This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

Google

Это цифровая коиия книги, хранящейся для иотомков на библиотечных иолках, ирежде чем ее отсканировали сотрудники комиании Google в рамках ироекта, цель которого - сделать книги со всего мира достуиными через Интернет.

Прошло достаточно много времени для того, чтобы срок действия авторских ирав на эту книгу истек, и она иерешла в свободный достуи. Книга иереходит в свободный достуи, если на нее не были иоданы авторские ирава или срок действия авторских ирав истек. Переход книги в свободный достуи в разных странах осуществляется ио-разному. Книги, иерешедшие в свободный достуи, это наш ключ к ирошлому, к богатствам истории и культуры, а также к знаниям, которые часто трудно найти.

В этом файле сохранятся все иометки, иримечания и другие заииси, существующие в оригинальном издании, как наиоминание о том долгом иути, который книга ирошла от издателя до библиотеки и в конечном итоге до Вас.

Правила использовапия

Комиания Google гордится тем, что сотрудничает с библиотеками, чтобы иеревести книги, иерешедшие в свободный достуи, в цифровой формат и сделать их широкодостуиными. Книги, иерешедшие в свободный достуи, иринадлежат обществу, а мы лишь хранители этого достояния. Тем не менее, эти книги достаточно дорого стоят, иоэтому, чтобы и в дальнейшем иредоставлять этот ресурс, мы иредириняли некоторые действия, иредотвращающие коммерческое исиользование книг, в том числе установив технические ограничения на автоматические заиросы.

Мы также иросим Вас о следующем.

- Не исиользуйте файлы в коммерческих целях.
  Мы разработали ирограмму Поиск книг Google для всех иользователей, иоэтому исиользуйте эти файлы только в личных, некоммерческих целях.

- Не отиравляйте автоматические заиросы.
  Не отиравляйте в систему Google автоматические заиросы любого вида. Если Вы занимаетесь изучением систем машинного иеревода, оитического расиознавания символов или других областей, где достуи к большому количеству текста может оказаться иолезным, свяжитесь с нами. Для этих целей мы рекомендуем исиользовать материалы, иерешедшие в свободный достуи.

- Не удаляйте атрибуты Google.
  В каждом файле есть "водяной знак" Google. Он иозволяет иользователям узнать об этом ироекте и иомогает им найти доиолнительные материалы ири иомощи ирограммы Поиск книг Google. Не удаляйте его.

- Делайте это законно.
  Независимо от того, что Вы исиользуйте, не забудьте ироверить законность своих действий, за которые Вы несете иолную ответственность. Не думайте, что если книга иерешла в свободный достуи в США, то ее на этом основании могут исиользовать читатели из других стран. Условия для иерехода книги в свободный достуи в разных странах различны, иоэтому нет единых иравил, иозволяющих оиределить, можно ли в оиределенном случае исиользовать оиределенную книгу. Не думайте, что если книга иоявилась в Поиске книг Google, то ее можно исиользовать как угодно и где угодно. Наказание за нарушение авторских ирав может быть очень серьезным.

О программе Поиск кпиг Google

Миссия Google состоит в том, чтобы организовать мировую информацию и сделать ее всесторонне достуиной и иолезной. Программа Поиск книг Google иомогает иользователям найти книги со всего мира, а авторам и издателям - новых читателей. Полнотекстовый иоиск ио этой книге можно выиолнить на странице `http://books.google.com/`

Gift of

The Thorne Foundation

STANFORD
UNIVERSITY
LIBRARIES

ПЪРВО ИЗДАНИЕ ЦѢНА 2 ЛЪВЪ.

Г. КОМПЕЙРЕ.

ОСНОВИТѢ
НА
ЕЛЕМЕНТАРНАТА ПСИХОЛОГИЯ

НАТЪКМЕНА ЗА ВЪЗПИТАНИЕТО.

ЧАСТЬ I.
(ТЕОРЕТИЧЕСКА).

Прѣвели отъ руски
Тодоръ Н. Таневъ и Иванъ Дѣйковъ.

ПЛОВДИВЪ,
Издание и печатъ на Хр. Г. Дановъ
1896.

LB1051
C615
v.1

До колко е важно да се знае психологията, за да се изработи философско мировъзрѣние, за да се изучватъ обществениттѣ науки, за теорията на възпитанието и т. н., — всичко това всѣкиму е добрѣ извѣстно, та нѣма нужда да се простираме надълго върху него. Запознаваньето, обаче, съ психологията не е тъй лесно. Психологическата литература расте все по-вече и по-вече, а особно литературата на онова направление, при което психологията се разработва заедно съ физиологията и се нарича «експериментална».

При всичко че въ нашата (руската) литература има доста съчинения по психологията, пакъ нѣма такъво съчинение, което да може въ *елементарна* и *общедостжпна* форма да запознае четеца съ сжщественото съдържание на тази наука. Мнозина, даже малко подготвени, като желаятъ да се запознаятъ съ психологията, залавятъ се да изучватъ Спенсера (Основитѣ на Психологията), Вундта (Физиологическа Психология), Хефдинга (Психология), и, разбира се, че безъ успѣхъ, защото за да се разбератъ добрѣ тѣзи съчинения, трѣба да се знае по-напрѣдъ много нѣщо и отъ философията, и отъ естественитѣ науки.

За да помогнемъ на тѣзи наши четци, които усѣщатъ потрѣба отъ запознаваньето съ философскитѣ въпроси, ние намислихме да изберемъ и да имъ поднесемъ такъво съчинение, което да имъ послужи като *първоначално въвежданье въ психологията.*

Избрахме книгата на Компейре, като такъва, която най-добрѣ отговаря на казаната цѣль. Достоинството на тази книга, по нашето мнѣние, се заключава въ туй, че тя закача *всичкитѣ сжществени въпроси на психологията* и освѣнъ това, се намира *вънъ* отъ отдѣлнитѣ направления. Тя не дава изключително прѣдпочитанье на това направление на съврѣменната психология, което се нарича «физиологическо», но и не отрича, че изучваньето

на физиологията е много важно за успѣхитѣ на психологическия анализъ. Тази книга запознава четеца и съ въпроситѣ, които отдѣлятъ опитната (експерименталната) наука отъ метафизиката, при всичко че цѣла е посветена на *опитната психология*.

Като има такъво съдържание, книгата на Компейре може да служи за елементарно въвежданье въ съврѣменната психология.

Четецътъ като се запознае съ основнитѣ въпроси на психологията и съ психологическата терминология, може сетнѣ да почне да изучава онова направление на психологията, което се казва «експериментално», или не дотамъ правилно «физиологическо».

Въ горния смисълъ книгата на Компейре може да служи, тъй да се каже, за географическа карта, която ще спомогне на четеца да се ориентира въ обширната область на съврѣменната психология.

На края на книгата ние притуряме подробенъ указатель на психологическата литература на руски езикъ. Отъ него могатъ да се възползуватъ четцитѣ, когато искатъ *систематично* да изучаватъ психологията и да се запознаятъ съ нейнитѣ отдѣлни въпроси.

Приватъ-доцентъ
Г. Челпановъ.

Съдържание.

Въвеждане.

Защо се прѣподава психологията и какъ трѣба да се прѣподава.

Стр.

Прѣдметъ на въвеждането. — Обща полза отъ психологията. — Психологията и науката за нравственостьта. — Психологията и педагогията. — Методъ за прѣподаване на психологията. — Различни направления въ курса на психологията. — Естествена психология. — Нагледность въ психологията. — Сократовъ методъ. — Вжтрѣшно наблюдаване и наблюдаване надъ другитѣ хора. — Психологията и другитѣ науки. — Психологията и граматиката. — Психологията и историята. — Психологията и литературата. — Сравнителна психология. — Психология на дѣтето. — Практически съвѣти. — Потрѣба отъ учебникъ. — Общъ характеръ на психологията 1

ГЛАВА I.

Прѣдметъ на психологията. — Опрѣдѣление и класификация на психологическитѣ явления.

Опрѣдѣление на терминитѣ. — Опитна психология и рационална психология. — История на понятието за душата. — Материална душа. — Нематериална душа. Душата и психологическитѣ явления. — Съзнание, граница на психологията. — Разлика между психологическитѣ и физиологическитѣ явления. — Отношение между психологията и физиологията. — Класификация на психологическитѣ явления. — Способности. — История на въпроса. — Явления на чувството, на познанието и на волята. — Изброяване на способноститѣ. — Взаимни отношения на способноститѣ 13

ГЛАВА II.

Физическа дѣятелность: движения, инстинкти, привички.

Развитие на способноститѣ. — Физическа дѣятелность. — Движения у дѣтето. — Движенията дали сж психологически явления? — Класификация на движенията. — Самопроизволни движения. — Извикани движения. — Рефлективни дѣйствия. — Инстинктивни движения. — Инстинктъ у човѣка. — Свойства на инстинкта. — До каква степень инстинктътъ не се измѣнява? — Съзнателни движения. — Начало на волевата дѣятелность. Какъ се учи да ходи дѣтето? — Физически привички. — Физическа дѣятелность у възрастния човѣкъ 26

ГЛАВА III.

Физически чувства: удоволствие и страдание, усѣщанье и чувство, потрѣби и влѣчения.

Що е чувство. — Различнитѣ значения на думата чувство. — Явления на чувството и явления на познанието. — Развитие на чувството. — Физически чувства и висши чувства. — Осѣщания и чувства. — Различнитѣ названия на чувственитѣ явления.—Сжществениитѣ елементи на всѣко чувство. — Удоволствие и страдание. — Удоволствие и влѣчение. — Законитѣ на удоволствието и страданието.—Послѣдицитѣ на тия закони. — Съотношение между удоволствието и страданието. — Какво се намира въ основата на влѣчението? — Класификация на емоциитѣ. — Физически потрѣби. — Класификация на физическитѣ потрѣби. Удоволствия на вънкашнитѣ чувства. — Сжществениитѣ свойства на удоволствията. — Физически чувства у животнитѣ, у дѣтето и у човѣка 37

ГЛАВА IV.

Умътъ въобще. — Подраздѣление на познавателнитѣ явления.

Стр.

Опрѣдѣление на ума. — Отношение на ума къмъ другитѣ способности.— Що се казва разумъ? — Развитие на ума. — Вроденость (наслѣдственость) въ ума. — Елементитѣ на ума: идеи и сѫждение. — Сѫждението като необходимъ актъ на умътъ. — Раздѣление на познавателнитѣ явления. — Общо прѣброяванье на познавателнитѣ способности. — Условия за развитието на ума. — Физиологически условия: мозъкъ и мисленье. — Психологически условия: внимание . 49

ГЛАВА V.

Съзнание и внимание.

Съзнание и внимание. — Значение на думата съзнание. — Степени на съзнанието. Причини, по които се измѣнява силата на съзнанието. — Съзнание самопроизволно и съзнание отразено. — Има ли явления несъзнателни? — Познания, за които длъжимъ на съзнанието. — Идеята за „*азъ*“. — Идея за субстанцията и идея за причината. — Внимание. — Закони на вниманието. — Внимание, сравнение, размишление 58

ГЛАВА VI.

Вънкашно възприятие. — Петьтѣ вънкашни чувства.

Опрѣдѣление на вънкашното възприятие. — Петьтѣ вънкашни чувства.— Осѣщания и възприятия. — Субективно и обективно. — Иерархия на петьтѣ вънкашни чувства. — Микромегасъ и многочисленость на чувствата. Анализъ на чувственото възприятие. — Общо описание на устройството на чувственитѣ органи. — Естествено възприятие и придобито възприятие. — Пасивно възприятие и активно възприятие. — Специални възприятия на всѣко едно отъ вънкашнитѣ чувства. — Възприятия на обоянието и вкуса. — Възприятия на слуха.— Възприятия на зрѣнието. — Опитъ на Чезелдена.—Възприятия на дълбочината. —Възприятия на осезанието. — Лаура Бриджменъ. — Излъгвания на чувствата. —Халюцинация.—Относителность на чувственитѣ познания. —Идеализмъ. — Реалность на вънкашния миръ 67

ГЛАВА VII.

Анализъ и обяснение на явленията на паметьта.

Паметь, функция на съхранението. — Паметь и съзнание. — Опрѣдѣление на паметьта. — Значение на паметьта. — Анализъ на явленията на паметьта.— Възпоминание и узнаванье. — Опитъ за обяснение на паметьта. — Физиологическо обяснение. — Паметьта е привичка. Качествата на добра паметь. — Условия за развитието на паметьта. — Условия физиологически. — Закони за припомнюваньето. — Произволна паметь. — Идеи, за които длъжимъ на паметьта. — Болѣсти на паметьта 79

ГЛАВА VIII.

Законъ за асоциацията на идеитѣ.

Асоциация на идеитѣ. — Асоциация на идеитѣ когато мечтаемъ. — Когато размишляваме. — Класически примѣри. — Умственъ детерминизмъ. — Асоциация на чувствата. — Принципи за асоциацията на идеитѣ. — Класификация на тѣзи принципи. — Случайни принципи. — Рационални принципи. — Опитвания да се доведатъ тѣзи различни принципи къмъ най-малко число. — Принципъ на съсѣдството (смѣжность). Асоциацията на идеитѣ е привичка. — Съединение на идеитѣ. — Асоциация по сходство. — Асоциация на идеитѣ и паметьта. — Въображение. — Разумъ 89

ГЛАВА IX.

Въображение и неговитѣ различни форми.

Сложната природа на въображението. — Въображение творческо. — Важность на възпроизводителното въображение. — Въображението обгръща всички

Стр.
чувствени прѣдмети. — Въображението и вѫтрѣшнитѣ емоции. — Анализиранье една страница отъ Ламартина. — Собствена работа на въображението. — Присъединяванье и отдѣляванье. — Комбинация на различнитѣ образи. — Принципи, които управляватъ въображението. — Идеалъ. — Рольта на въображението въ искуствата. — Въображението въ практическия животъ. — Въображението въ науката. — Опасности, които прѣдставя въображението 99

ГЛАВА X.

Отвлѣчение (абстракция) и обобщение. — Идеи отвлѣчени и идеи общи.

Идеи частни и идеи общи. — Идеи конкретни и идеи абстрактни. — Отвлѣчение и обобщение. — Двѣ форми на общата идея. — Съдържание и обемъ. — Отвлѣчение и внимание. — Отвлѣчение и въображение. — Различни степени на отвлѣчението. — Отношение между отвлѣчението и обобщението. — Общитѣ идеи и езикътъ. — Какъ обобщава дѣтето. — Значение на общитѣ идеи. — Опасность отъ отвлѣченитѣ и общитѣ идеи 110

ГЛАВА XI.

Сѫждение и разсѫждение.

Сѫждението въ психологията. — Сѫждение и прѣдложение. — Сѫждението е необходимъ актъ на ума. — Различни родове сѫждения. — Сѫждения утвърдителни и сѫждения отрицателни. — Сѫждения общи и сѫждения частни. — Сѫждения първоначални и сѫждения произведени. — Сѫждение и убѣждение.—Опрѣдѣление и умозаключение. — Условия на умозаключението. — Изказванье на сѫждението съ думи. — Умозаключение и силогизмъ. — Индукция и дедукция. — Тѣхното прилаганье въ наукитѣ. — Индукция, доведена до дедукцията. — Неизмѣнени разлики. — Правила на индукцията. — Правила на дедукцията. — Значение на умозаключението 121

ГЛАВА XII.

Разумъ, първични истини и понятия.

Разумътъ и другитѣ функции на умътътъ. — Разумътъ и дѣтето. — Съзнателенъ разумъ. — Първични истини. — Различие между понятията и първичнитѣ истини. — Свойства на първичнитѣ истини. — Изброяванье първичнитѣ истини. — Практически разумъ. — Чистъ разумъ. — Принципъ на причинностьта. — Принципъ на субстанцията. — Принципъ на индукцията. — Други принципи. — Природата на разума и неговия произходъ — Емпиризмъ. — Идеализмъ. — Сегашниятъ емпиризмъ. — Вѣрното рѣшение 129

ГЛАВА XIII.

Езикътъ и неговото отношение къмъ мисъльта.

Кратъкъ прѣгледъ на изложеното зарадъ умственитѣ функции. — Езикътъ и мисъльта. — Опрѣдѣление на езика. — Знаци. — Знаци естествени и знаци искуствени. — По какъвъ начинъ дѣтето се научава да говори. — Произходъ на езика. — Можемъ ли да мислимъ безъ езикъ? — Услуги, които езикътъ прави на мисъльта. — Езикътъ, орѫдие на анализа. — Езикътъ, орѫдие на точностьта. — Езикътъ, помагало на паметьта. — Езикътъ, орѫдие на съкратяваньето 140

ГЛАВА XIV.

Висше чувство. — Лични влѣчения.

Висше чувство. — Роль на чувството. — Влѣчения. — Различни форми на влѣчението. — Истинскитѣ свойства на страстьта. — Различни родове влѣчения. — Дѣление на страститѣ. — Лични влѣчения. — Инстинктъ на самосъхранението. — Самолюбие.—Любовь къмъ власть.—Любовь къмъ собственость.—Егоизмъ. — Лоши послѣдици отъ егоизма 150

ГЛАВА XV.

Влѣчения социални и влѣчения идеални.

Стр.

Влѣчения социални. — Неточното употрѣбление на думата „любя“ (обичамъ). — Дѣление на социалнитѣ влѣчения. — Софизмътъ на Руссо. — Потрѣба отъ общителность. — Симпатия. Опровержение на Ла-Рошфуко. — Семейна привързаность.—Патриотизмъ.—Дружба (приятелство). — Идеални влѣчения. — Дѣление на идеалнитѣ влѣчения. — Любовь къмъ истината — Морални чувства. — Естетически чувства. — Природното чувство. — Религиозни чувства . . . 161

ГЛАВА XVI.

Воля и привичка.

Волева дѣятелность. — Опрѣдѣление на волята. — Воля у дѣтето. — Сѫществени свойства на волята. — Отношения на волята къмъ другитѣ способности. — Анализъ на волевия актъ. — Прѣдставление на акта, що трѣба да се извърши. — Обсѫжданье. — Мотиви и побуждения. — Всѣко волево дѣйствие е продуктъ на обсѫжданьето. — Рѣшение. — Извършванье на акта. — Значение на волята. — Характеръ. — Привичка. — Свойства на привичката. — Произходъ на привичката. — Нейни послѣдици — Тя улеснява дѣйствието. — Тя замѣнява волята. — Тя се стреми да поднови дѣйствието. — Тя оживява ума. — Тя ослабва съзнанието. — Дѣйствия на привичката върху чувството. — Закони на привичката. — Важното значение на привичката 174

ГЛАВА XVII.

Свобода и детерминизмъ.

Различни значения на думата свобода. — Свободна воля. — Свобода на безразличието. — Възражение, що произтича отъ мотивитѣ. — Опровержение на това възражение. — Доказателства за свободата. — Съзнание за свободата. — Възражения на Бейля и Спиноза. — Морални доказателства. — Всеобща вѣра въ свободата. — Различни форми на фатализма. — Теологиченъ фатализмъ. — Физиологиченъ фатализмъ. — Психологиченъ фатализмъ или детерминизмъ. — Свобода и разумъ 184

ГЛАВА XVIII.

Заключение на психологията. — Душа и тѣло.

Рационална психология. — Спиритуализмъ и материализмъ. — Двойность на човѣшката природа. — Свидѣтелство на съзнанието. — Различаванье психологическитѣ явления отъ физиологическитѣ. — Противорѣчиви атрибути на материята и на мисъльта. — Единство на духа. — Еднаквость (идентичность) на духа.—Душата е сила. — Възражения на материалиститѣ. — Общи възражения. — Отношения между мозъка и мисъльта. — Критика на това възражение. — Замѣна на една часть отъ мозъка съ друга. — Що нѣщо е материя? . . . 195

Въвежданье.

Защо се прѣподава психологията и какъ трѣба да се прѣподава.

Прѣдметъ на въвежданьето.—Обща полза отъ психологията.—Психологията и науката за нравственостьта. — Психологията и педагогията. — Методъ за прѣподаванье на психологията. — Различни направления въ курса на психологията. — Естествена психология. — Нагледность въ психологията. — Сократовъ методъ. — Вжтрѣшно наблюдаванье и наблюдаванье надъ другитѣ хора. — Психологията и другитѣ науки. — Психологията и граматиката. — Психологията и историята. — Психологията и литературата. — Сравнителна психология. — Психология на дѣтето. — Практически съвѣти. — Потрѣба отъ учебникъ. — Общъ характеръ на психологията.

Прѣдметъ на въвежданьето. Прѣди да почнемъ да излагаме прѣдметътъ, трѣба по-напрѣдъ да рѣшимъ слѣднитѣ два въпроса:

1) Защо психологията, която едно врѣме се прѣподаваше само въ класическитѣ заведения, неотдавна е въведена и въ програмитѣ на нормалнитѣ училища? *)

2) Какъ трѣба да се прѣподава психологията и кои методи да се употрѣбятъ, щото тази философска наука да може да пусне корени на новата почва и да може най-благотворно да дѣйствува на умоветѣ, които слабо сж подготвени да учатъ отвлѣчени науки?

Обща полза отъ психологията. Несъмнѣно е, че прогресътъ на мисъльта е прѣобразилъ човѣшкото знание и е създалъ нови и твърдѣ много важни науки; но при все туй, макаръ и слѣдъ двѣ хиляди години, пакъ заслужва да се повтори истината, която Сократъ се старалъ да внуши на своитѣ ученици, именно, че най-главната и най-полезната отъ всичкитѣ науки е онази, която се заключава въ слѣдующето просто правило: «познай

*) Това съчинение на французския професоръ Г. Компейре е прѣдназначено за ржководство на тъй-наречениѣ „нормални училища“ (écoles normales), които отговарятъ на нашитѣ учителски семинарии. Въ въвежданьето, между другото, има и нѣкои упжтвания и съвѣти за ученицитѣ на казанитѣ училища. За по-голѣма ясность и по лесно разбиранье, ние въ тоя прѣводъ си позволихме да направимъ значителни отстжпления отъ текста; но при всичко туй, оставихме изцѣло упжтванията и съвѣтитѣ, защото, споредъ нашето мнѣние, тѣ сж интересни и за нашитѣ четци.

(Забѣлѣжка на прѣводача — Челпанова).

себе си». Да познае човѣкъ себе си, това е, въ сѫщность, ключътъ на всичкитѣ морални науки. Да познаешъ себе си — това значи *въ сѫщото врѣме да познаешъ всичкитѣ хора;* това значи да познаешъ, да постигнешъ тѣзи основни начала, възъ които почиватъ всичкитѣ знания, що се отнасятъ до духовната природа на човѣчеството.

Историята би била не друго, а само една несвързана върволица отъ факти, една загадочна стѣна отъ непонятни лица за оногова, който не се е научилъ да разпознава чрѣзъ психологията вѫтрѣшнитѣ мотиви, идеи, чувства и страсти, които каратъ човѣчеството да дѣйствува; сѫщо и за оногова, който не знае да анализира характера на ония хора, които, поради своята особно забѣлѣжителна дѣятелность, и сѫ главнитѣ двигатели на историята.

Така сѫщо човѣкъ не може да бѫде и добъръ държавенъ дѣятель, ако не познава хората. Първото условие за да се управляватъ хората е, да се знаятъ, кои сѫ главнитѣ инстинкти и природнитѣ стремежи на човѣчеството. Какъ е възможно да се управляватъ сили, чиято природа е неизвѣстна?

Психологията и науката за нравственостьта. Ползата отъ психологията още по-силно се вижда и става по-ясна, ако вземемъ подъ внимание връзката на тая наука съ етиката и педагогията.

Теоретически погледнато, науката за нравственостьта се основава на психологията. Свободата на волята, която е условие за да сѫществува нравственостьта, и съвѣстьта, която взема важно мѣсто въ науката за нравственостьта, сѫ факти психологически. Въ сѫщность, основнитѣ начала на етиката могатъ да разбератъ само тѣзи хора, които психологически сѫ узнали тѣхния произходъ и които сѫ изпитали силата имъ въ себе си, въ собственото си съзнание. Отъ друга страна, теорията за *дългътъ,* не е нищо друго, освѣнъ индукция, изводъ отъ психологически факти. Това, което ни показва, какви сме въ дѣйствителность, то ни учи да опрѣдѣляме и какви *трѣба* да бѫдемъ. Познанието на собствената природа показва на човѣка, какво е неговото прѣдназначение. Нравственитѣ длъжности изобщо не сѫ друго нѣщо, освѣнъ естествени наклонности, ограничавани и управявани отъ разума.

Та и *практически* науката за нравственостьта не по-малко се нуждае отъ психологията. Колко погрѣшки ние не би сме направили, колко добродѣтели бихме сдобили, ако знаехме да размишляваме, като психолози, за дѣйствията на силната воля, за все-

могжществото на привичката, за неизбѣжното, фаталното значение на страстьта, която не се подчинява на разсждъка и не се задушва отъ волята!

Психологията и педагогията. Какво да кажемъ сега зарадъ влиянието, което психологията указва на педагогията — науката и искуството за възпитанието?

Ако е дума за нравственото възпитание, то очевидно е, че ние не ще можемъ да установимъ една правилна дисциплина, не ще сме въ състояние да поправяме и отстраняваме погрѣшкитѣ и да развиваме добритѣ качества въ нашитѣ ученици, ако отъ психологията не се научимъ да анализираме чувствата и страститѣ на дѣтето, тѣхния произходъ и тѣхното развитие. Какъ е възможно да направимъ справедлива присжда за наказанията и наградитѣ, ако не можемъ да разберемъ чувствата, които тѣ ще породятъ въ сърцето на ученика, ако не знаемъ, що нѣщо сж страхъ и срамъ, самолюбие и съревнование? Какъ ще можемъ успѣшно да съдѣйствуваме за възбужданьето и развитието на нравственитѣ качества, ако не се замисляваме надъ това, какви връзки има между чувствата ѝ идеитѣ, и какъ се образуватъ привичкитѣ?

Ако ли е пъкъ въпроса за умственото възпитание, тогава нуждата отъ психологически познания се усѣща още повече. Каква по̀-добра, по̀-сжществена подготовка можемъ да си прѣдставимъ за бжджщия възпитатель на ума, ако не изучваньето на самия умъ, изучваньето на различнитѣ способности, които го съставятъ, и законитѣ, по които се развиватъ тия способности? А когато е потрѣбно да се избератъ най-добри методи за прѣподаванье и да се нагласятъ тѣ споредъ умственитѣ сили и възрасть, тогава достатъчно ли е са̀мо да се знаятъ прѣдметитѣ, които ще да се прѣподаватъ, напр., историята или геометрията? За да се закрѣпятъ по̀-здраво въ съзнанието прѣподаванитѣ истини, не е ли необходимо да се знае природата на умственитѣ способности, подобно, напр., на земледѣлеца, който не се задоволява само съ избора на добро сѣме, но така сжщо изучва и свойствата на почвата, гдѣто ще да го сѣе?

Горнитѣ бѣлѣжки, мислимъ, сж достатъчни, за да се докаже нуждата отъ психологията въ нормалнитѣ (педагогическитѣ) училища. Придобититѣ въ тия училища психологически познания могатъ да донесатъ неоцѣнима полза на бжджщия педагогъ.

Прѣди всичко психологията благотворно влияе върху възпитанието на самия учитель. Послѣдниятъ, като наставникъ, длъженъ е да проповѣдва на своитѣ възпитаници нравствени

възрѣния. Е какъ ще може той да изпълни сполучливо своята задача, ако психологическата рефлексия *) никакъ не го е приготвила да разбира тънкитѣ и дълбокитѣ понятия, въ които се съдържатъ въпроситѣ на моралътъ, и да усвоява, чрѣзъ свои лични усилия, отвлѣченитѣ положения, които той трѣба да втълпи въ ума и сърцето на ученицитѣ си?

Всѣкога се натяква на възпитателитѣ, че тѣхната мисия е — да направятъ своитѣ възпитаници хора въ истинския смисълъ на думата. Ще могатъ ли да постигнатъ това, ако тѣ не знаятъ човѣшката природа?

Психологията е полезна и *за общото образование на ученика — бѫдѫщъ учитель.* Педагогическото училище не е само фабрика за възпитатели. То е длъжно да даде на своитѣ ученици, освѣнъ професионално образование, което ги приготвя за бѫдѫщата имъ дѣятелность, още и образование общо и то такъво, което облагородява и развива тѣхнитѣ способности. Отъ тая гледна точка изучваньето на психологията е още по̀-важно. Само психологията ни показва значението на човѣшката природа; само тя поставя човѣка на надлежното му мѣсто, като го не въздига много-много, нито пъкъ го туря на низка степень, а му дава ясно да разбере, какво е той въ сѫщность.

Методъ за прѣподаваньето на психологията. За да може възпитаникътъ истински да извлѣче казанитѣ ползи отъ изучваньето на психологията, трѣба да укажемъ способъ, за какъ да се прѣподава тая наука.

Трѣба да се забѣлѣжи, че много често се забравя онази разлика, която сѫществува между научното изучванье и елементарното прѣподаванье на психологията. Собствено психологията, разгледвана като наука, като прѣдметъ на дълбоки философски издирвания, и училищната психология, като прѣдметъ за прѣподаванье — сѫ двѣ нѣща съвсѣмъ различни едно отъ друго. Отдавна е призната такъва разлика даже при много по̀-леснитѣ науки, напр., при историята. Наистина, никой не би взелъ да смѣсва историка съ прѣподавателя на историята, или нѣкоя научна книга, каквато е напр., «Историята на Франция» отъ Анри Мартена, и класическитѣ трактати, съ рѫководствата по историята, що сѫ въ рѫцѣтѣ на ученицитѣ. Творенията на ученитѣ сѫ по̀-скоро паметници, създадени въ полза на науката, отколкото общедостѫпни книги, помагала за общото образование.

*) Рефлексия изобщо значи „размишление“.

Прѣподавательтъ на психологията, прѣди всичко, е дълженъ да обърне внимание на туй, че въ науката, която той ще прѣподава, трѣба да прави изборъ между твърдѣ мжчнитѣ, излишнитѣ разсждения, безполезнитѣ факти, непотрѣбнитѣ подробности и между дѣйствително полезнитѣ въпроси, които прѣдставяватъ въ сжщото врѣме практически интересъ и които, по своята простота и ясность, сж достжпни за младитѣ умове. И тия въпроси той не бива да претендира да ги изчерпва, нито пъкъ дълбоко да ги изслѣдва; сжщо не бива да трактува за тѣхъ като нѣкой ученъ човѣкъ, който отива до край въ изслѣдванията си. Прѣподавательтъ трѣба, до колкото е възможно това, да прѣдставя въпроситѣ въ по-проста форма и да се занимава само съ сжщностьта, съ най-важнитѣ части. Съ една рѣчь, той трѣба да помни, че не е мислитель, който работи и размишлява за успѣхитѣ на чистата наука; а е прѣподаватель, който избира, нагласява и упростява научнитѣ понятия, за да стане прѣподаваньето му, колкото се може по-успѣшно.

Различни направления въ курса на психологията. Прѣподаваньето на психологията взема, споредъ обстоятелствата, различни форми. То може да става по различни направления, споредъ цѣльта, която сме си прѣдначертали да постигнемъ.

Ако психологията се прѣподава на бждащи политически дѣятели, на адвокати, на сждии, то очевидно е, че на тѣхъ трѣба да се прѣподава главно психологията на зрѣлитѣ хора, защото тѣ, споредъ професията си, ще иматъ работа само съ възрастни хора; но тъй като въ педагогическитѣ училища получаватъ образование бждащи възпитатели, които ще ржководятъ дѣца, то въ дадения случай трѣба да се обърне тѣхното внимание не само върху зрѣлитѣ способности въ завършенитѣ и неподвижнитѣ имъ форми, но най-много върху психологията на дѣтето, т. е., върху законитѣ за растеньето и развитието на душевнитѣ способности.

Несъмнѣно, има само една психология, както за нормалното училище, така и за университета; тя съдържа едни и сжщи въпроси, изучвани приблизително въ единъ и сжщъ поредъкъ. При все това, учительтъ въ педагогическото училище, като има прѣдъ очи особнитѣ цѣли на своето прѣподаванье, трѣба да се спира най-вече върху извѣстни въпроси, напр., върху законитѣ на привичкитѣ; а други въпроси, като напр., за произхода на идеитѣ, трѣбва да закачи съвсѣмъ леко. Той трѣба да измѣрва обемътъ на изложението си съ практическата полза отъ разгледванитѣ въпроси. Най-послѣ, той трѣба да дава на всичкитѣ въпроси такъво направ-

ление, каквото се изисква отъ специалното прѣдназначение на ученицитѣ, съ които той има работа.

Естествена психология. Мнозина може да кажатъ, че прѣподавательтъ колкото майсторски да умѣе да избира въпроситѣ, колкото и да е навикналъ да съобразява изложението си съ развитието на ученицитѣ, при все това, пакъ психологическитѣ понятия оставатъ тъмни, малко достжпни, непонятни за много умове. Психологията е «наука отвлѣчена и иска голѣма точность», повтарятъ единъ слѣдъ другъ прѣдставителитѣ на съврѣмената психология. И общото мнѣние се съгласява съ нихъ.

Но дали не сж виновати донѣкадѣ и самитѣ психолози, гдѣто тѣхната наука е окржжена съ такива прѣдразсждъци и има такъва неблагоприятна репутация? Дали тѣ сж употрѣбили достатъчно усилия, за да намѣрятъ изходната точка на своитѣ теории въ собствения опитъ на ученицитѣ?

Разумниятъ прѣподаватель, още при първитѣ уроци, ще съумѣе да накара ученицитѣ си да разбератъ, че основнитѣ начала на психологическитѣ познания се намиратъ въ «ржцѣтѣ имъ». Отъ всичкитѣ явления, за които той ще говори на своитѣ ученици, въ сжщность, нѣма ни едно, което да имъ е неизвѣстно, което да не е изпитвано и прѣживявано отъ нихъ всѣка минута, или пъкъ описанието на което да не сж срѣщнали много пжти въ четенитѣ отъ тѣхъ съчинения. Прѣподаваньето на психологията никакъ не се начева съ въвежданьето на ученика въ неизвѣстния миръ; напротивъ, то го туря на най-близка почва, то се основава на позната на ученика наука, на естествената психология, която е обща на всички. Съ прѣподаваньето трѣба да се постигне само туй: естествената психология да се прѣвърне въ истински научна психология, и то чрѣзъ точнитѣ анализи, съ помощьта на които се класифицираръ и опрѣдѣлятъ психологическитѣ явления.

Прѣподавательтъ винаги трѣба да се обръща до личното наблюдаванье на ученика; а на послѣдния достатъчно му е да вникне въ самия себе, за да намѣри и разбере явлението, чиито закони му се обясняватъ. Психологическитѣ истини не трѣба да се взиматъ отъ облацитѣ на отвлѣчената мисъль; тѣ излизатъ, тъй да се каже, извжтрѣ на самия човѣкъ. Всѣки ги има въ себе си. Несъмнѣно е, че за да се извлѣкатъ наявѣ, потрѣбно е извѣстно усилие отъ страна на размишляващето съзнание; но инстинктивното съзнание, което придружава всѣко явление на духовния животъ, е естествената точка, отъ която трѣба да захване това научно

наблюдаванье. «Психологическитѣ познания — казватъ американскитѣ педагози — нѣматъ никаква цѣна както за ученика, така и за учителя, ако не произлизатъ отъ съзнателно изслѣдванье и отъ строго обмислено разпрѣдѣление на явленията и способноститѣ на собствения духъ. . . . Да се изучва учебникътъ по психологията, това е такъва обективна работа, каквато е изучваньето на който-и-да-е минералъ». За да се извлѣче полза отъ книгата, за да бѫдатъ уроцитѣ на учителя плодотворни, трѣба ученикътъ да ги допълва съ субективно наблюдаванье, трѣба да ги контролира, като прави лична провѣрка на изложенитѣ факти и умственитѣ закони.

Въ токо-що казаното се заключава не само най-доброто срѣдство, за да стане курсътъ на психологията ясенъ, но то е и най-истинскиятъ способъ за да бѫде той и полезенъ, тъй-като тукъ цѣльта е повече да се създаде въ ученицитѣ вкусъ да размишляватъ, да навикватъ да изучаватъ сами себе си, а не само да се съобщаватъ резултатитѣ на готовата наука; сѫщо така, както що е и въ науката за нравственостьта, гдѣто главната цѣль е, да се пробуди нравственото чувство, живото и дълбокото съзнание на дълга, а не толкозъ да се изучатъ изустъ всичкитѣ длъжности и да се знаятъ най-тънкитѣ разлики между доброто и злото.

Нагледность въ психологията. Отъ казаното до тукъ излиза, че при прѣподаваньето на психологията доста много може да се употрѣбява нагледниятъ методъ. Като се говори за нагледность, прѣдполага се, че ученицитѣ ще бѫдатъ поставени лице съ лице съ изучванитѣ прѣдмети и че прѣди всичко ще имъ се показватъ явления най-близки и най-добрѣ познати. Но на ума какво друго може да се прѣдстави по̀-добрѣ, ако не самия умъ? Какво друго по̀-близко и по̀-познато може да бѫде за нашитѣ мисли, ако не всѣкидневнитѣ събития на нашия душевенъ животъ? Обикновено погрѣшно е да се мисли, че психологическитѣ явления сѫ отвлѣчености. Наистина, тѣ не се възприематъ отъ нашитѣ вънкашни чувства, но тѣ непосрѣдно се познаватъ отъ нашето съзнание. Тѣ сѫ особенъ родъ нѣща реални, *конкретни,* които ученикътъ винаги може да изважда прѣдъ своя взоръ. Паметьта, вниманието, разсѫдъкътъ, волята могатъ да се нарѣкатъ *явления* въ сѫщия такъвъ смисълъ, въ какъвто се считатъ — теглото (вѣсъ), свѣтлината и електричеството. И тъй, всѣки урокъ по психологията може да стане *прѣдметенъ урокъ,* ако, когато се излага, постоянно се обръщаме до съзнанието на ученика.

Сократовъ методъ. Прѣподавательтъ на психология-

та не трѣба да си служи само съ дидактичния методъ. Той не бива да се задоволява само съ туй — да дава, като специалистъ, ясни описания и точни опрѣдѣления. Той трѣба по-начесто да разпитва своитѣ ученици, постоянно да ги кара да провѣряватъ разказваното, като правятъ наблюдения сами на себе си, да иска отъ тѣхъ примѣри, които тѣ ще намѣрятъ въ себе си; той трѣба да ги кара да изнамиратъ сами това, което желае да имъ прѣподаде, като насочва съзнанието имъ върху прѣдмета. Сократъ, именно, по въпроси съ психологическо естество е употрѣбявалъ методъ, който носи неговото име. Когато учительтъ прѣподава история, трѣба, тъй да се каже, само той да приказва: никакъ, или почти никакъ, не се нуждае отъ сътрудничеството на ученицитѣ си; той имъ открива факти, за които до тогава тѣ не сѫ имали никакво понятие. А когато прѣподава психология, напротивъ, може, стига да умѣе майсторски да подхване работата, да направи ученицитѣ си дѣятелни сътрудници; така напр., той може да ги накара сами да намѣрятъ условията на вниманието, главнитѣ закони за възпоминанието, добритѣ и лошитѣ страни на въображението. Съзнанието и паметьта сѫ за всѣкиго отъ насъ като вѫтрѣшенъ музей, гдѣто различнитѣ явления, които сѫ прѣдметътъ на психологическитѣ изслѣдвания, постепено се награмадяватъ, като се начене отъ дѣтинството, отъ встѫпваньето ни въ съзнателенъ животъ. Работата на прѣподавателитѣ по психологията се заключава само въ това — да класифицираръ тия явления, да ги опрѣдѣлятъ, да въведатъ, найсетнѣ, наученъ поредъкъ въ този забърканъ и безпорядъченъ купъ възпоминания за добрѣ извѣстни явления.

Наблюдаванье вѫтрѣшно и наблюдаванье надъ другитѣ хора. Научнитѣ издирвания за природата на човѣка се основаватъ на вѫтрѣшното наблюдаванье; по тая причина при прѣподаваньето на психологията трѣба най-много да си служимъ съ него. Отъ всичкитѣ науки психологията е най-сгодна за да се прѣподава по такъвъ начинъ, по какъвто и е била открита, именно като се обръща човѣкъ постоянно къмъ самаго себе. Оттова, обаче, не слѣдва, че трѣба да игнорираме другитѣ извори, отгдѣто може да се почерпи по-пълно познание за човѣшката природа. Прѣподавательтъ на психологията като ще кара ученика да прави самонаблюдаванье, трѣба тъй сѫщо да го подбужда да прави наблюдавания и надъ своитѣ другари и въобще надъ всичкитѣ хора. Ако въ сѫщность не ни е възможно да проникнемъ въ съзнанието на подобнитѣ си, то можемъ поне да нагаждаме тѣхнитѣ мисли, тѣхнитѣ

чувства чрѣзъ жестоветѣ имъ, външнитѣ имъ бѣлѣзи, думитѣ и чрѣзъ езика.

Психологията и другитѣ науки. Психолозитѣ въобще много се мжчатъ да доказватъ, че тѣхната наука е особна наука, че тя си има свой собственъ прѣдметъ, съвсѣмъ различенъ отъ прѣдметитѣ на другитѣ науки. Противъ това и ние не възразяваме; но, когато се прѣподава психологията, би било много опасно, ако тя, подъ прѣдлогъ да се специализира нейното изучванье, се отдѣля отъ всичкитѣ други науки и ако се иска само да се ползуваме отъ припомощьта, която тѣ ѝ даватъ. Послѣднитѣ, като указватъ съдѣйствие при разработванието на психологията, могатъ още повече да ѝ спомогнатъ за да стане ясна и да се оживи нейното изучванье. Къмъ тѣзи науки се отнасятъ граматиката, историята, литературата.

Психологията и граматиката. До колко е недотамъ справедливо твърдѣньето, че психологията е съвсѣмъ независима, особна наука, способна да забърка учащитѣ се съ своята абсолютна новость — се вижда отъ туй, че тя е въ близко отношение даже съ първата наука, която захваща да изучва дѣтето, именно съ граматиката. Основното изучванье на граматиката служи за най-добрата подготовка къмъ една важна часть отъ курса на психологията.

Психологията, въ сжщность, изучва законитѣ на мисленьето, а граматиката — законитѣ на езика. А езикътъ не е друго нищо, освѣнъ изразъ на мислитѣ. Слѣдователно, какъ би могли да разбираме значението на думитѣ, на тѣхнитѣ взаимни отношения и правилата на синтаксиса, ако ние нѣмаме какво-годѣ понятие за вжтрѣшното движение на мисъльта? Ние, безъ да знаемъ това, имаме работа съ психологията, когато правимъ логически анализъ на прѣдложението, когато различаваме подлогътъ, връзката и сказуемото, които и сж именно елементитѣ на сжждението.

Психологията и историята. Мнозина не безосновно се оплакватъ, че психологията въобще се излаѓа доста сухо, само съ едни общи изрази за човѣшката природа Най-сгодно, най-прѣкрасно срѣдство за да се отстрани тази уморителна сухость за младитѣ умове е — да се търсятъ въ историческитѣ събития, въ биографиитѣ на знаменититѣ хора примѣри, които да се отнасятъ къмъ различнитѣ изучвани способности на човѣшката природа и да ги обясняватъ. Ние трѣба да се ползуваме отъ историята не само за да подпълваме празнинитѣ на индивидуалното наблюдаванье, което никога не може да ни даде съвършенъ образъ на човѣка, но и за да внесемъ интересъ и живость въ прѣподаванието. Ако, напр.,

покажете на вашитѣ ученици, че въ историята «вниманието» се въплотява въ Нютона, «честолюбието» въ Цезаря, «въображението» въ Шекспира, «разумътъ» въ Декарта, то тѣ ще ви слушатъ съ удвоенъ интересъ. Накарайте ги да разбератъ, отъ какви побуждения билъ обвладанъ Карлъ IX, когато издалъ указъ за Вартоломейската нощь, Шарлота Корде при убиваньето на Марата, и съ това вие ще направите много нѣщо, за да се възбуди у вашитѣ слушатели желание и интересъ къмъ изучваньето на «чувствата». Историята, право казано, не е друго нищо, освѣнъ психология въ «дѣйствие». Историческитѣ факти въ психологията сѫ почти онова сѫщото, което сѫ опититѣ въ физиката. Тѣ ни показватъ способноститѣ на човѣка, които дѣйствуватъ при особени условия съ блѣсъкъ и въ цѣла пълнота.

Психологията и литературата. Ние ще прѣпоръчаме още и това — прѣподавательтъ, до колкото е възможно, да сближава психологията съ литературата. Съчиненията на моралиститѣ, мемоаритѣ на ученитѣ, произведенията на драматическитѣ поети сѫ много скѫпоцѣни психологически документи. Тѣ ни откриватъ душата на човѣка: едни въ разбъркаността на нейнитѣ страсти, други въ героизма на нейната воля. «За да се изучатъ законитѣ на разума, потрѣбно е да се разбератъ ученитѣ. Сърцето, страстьта, волята — ето що трѣба да се изучва по̀ отблизу у нашитѣ поети — трагици». Много би се спомогнало на прѣподаваньето на психологията, ако напр., когато се обяснява ходътъ на разсѫждаваньето, се прочетеше една страница отъ Декарта; или когато се анализирва играта на страститѣ, се прочетеше нѣкоя сцена отъ Расина или Корнеля.

Сравнителна психология. Психологията открива на човѣка истинскитѣ достоинства на неговата природа; но тя е длъжна тъй сѫщо да му каже, въ какво той прилича на другитѣ живи сѫщества. За да се изучатъ вѫтрѣшнитѣ свойства на човѣшката природа, инстинктътъ, физическата дѣятелность, възприятието на чувствата, паметьта — животътъ на животнитѣ ни дава много сгодни случаи за сравнение, къмъ които прѣподавательтъ на психологията трѣба често да прибѣгва. Дѣцата и юношитѣ иматъ голѣма наклонность да правятъ наблюдения надъ низшитѣ сѫщества. Потрѣбно е само да умѣемъ да се ползуваме отъ тая наклонность, тъй като сравнителната психология, изучваньето на животнитѣ, може много да ни спомогне за успѣшното изучванье на човѣка. «Ако нѣмаше

животни, казалъ Бюффонъ*), то природата на човѣка би била още по-непостижима». Ако баснитѣ на Ла-Фонтена често ни служатъ като уроци поморала, то разказитѣ по естествената история могатъ така сѫщо да ни служатъ за уроци по психологията.

Психологията на дѣтето. Изучваньето на дѣтето може да даде на психологията много повече интересни и полезни свѣдѣния, отколкото дава наблюдаваньето надъ животнитѣ. Разказитѣ, взети отъ дѣтинския животъ, оживяватъ досадния фонъ на психологическитѣ теории. Освѣнъ това, психологията на дѣтето е една часть отъ курса на психологията, защото, както споменахме и на друго мѣсто, психологията не е нѣщо като геометрията съ здрави, непоколебими теореми, а е история, която разказва за прогресивното развитие на душата.

Практически съвѣти. Ние се опитахме да опрѣдѣлимъ общия методъ за прѣподаваньето на психологията. Но несъмнѣно е, че и най-добриятъ методъ никога не може да замѣни таланта и познанията на учителя. Уроцитѣ, колкото и да сѫ стъкмени по единъ строго опрѣдѣленъ и добръ планъ, пакъ не би имали никакво значение, ако прѣподавательтъ не съумѣе да ги одушеви съ своя ясенъ и живъ говоръ, съ силата на своето лично убѣждение.

Както-и да-е, всѣки урокъ по психологията трѣба безъ друго да съдържа въ себе опрѣдѣления и описания, или по-скоро анализъ, който тъй сѫщо е описание, само че много по-точно. Несправедливо е, гдѣто се говори, че психологията не може да избѣгне неясностьта и неопрѣдѣленостьта. Това е вѣрно само за рационалната психология, която се залавя да рѣшава метафизическитѣ въпроси за сѫщностьта, за нематериалностьта на душата; елементарната пъкъ психология, се задоволява само да излага явленията и да опрѣдѣля тѣхнитѣ отношения; съ други думи, опитната психология, която не излиза вънъ отъ границитѣ на наблюдението, е наука, която почива на основи и е така положителна, както що е физиката или химията, съ тази само разлика, че тя не може да поставя числени формули за изучванитѣ явления.*) Тукъ трѣба да се стараемъ

*) Французки натуралистъ (1707 — 1788).

*) Дѣйствително, въ послѣдне врѣме се яви особенъ клонъ отъ психологията, който се казва *психометрия* и който се занимава съ изслѣдване *скоростьта* на най-проститѣ умствени актове. Но тия *измѣрвания,* както и другитѣ опитвания — да се употрѣбяватъ числа при анализа на душевнитѣ явления — макаръ и да сѫ спомогнали много за разбираньето на съотношенията между психическитѣ способности, пакъ не могатъ да направятъ психологията такъва *точна* наука, както що сѫ физиката и химията, при които математическитѣ изчисления напълно се прилагатъ.

Бѣлѣжка отъ Челпанова.

да бѫдемъ ясни, нѣщо твърдѣ възможно; сетнѣ, да избѣгваме, колкото се може, техническитѣ думи, а когато ги употрѣбяваме, да гледаме да ги обясняваме, като указваме на други равнозначущи съ тѣхъ думи, които се употрѣбяватъ въ простия обикновенъ езикъ. Примѣритѣ отъ историята, сближаваньето съ литературата сѫ потрѣбни за подпълваньe, за обяснение на дидактическата часть на изложението; тѣ сѫ като илюстрации въ текста.

Потрѣба отъ учебникъ. На множина може да се чини, че психологията може да се изучва и безъ учебникъ; това, обаче, не е тъй. Измежду всичкитѣ науки психологията е такъва, която наймалко може да се задоволи само съ устно изложение, макаръ то да бѫде и най-съвършеното; тя, освѣнъ туй, изисква размишляваньe и спокойно обмислено четенье. Учебникътъ е необходимъ, той служи за коментеръ на уроцитѣ, прѣподадени отъ учителя. Учебникътъ съ по̀-голѣма точность и не така напространно, както е въ устното излаганьe, утвърдява и задържва основнитѣ понятия въ паметьта на ученицитѣ.

Общъ характеръ на психологията. Ако психологията се прѣподава споредъ описания начинъ, не се съмнѣваме, че тя ще стане за младежитѣ наука релативно лесна и интересна. Увѣрени въ това ние написахме този скроменъ опитъ, който и прѣдлагаме сега на нашитѣ четци. Дано, като го четатъ, да добиятъ вкусъ за изучваньето на психологията и чутье къмъ нравствения животъ. Въ всѣки случай ние се надѣваме, че отъ него ще се научатъ да уважаватъ психологията и да разбиратъ нейната важность. Духовниятъ миръ, подобно на физическия, се подчинява на закони. Човѣкъ като изучава себе си, изучава всичкитѣ хора, сѫщо както що изучава всичкитѣ растения и минерали, изучвайки нѣкое растение или нѣкой минералъ. Психологията, каквото и да се казва за нея, е наука положителна, която съ пълно право претендира да е достовѣрна. Тя ни открива една часть отъ всесвѣтския поредъкъ, който управява нашата духовна природа. Колкото се отнася частно до насъ, то ние не смѣемъ нито да помислимъ, че тя губи своята цѣна и своя интересъ само затуй, за гдѣто, по примѣрътъ на физическитѣ науки, не закача неразрѣшимитѣ проблеми, съ които човѣшкиятъ умъ вѣчно ще се блъска и които спадатъ въ областьта на матефизиката. Границитѣ, въ които се движи психологията сѫ — класификацията и анализътъ на онѣзи явления, които служатъ за основни начала на нравственитѣ правила и на педагогическитѣ методи.

Глава първа.

Прѣдметъ на психологията. — Опрѣдѣление и класификация на психологическитѣ явления.

Опрѣдѣление на терминитѣ. — Опитна психология и рационална психология. — История на понятието за душата. — Материална душа. — Нематериална душа. — Душата и психологическитѣ явления. — Съзнание, граница на психологията. — Разлика между психологическитѣ и физиологическитѣ явления. — Отношение между психологията и физиологията. — Класификация на психологическитѣ явления. — Способности. — История на въпроса. — Явления на чувството, на познанието и на волята. — Изброяванье на способноститѣ. — Взаимни отношения на способноститѣ.

Опрѣдѣление на терминитѣ. *Психологията* (етимологически произлиза отъ двѣ гръцки думи и значи «наука за душата») е философска наука, която изучва вжтрѣшнитѣ явления на човѣшкия духовенъ животъ, така сжщо, както що *физиологията* е наука, която изучва функциитѣ на органическия животъ.

Психологията е наука за явленията, които, както всичкитѣ явления, въ философията се казватъ *феномени*. Послѣднитѣ сж сжщо тъй *отправления* (функции), *дѣйствия*, ако ги разгледваме като постоянни проявления на една и сжща сила; тѣ, най-послѣ, като иматъ това общо свойство, че сж съзнателни, могатъ да се нарѣкатъ *състояния на съзнанието*.

Съзнанието е прѣко познание, което ние добиваме отъ всичко онова, що става въ коя-да-е часть на нашето сжщество. Явленията, които се откриватъ, забѣлѣзватъ, отъ съзнанието, се отнасятъ къмъ *духовната природа* на човѣка, или инъкъ казано къмъ *духътъ*, *душата*. А явленията, които се изплъзватъ отъ съзнанието и които могатъ да бждатъ схванати само чрѣзъ вънкашнитѣ чувства, съставяватъ, наопаки, *физическата природа* на човѣка, или инъкъ — *организма*, *тѣлото*.

И тъй, психологията изучва съзнателнитѣ явления и установява *законитѣ*, по които ставатъ тия явления. — Законъ е постоянното отношение, що сжществува между двѣ явления, отъ които едното е *прѣдшествующе* или *причина*, а другото — *послѣдующе* или *слѣдствие*.

Опитна психология и рационална психология. Психологията, въ собственъ смисълъ на думата, *опитната психология*, която има за основа наблюденията и опита, не се занимава съ туй, да изпирва каква е природата на основното начало на явленията, които тя изучва. Това основно начало дали е материаленъ организмъ, въ частность мозъкъ, или пъкъ, наопаки, е причина нематериална, т. е., независима сѫщность, всичко туй за опитната психология не е особно важно; тя изучва само реалнитѣ *явления* и съ това се задоволява.

Ако тя вземе да отива по-нататъкъ и почне да разсѫждава за сѫществото, за природата на душата, тогава тя става *психология рационална*, която не е друго нищо, освѣнъ часть отъ метафизиката, т. е., часть отъ тоя купъ изслѣдвания, които иматъ за прѣдметъ всичко онова, което се намира вънъ отъ границитѣ както на духовната, така и на физическата природа.

Както физикътъ и физиологътъ отнасятъ всичкитѣ наблюдавани отъ тѣхъ явления къмъ едно основно начало — *материята*, при всичко че не могатъ точно да опрѣдѣлятъ, какво нѣщо е материята; така и психолозитѣ, за да означатъ прѣдполагаемата причина на състоянията на съзнанието, употрѣбяватъ думата «душа», ако и да не мислятъ всѣкога, че сѫ въ състояние да опрѣдѣлятъ нейната природа. Отъ това не слѣдва ли, че заради ясность на изложението, необходимо би било да се задържи думата «душа», като синонимъ на всичкитѣ събрани вкупъ душевни явления, съзнателни явления. Думата «душа» би трѣбвало да се задържи даже и тогава, когато би се доказало, че всичкитѣ условия, всичкитѣ причини на психологическитѣ явления се намиратъ въ материалния организмъ на човѣка.

История на понятието за душата. Въ разнитѣ врѣмена и народи душата се разбирала подъ разни форми. У първобитнитѣ народи вѣрваньето въ душата се появило подъ влиянието на сънищата и на проявленията на живота. Първобитниятъ човѣкъ въ сънищата е гледалъ, като наявѣ, прѣдъ себе си хора, които живѣятъ много надалечъ, хора, които отдавна сѫ умрѣли, а той разговаря съ тѣхъ, като да сѫ живи. Това твърдѣ много го е очудвало и го е накарало да вѣрва въ привидѣния и духове. Отъ друга страна, скритата сила, която одушевява живия човѣкъ и която изчезва едноврѣменно съ смъртьта, въ първата епоха на човѣшкото развитие, се считала за отдѣлно и независимо отъ тѣлото начало. Първобитнитѣ народи мислили, че душата не е достояние

само на човѣка: душа иматъ и животнитѣ, даже и растенията. Както съ понятието за Бога човѣчеството е захванало съ *политеизма* [1]), така и понятието за душата захванало съ *полианимизма* [2]). Първобитнитѣ раси гледали на животнитѣ като на сѫщества подобни на човѣка, приписвали имъ безсмъртна душа и сѫ вѣрвали, че и за тѣхъ има рай. Казватъ, че ескимоситѣ турятъ въ гробоветѣ на малкитѣ дѣца кучешка глава, съ цѣль — душата на кучето да бѫдѣла пѫтеводитель на душата на дѣтето за къмъ обиталището на блаженитѣ, кѫдѣто дѣтската душа сама не могла да отиде.

Дълго врѣме хората сѫ вѣрвали, че и растенията иматъ душа. Въ врѣмето на Св. Августина, [3]) манихеитѣ [4]) сѫ прѣгърнали това вѣрванье. Дивацитѣ сѫ отишли още по-далечъ: вѣрвали, че неодушевенитѣ прѣдмети, минералитѣ, кѫщнитѣ потрѣби, оржжието иматъ душа. Фиджийцитѣ, въ Австралия, вѣрватъ, че когато тѣхнитѣ брадви и триони се счупатъ и не могатъ вече да служатъ на човѣка, то това ставало, защото райтъ вземалъ душитѣ на тия орждия.

И така, щомъ човѣшката мисъль взела да работи, душата се броила като всеобщо начало, присѫще на всичкитѣ сѫщества; като начало на постоянството и формата въ неодушевенитѣ сѫщества; като начало на живота, чувствителностьта и движението у животнитѣ и растенията.

Душа материална — Всички тия различни форми на душата, въображението на хората дълго врѣме е считало за материални. Човѣшката душа, споредъ мнѣнието на грѫцкитѣ философи, има сѫщо такава природа, каквато иматъ материалнитѣ елементи на вселенната: смѣсватъ я ту съ въздуха, ту съ огъня. Първитѣ философи, които разсѫждавали за душата, смѣтали я за начало на движението и затова сѫ я мислили за нѣщо подвижно. Демокритъ [5]) си прѣдставявалъ душата като кълбообразенъ атомъ, тъй като кръглитѣ тѣла по-лесно се движатъ и проникватъ въ други тѣла. Сѫщото материалистическо понятие за душата срѣщаме даже у първитѣ учители на християнската църква. —

---

[1]) многобожие.

[2]) Първоначално вѣрванье, споредъ което душа има въ всичкитѣ сѫщества (полианимизъмъ значи „многодушие“)

[3]) Епископъ Хипонски (354 — 430) единъ отъ отцитѣ на църквата.

[4]) Послѣдователи на сектата на Мани, персидски философъ (240 — 274).

[5]) Демокритъ, гръцки философъ (род. въ 470 г. пр. Р. Хр.), е основатель на материалистическата философия, споредъ която всичко въ свѣта се състои отъ материални атоми — частички; а пакъ душата е особенъ видъ атоми.

Тертуллианъ [1]), Арнобий [2]), Св. Ириней [3]), Св. Иустинъ [4]) мислятъ още, че душата е нѣщо тѣлесно. У китайцитѣ, когато умрѣ нѣкой, има обичай да отварятъ дупка въ покрива на кѫщата, за да може душата да исхвърчне; у нѣкои диви народи съ сѫщата цѣль отварятъ дупка въ самия гробъ. Даже и сега въ нѣкои страни на Европа се е запазилъ обичая да се оставятъ отворени вратата или прозореца въ стаята на умрѣлия.

Душа нематериална. — Идеята за нематериалностьта на душата, абсолютно отдѣлена отъ тѣлото, е идея сравнително нова въ историята на человѣческия умъ. Гърцкиятъ философъ Платонъ [5]), св. Августинъ — отецъ на църквата, французския философъ Декартъ [6]), сѫ истинскитѣ основатели на ученето за нематериалностьта на душата. Споредъ Платона, душата въ тѣлото е като затворникъ въ тъмница, кормчия въ лодка.

«Всичко, що не е материя, — казва св. Августинъ — и що сѫществува при това, се казва духъ». Най-сетнѣ, Декартъ, още съ по-голѣма точность, на протежната материя противопоставялъ непротежната (която не завзема мѣсто въ пространството) мисъль и отъ тукъ правилъ изводъ за сѫществуваньето на нематериална душа.

Но Декартъ, като се мѫчилъ да обясни разликата между душата и тѣлото, ограничилъ и стѣснилъ понятието за душата, тъй като всичкото ѝ съдържание той го подвежда само къмъ «мисленьето» и не допуща зарадъ нейната дѣятелность друга область, освѣнъ умствения миръ на идеитѣ [7])

---

[1]) Учитель на християнската църква (160—245)

[2]) Християнски богословъ въ III-то столѣтие.

[3]) Учитель на църквата (140 - 202)

[4]) Християнски апологетъ (114—168)

[5]) Платонъ, единъ отъ най-великитѣ гръцки философи, е билъ ученикъ на Сократа. Неговото учение за нравственостьта, изложено въ съчинението му, по име „Горгиасъ", и въ други диалози, очудва всѣкиго и заслужва особно внимание; а неговитѣ политически възгледи и неговата педагогия, изложени въ съчиненията му „Республика" и „Законитѣ", сѫ до нѣкждѣ утопични.

[6]) Най-великия отъ французскитѣ философи (1596 1650). Той може да се счита за основатель на съврѣмената философия. Главнитѣ негови съчинения сѫ: „Разсѫждения за методътъ" и „Размишления". Той е билъ сѫщо великъ математикъ и физикъ.

[7]) Декартъ е прѣдполагалъ, че главното свойство на душата е — *„мисленьето"*. *Чувствата и волевитѣ движения* той е считалъ видове на мисленьето. Човѣкътъ се отличава отъ животнитѣ по разумната си душа. Понеже животнитѣ нѣматъ разумъ, нѣматъ и душа; тѣ, слѣдователно, сѫ прости машини, автомати. Животнитѣ сѫ оживени, но не одушевени тѣла. Часовникътъ, когато удари седъмъ, не знае това, не жалѣе, че е станало вече късно, не се стреми да удари по-скоро осъмъ; той нищо не желае, нищо не чувствува, нищо не си прѣдставлява. Сѫщо такъво е и животното: то нищо не вижда, не слуша, не гладува, не жаднѣе, не се радва и не се страхува. Ако ли забѣлѣзваме у животнитѣ такива дѣйствия, то тѣ сѫ съвсѣмъ тѣлесни проявления.

Философитѣ слѣдъ Декарта, които признавали нематериалностьта на душата, отново разширили гледната точка, о която се придържалъ авторътъ на «Разсѫжденията за методътъ». Тѣ отново зели да приписватъ на душата явленията на чувствителностьта, зарадъ които Декартъ е билъ по-склоненъ да мисли, че се отнасятъ къмъ низшитѣ области на органическия животъ; гдѣто ще рѣче, тѣ пакъ почнали да говорятъ за душата на животнитѣ, които, споредъ Декарта, не сѫ друго, освѣнъ машини и автомати. Нѣкои даже считали душата за начало на явленията въ живота на животнитѣ и на физиологическитѣ отправления въ човѣшкото тѣло. [1])

Душата и психологическитѣ явления. — Казанитѣ исторически обяснения сѫ необходими, за да се разбере и точно опрѣдѣли областьта на психологията.

Сега нашата задача не се заключава въ туй — да бѫдемъ за или противъ учението за нематериалностьта на душата. Ние можемъ да се занимаваме съ явленията, които прѣко се прѣдставятъ на нашето съзнание.

Душата не е явление достѫпно на опита; тя е скрита причина, на която ние познаваме прѣко само дѣйствията; тя е неизвѣстна сѫщность, въ която ние постигаме само отдѣлнитѣ и послѣдователнитѣ измѣнения. Но тѣзи слѣдствия, тѣзи видоизмѣнения, на каквото основно начало и да се приписватъ, съставятъ отдѣлна категория явления, които трѣба да бѫдатъ главния прѣдметъ на психологическитѣ изслѣдвания. Много противорѣчивитѣ понятия за душата, разглеждана ту като основно начало на «мисленьето», ту като основно начало, което чувствува, мисли и желае; ту като единствена причина на живота и мисъльта — тѣзи противорѣчиви понятия сѫ достатъчни да ни убѣдятъ въ това, че е необходимо да отсрочимъ тъмния и спорния въпросъ за природата на душата.

Съзнанието е граница на психологията. И така, психологически явления се казватъ съзнателнитѣ явления, или поне тѣзи, които могатъ да станатъ съзнателни. Съзнанието е естествената граница на психологията; а въ съзнанието ето какви явления влизатъ: всичко, каквото може да се схване, да се разбере чрѣзъ съзнанието; слѣдъ това, — явления, които вървятъ (вли-

---

[1]) Това учение се казва *анимизъмъ* и е противоположно на *виталиума*, т. е. на учението, което, за да се изяснѫтъ функциитѣ на живота, допуща особно *жизнено* начало. Въ сегашно врѣме функциитѣ на организма се разглеждатъ като резултатъ на чисто материални явления.

затъ) едно слѣдъ друго въ нашето вѫтрѣшно наблюдение; понататъкъ — инстинктивнитѣ, волевитѣ дѣйствия, осѣщанията или чувствуванията, идеитѣ или сѫжденията, които само сънътъ спира или ги ослабва и които, поради това, за да бѫдатъ узнати, не се нуждаятъ отъ посрѣдничеството на вънкашнитѣ чувства. Всичко това влиза въ областьта на психологията и, наопаки, всичко, що се изплъзнува отъ съзнанието, остава вънъ отъ психологията.

Наистина, психолозитѣ искатъ, и не безосновно, да се изучаватъ нѣкои безсъзнателни явления, напр., тѣзи хиляди скрити възпоминания, които се потайватъ въ нашата душа и които по една или по друга случайность изведнъжъ се разбуждатъ. Но тия явления, които сега сѫ несъзнателни, отъ врѣме на врѣме, въ извѣстни моменти, възникнуватъ въ съзнанието, озарени, освѣтлени отъ него; тѣ, тъй да се каже, сѫ само врѣменно несъзнателни; а пъкъ явленията на тѣлесния животъ: кървообращението, дишеньето, храносмиланьето — сѫ по природата си и винаги несъзнателни. Послѣднитѣ би били неизвѣстни, останали би обвити въ таинствения мракъ и въ тъмната бѣздна на организма, ако вънкашнитѣ чувства не проникнѣха тадѣва, съ цѣль да ги открийтъ.

Разлика между психологическитѣ и физиологическитѣ явления. Физическото и духовното въ човѣшката природа сѫ така тѣсно свързани помежду си, указватъ си взаимно такъво голѣмо влияние, щото не веднажъ сѫ се опитвали, да направятъ психологията само часть отъ физиологията, която изучва физическия животъ на човѣка. Нѣкои сѫ казвали, че, както храносмиланьето, кървообращението и дишеньето сѫ функции на стомаха, сърцето и бѣлия дробъ, така сѫщо и мисъльта е функция на мозъка. Двѣтѣ науки: тази, която изучва мисъльта и тази, която изучва мозъка, трѣбало, споредъ тѣхното мнѣние, да се слѣятъ въ една, и психологията трѣбало да бѫде само една глава отъ физиологията.

Но отъ туй никаква полза не би излѣзла, тъй като между психологическитѣ и физиологическитѣ явления има по сѫщество такъво коренно противорѣчие, щото е невъзможно да се направи между нихъ какво-да-е уподобяванье.

Първо, тие двѣ категории явления не се познаватъ по единъ и сѫщъ начинъ. Вникнѣте, вдълбочете се въ себе си, припомнѣте си всичко, което сте извършили, откакъ сте се събудили. Вие, най-напрѣдъ, сте извършили различни дѣйствия: облекли сте се, омили сте се и очесали, (заели сте се, съ други думи, съ утренния

си туалетъ); сетнѣ, отишле сте въ класната стая; отворили сте си учебницитѣ, чели сте, слушали сте урока на учителя, отговаряли сте на неговитѣ въпроси, добили сте нови идеи чрѣзъ вашитѣ чувства или чрѣзъ размишляваньето, или пъкъ наново сте си припомнили, благодарение на вашата паметъ, по-рано придобититѣ идеи; слѣдъ това, по поводъ на нѣщо прочетено, вие сте изпитали удоволствие или страдание, а поради извършената отъ васъ работа, осѣщате уморяванье. Зарадъ всичко това веднага ви обаждало вашето *съзнание*: вие сте съзнавали това, което сте «мислили», което сте «чувствували», което сте «искали» да вършите. Отъ друга страна, въ сѫщото врѣме, когато сте били прѣдадени на вашитѣ занятия, вие сте живѣяли; отправленията на вашия организмъ се извършвали, сърцето ви туптѣло, кървьта обикаляла, но за тия работи вие нищо не сте знаели; вашитѣ мускули се свивали и се разпущали, вашитѣ нерви се възбуждали, а това за васъ е било съвсѣмъ неизвѣстно.

И тъй, по какъвъ начинъ е възможно да се смѣсватъ тѣзи два рода явления: едни, които, щомъ взематъ да сѫществуватъ, веднага ви ставатъ извѣстни, и други, които вие не знаете, макаръ тѣ непрѣкъснато ставатъ въ самитѣ васъ: кръвообращението напр., зарадъ което вие не би имали никакво понятие, ако живѣяхте прѣди Харвея [1])

Второ, всичкитѣ физиологически явления сѫ движения материални: свиваньето (скратяваньето) на мускулитѣ, раздразняваньето на нервитѣ и т. н. Явленията психологически, може би, да сѫ слѣдствия отъ извѣстни движения на мозъчната материя, но тѣ сами по себеси сѫ нѣщо друго, а не движения, затова тѣ изплъзватъ се отъ всѣко възприеманье (не могатъ да се възприематъ чрѣзъ вънкашнитѣ чувства).

«Не би имало по голѣмо значение това — казва единъ съврѣмененъ психологъ, [2]) — ако мозъкътъ се увеличеше дотолкова, щото да можемъ да се разхождаме въ него, както въ воденица, и ако станеше прозраченъ като стъкло, щото нашия взоръ да можеше да проникне всѣкѫдѣ въ него. И тогава ние нещѣхме да видимъ въ него повече психологически явления, отколкото виждаме въ воденицата или въ прозрачното стъклено кълбо»

Най послѣ, *трето,* психологическитѣ явления и физиологи-

---

[1]) Харвей (1578—1658), английски лѣкарь, открилъ е кръвообращението въ 1628 г.

[2]) Рабье, въ своитѣ „Лекции по философията“.

ческитѣ явления въ извѣстенъ смисълъ сѫ независими едни отъ други. Несъмнѣно е, че ние не можемъ да мислимъ, ако не живѣемъ; никога не сме срѣщали сѫщество да мисли, а да не живѣе; затова пъкъ ние забѣлѣжваме, напр., въ сънътъ, (безъ да говоримъ за лудостьта), че животътъ се продължава, че физиологическитѣ явления не прѣставатъ, когато пъкъ психологическитѣ съвсѣмъ сѫ прѣстанали. Ние не всѣкога виждаме сънища, — сънътъ бива спокоенъ, безъ съновидѣния, и въ такъвъ случай всичкитѣ мисли, чувства, волеви дѣйствия — всичко изчезва за кѫсо врѣме, съзнанието угасва, а между туй физическитѣ отправления продължаватъ своя вървежъ.

Отношение на психологията къмъ физиологията. Колкото и да се различаватъ явленията, които изучва физиологията и явленията, които сѫ прѣдметъ на психологията, то пакъ минало е онова врѣме, когато е могло да става споръ за връзкитѣ на тѣзи два рода явления. Кой би помислилъ въ сегашно врѣме да повтори това, което прѣди 30 години Бартелеми Сентъ — Илеръ [1]) е написалъ въ своето «прѣдисловие» къмъ «психологията» на Аристотеля [2]), а именно: «Азъ мисля, че за физиологията нѣма мѣсто въ съчиненията по психологията». Не, психологическитѣ явления зависятъ отъ физически условия; тѣ, поне до нѣкждѣ, зависятъ отъ организма. И да иска нѣкой философъ въ днешно врѣме да забрави това отношение, не би могълъ да стори това, защото уморяваньето на мозъка тъкмо въ срѣдата на неговитѣ размишления, ще му напомни, че мозъкътъ сѫщо зима извѣстно участие въ неговата умствена работа. Въ анализътъ на различнитѣ процеси, които ни открива съзнанието, почти всѣкога има мѣсто и за физиологически разглеждания.

Класификация на психологическитѣ явления. — Макаръ всичкитѣ психологически явления и да иматъ една обща форма — «съзнанието», пакъ тѣ твърдѣ много се различаватъ едно отъ друго; първата грижа на психолога трѣба да бѫде — да ги класифицира, разпрѣдѣли по категории, споредъ тѣхното сходство и сѫществениитѣ имъ различия.

Способности. — Ние признаваме толкова «способности», колкото класове душевни явления узнаваме отъ наблюдението. За

---

[1]) Французки философъ, прѣводачъ на Аристотелевитѣ произведения.

[2]) Гърцки философъ (384—322 до Р. Хр.), ученикъ на Платона, учитель на Александра Велики. Неговото учение е имало огромно влияние въ срѣднитѣ вѣкове: то обхващало съ своитѣ изслѣдвания всичкитѣ области на науката, внасяло на всѣкждѣ положителенъ духъ и методъ на наблюдението и опита.

душата способноститѣ сѫ това сѫщото, каквото сѫ свойствата за неодушевената материя, функциитѣ за органическитѣ тѣла. Способноститѣ сѫ сили на духовния миръ.

Въ сегашно врѣме не може да се подига въпроса, както е ставало нѣкога, върху това — да се приематъ ли способноститѣ за *сѫщности* независими и раздѣлени, за сѫщества отдѣлни. Способноститѣ не сѫ нищо друго, освѣнъ общи и отвлѣчени наименования, чрѣзъ които психолозитѣ означаватъ цѣли групи аналогични явления, различавани отъ тѣхъ въ съзнанието. Отъ само себеси се разбира, че всѣкога, колчимъ ще употрѣбимъ думата способность, трѣба да разбираме «сборъ (купъ) явления».

История на въпроса. — Нека изложимъ накъсо различнитѣ опитвания, зарадъ класифицираньето на душевнитѣ способности. Платонъ различавалъ три части въ душата: 1-ва часть — разумъ (изворъ на «познанията») ; втората — изворътъ на страститѣ, «чувствата;» и третата — изворътъ на «желанията». Въ XVII в. Декартъ и неговитѣ ученици свеждали всичкитѣ способности въ «разумътъ» и «волята» ; способностьта «да се чувствува» била изпусната. Отъ друга страна Боссюетъ [1]) смѣсва «волята» и «разума» въ едно име умствени процеси и установява особенъ класъ зарадъ «чувствата».

Въ послѣдното столѣтие само въ Германия, психолозитѣ отъ школата на Волфа [2]), които въвели въ употрѣбление думата «Психология», дотогава почти неупотрѣбявана, първи установили съ нѣкаква точность общеупотрѣбителното въ сегашно врѣме раздѣление на три способности: чувство, умъ и воля. Сенсуалиститѣ, които заедно съ Кондиляка [3]), виждали въ психологическитѣ явления не друго, а само прѣобразувания (видоизмѣнения) на първоначалния едничъкъ елементъ, именно на «осѣщанието», отхвърляли тройното раздѣление на способноститѣ; при все това, повечето философи сѫ го приели. Наистина, Ридъ [4]) и шотландската школа се възвърнали къмъ картезианската теория [5]), като различавали само способности «активни» [6]) и способности «познавателни». Обаче, безъ да

---

[1]) Французки писатель (1627—1704).

[2]) Нѣмски философъ (1679—1754).

[3]) Французски философъ (1715—1780). Главното му съчинение е „Трактатъ за осѣщанията". Той принадлежалъ на сенсуалистическата школа, която твърдѣла, че всичкитѣ понятия си иматъ началото отъ вънкашнитѣ чувства.

[4]) Шотландски философъ (1710—1796).

[5]) т. е. теорията, приета въ школата на Декарта.

[6]) насочени къмъ извѣстенъ родъ дѣятелность, или „волеви" способности.

се гледа на отдѣлнитѣ опитвания на нѣкои лица, що прѣдлагали много по-сложни и по-дълги класификации, философитѣ на най-противоположнитѣ и различни школи, — както позитивиститѣ, т. е. онѣзи, които се съмнѣватъ въ сѫществуваньето на душата, тъй и спиритуалиститѣ, т. е. онѣзи, които вѣрватъ въ нея най-твърдо, — дошли сѫ малко по-малко до съгласие, да се раздѣли науката за душата на три отдѣла. По тоя начинъ, Бенъ, единъ отъ най-забѣлѣжителнитѣ прѣдставители на съврѣменната английска психология, допуща три категории, които той опрѣдѣля въ слѣднитѣ термини:

1) *Чувство*, което заключава въ себе си удоволствия и страдания; думитѣ: емоция, страсть, сѫ синоними на чувство.

2) *Воля*.

3) *Мисленье*, умъ или познание. «Осѣщанията» влизатъ отчасти въ класътъ на чувствата, отчасти въ мисленьето.

Явления на чувството, познанието и волята. За да се схване по-ясно разликата на тритѣ рода явления, най-доброто срѣдство ще бѫде, може би, ако се обърнемъ къмъ личния опитъ на всѣкого и ако потърсимъ примѣри.

Топлината, която ни дава слънцето; благоуханието, което вдишаме, като сме наблизу до нѣкои цвѣтя; сладостьта на медътъ; удоволствието, що осѣщаме, когато гледаме нѣкоя хубава картина; скърбьта, която изпитваме, когато изгубимъ нѣкой ближенъ — ето това сѫ осѣщанията и чувствата. Безъ да гледаме на различието, що ги раздѣля, всички тѣзи явления сѫ сходни въ едно — тѣ сѫ емоции, явления, *които се отнасятъ къмъ областьта на чувствата;* тѣ всички иматъ тази обща черта, че състоятъ отъ чувство на влѣчение или отвращение, слѣдователно, отъ «удоволствие», или «страдание».

Отъ друга страна, възприятието на формата или цвѣтътъ на нѣкой прѣдметъ, възпоминанието за нѣкое станало събитие; образътъ запазенъ въ умътъ ни отъ нѣкой паметникъ, пейзажъ; идеята за нѣкое качество, присѫще на голѣмо число сѫщества, като напр., порокъ или добродѣтель; геометрическитѣ разсѫждения — ето това сѫ явления на *познанието*. Всички тия явления иматъ тази основна черта, че могатъ да бѫдатъ *прѣдставявани*, т. е. даватъ на съзнанието «прѣдставления» или за прѣдметътъ, или за отношенията между прѣдметитѣ.

Най-послѣ, дѣйствията, които човѣкъ извършва, когато говори, пише, когато се залавя за нѣкоя работа, когато си мѣнява мѣстото, когато вземе нѣкое рѣшение, — ето това пъкъ сѫ явле-

ния, които имать за първоначална причина *волята*, или способностьта — да се извърши нѣкое дѣйствие.

Първитѣ явления се отнасятъ къмъ областьта на *чувствата*, вторитѣ — на *познанието*, третитѣ — на *волевата* дѣятелность.

Изброяванье на способноститѣ. — Всичкитѣ главни явления на духовния животъ влизатъ въ тѣзи три категории: *чувство, познание, воля.* Съ тѣзи три атрибута [1]) всецѣло се опрѣдѣля духътъ, що може да се разгледва като сила, която чувствува, мисли и желае; това, съ други думи казано, означава, че човѣшкиятъ духъ се появява послѣдователно чрѣзъ осѣщанията или чувствата, мислитѣ и желанията.

Но, за да бѫдемъ строго точни и като имаме прѣдъ видъ тѣсното отношение на духътъ къмъ тѣлото, трѣба, въ срѣдата на психологическитѣ явления, да туримъ и нѣкои други явления— посрѣдници, срѣдни, тъй да се каже, между духътъ и тѣлото; тѣ стоятъ на границата между психологията и физиологията; това сѫ *движенията* и *инстинктитѣ*, които могатъ да бѫдатъ отнесени къмъ *физическата дѣятелность.*

По-нататъкъ, явленията на чувствата твърдѣ много се различаватъ по своя произходъ, по своитѣ прѣдмети, по редътъ на своето развитие: удоволствията и страданията на тѣлото, осѣщанията, съ една рѣчь, сѫ тѣсно свързани съ физическитѣ органи; а удоволствията и страданията на сърцето и умътъ сѫ отъ повъзвишена природа, по-късно се развиватъ и имъ прѣдхождатъ явления на познанието. Първитѣ сѫ *физически чувства*, а вторитѣ — *висши чувства.* Послѣднитѣ трѣба да се изучватъ слѣдъ отдѣлътъ «познание», понеже тѣ донѣкждѣ произлизатъ отъ него.

И така, психологическитѣ способности могатъ да се раздѣлятъ както слѣдва:

1° **Физическа дѣятелность;**
2° **Физически чувства;**
3° **Познание;**
4° **Висши чувства;**
5° **Волева дѣятелность.**

Взаимни отношения на способноститѣ. — Само по себеси се разбира, че въ сѫщность различнитѣ състояния на

---

[1]) „Атрибутъ“ е синонимъ на „качество“; познанието, чувството, волята сѫ духовни атрибути на човѣшката природа.

съзнанието почти не сѫществуватъ отдѣлно едно отъ друго и не могатъ да бѫдатъ абсолютно независими едни отъ други. Всичкитѣ способности дѣйствуватъ заедно и взаимно си помагатъ.

Споредъ това, *познанието* се съединява съ всичкитѣ психологически процеси, тъй като съзнанието, което е общо свойство на всички тия процеси, е само по себеси първото отъ познавателнитѣ отправления. Нѣма такъво удоволствие или страдание, влѣчение или отвращение, което да нѣма само по себе съзнание (г. е. което да се не съзнава) и което, отгорѣ на това, да не съдържа въ себе си малко или много «прѣдставление» за прѣдмета, билъ той приятенъ или неприятенъ, привлѣкателенъ или отвратителенъ, който и извиква тѣзи емоции.

Така сѫщо нѣма *воля,* която да е безъ познание ясно или тъмно зарадъ дѣйствието, що сме рѣшили да извършимъ, и зарадъ мотивитѣ, поради които сме взели такъво или онакъво рѣшение. Много рѣдко се случва, щото единъ какъвъ да е елементъ (на познанието или волята, или на нѣкое чувство) да се явява съвсѣмъ изолиранъ, безъ свързка съ други елементи. Но отъ това общеприетото подраздѣление на три главни способности не губи значението си; строгиятъ анализъ изисква, щото психологията логически да отдѣля и въ теорията онова, което е съединено въ дѣйствителностьта.

Щомъ разбираме способноститѣ така, споредъ както ги описахме, то за тѣхното законно раздѣление нѣма кой да спори; само трѣба да се прѣдпазваме отъ туй — да не приписваме на тази класификация по-голѣмо значение, отколкото тя заслужва. Интересно за психолога е сѫщо описанието и анализа на явленията, не само за да ги раздѣли на класове, но още и да имъ опрѣдѣли законитѣ, по които тѣ ставатъ.

РЕЗЮМЕ.

1. **Психологията** е наука за вѫтрѣшнитѣ явления, които съставятъ духовния животъ на човѣка и които сѫ противоположни на явленията отъ физическия му животъ.

2. **Опитната психология** е наука за явленията. **Рационалната психология** е наука метафизическа, която се мѫчи всичкитѣ явления да припише само на едно начало — на душата, споредъ учението на спиритуалиститѣ.

3. **Душата** се разбирала послѣдователно, като начало на постоянството и формата у минералитѣ, като начало на живота у растенията начало на чувствителностьта и движението у животнитѣ, най-послѣ, като начало на мисъльта у човѣка. Малко по малко, думата душа станала синонимъ на *духовното начало*, което чувствува, мисли и желае.

4. Изучваньето на психологическитѣ явления не зависи отъ прѣдположенията, които философитѣ допущатъ за сѫществуваньето и за природата на душата.

5. **Психологическитѣ явления** се отличаватъ отъ **физиологическитѣ:** 1) по това, че тѣ прѣко се познаватъ отъ съзнанието; 2) по това, че тѣ не сѫ, като физиологическитѣ явления, прости движения на протяжената материя; 3) по това, че тѣ могатъ да не сѫществуватъ заедно съ физиологическитѣ явления.

6. Психологическитѣ явления иматъ помежду си сходство и разлика; а това ни позволява да ги раздѣлимъ на нѣколко категории, които се наричатъ **способности на душата.**

7. Способность се казва купъ (сборъ) състояния на съзнанието, които иматъ една и сѫща природа.

8. Има три рода психологически явления: 1) явления, които спадатъ въ областьта на чувствата; 2) явления познавателни; 3) явления волеви. Отъ тука и три способности: **чувство, познание и воля.**

9. При тѣзи три главни способности трѣба да притуримъ и **физическата дѣятелность.** Колкото за явленията, които спадатъ въ областьта на чувствата, то едни отъ тѣхъ трѣба да отнесемъ къмъ физическитѣ чувства, други — къмъ висшитѣ чувства.

Глава втора.

Физическа дѣятелность: движения, инстинкти, привички.

Развитие на способноститѣ. — Физическа дѣятелность. — Движения у дѣтето. — Движенията дали сѫ психологически явления? — Класификация на движенията. — Самопроизволни движения. — Извикани движения. — Рефлективни дѣйствия. — Инстинктивни движения. — Инстинктъ у човѣка. — Свойства на инстинкта. — До каква степень инстинкта не се измѣнява? — Съзнателни движения. — Начало на волевата дѣятелность. Какъ се учи да ходи дѣтето. — Физически привички. — Физическа дѣятелность у възрастния човѣкъ.

Развитие на способноститѣ. — Човѣкъ не изведнажъ свладява напълно своитѣ духовни способности. Много бавно, по-полека той се възвишава отъ животинския животъ къмъ човѣшкия. Очевидно е, че този поредъкъ на естественото развитие трѣба да се прослѣди чрѣзъ изучваньето на психологическитѣ явления. Нашитѣ издирвания ще почнемъ не отъ анализираньето висшитѣ способности, но ще ги почнемъ отъ изучваньето, разглежданьето на низшитѣ явления, т. е. отъ ония, които сѫ общи и на животнитѣ, и на човѣка.

Дѣятелность изобщо, физическа дѣятелность. — *Дѣятелностьта*, а именно *физическата дѣятелность*, е първото нѣщо, което се прѣдставя на нашето наблюдение.

Наистина, въ извѣстенъ смисълъ всѣки психологически процесъ е дѣйствие, явление на дѣятелностьта. Да се мисли, да се чувствува, значи да се дѣйствува. Но когато се каже *физическа дѣятелность*, за да се означи сборътъ (съвокупностьта) на влиянията, причинитѣ, които произвождатъ движения на тѣлото, тогава на думата дѣятелность се дава по-ограничено и по-опрѣдѣлено значение.

Отначало физическата дѣятелность е слѣпа, случайна, произвожда се отъ неясни причини, отъ глухи и почти несъзнателни инстинкти; слѣдъ това тя прѣминава въ зависимость отъ чувствата, а още по късно — въ зависимость отъ волята. Но въ всичкитѣ ѝ степени и форми тя може да се опрѣдѣли като *способность да*

дѣйствува възъ мускулитѣ и да произвожда тѣлесни движения.

Движения у дѣтето. Първото нѣщо, което излиза наявѣ у дѣтето, сѫ явленията на движението. Дѣтето дѣйствува, движи се много по-рано, прѣди да почне да мисли. То, щомъ се роди, почва да мърда; движи си устнитѣ, за да сучи; мига съ клѣпачитѣ, за да се защити отъ много силната свѣтлина; напрѣга мускулитѣ на гѫрдитѣ и гърлото си, за да издаде плачъ и гласъ.

Движенията дали сѫ психологически явления? Прѣди всичко, движенията на тѣлото сѫ явления физиологически, които произлизатъ отъ дѣйствията на нервитѣ и мускулитѣ. Но тѣ отчасти сѫ и психологически явления: тѣ сѫ такива дотолкова, доколкото зависятъ отъ *съзнанието.* Дѣтето не е проста машина и неговитѣ движения не сѫ чисто механически дѣйствия, резултати на материаленъ автоматизмъ.

Класификация на движенията. Свойственитѣ на дѣтето движения се явяватъ, впрочемъ, въ различни форми и сѫ много или малко причастни на съзнателния животъ. Нѣкои отъ тѣхъ сѫ почти несъзнателни.

Ние ще различаваме два вида движения — *самопроизволни*, които произлизатъ отъ самата природа, отъ вѫтрѣшното възбужданье, и движения *извикани,* които се извикватъ отъ вънкашни възбуждания.

Самопроизволни движения. — Причината на самопроизволнитѣ движения у възрастния човѣкъ, въ нѣкои случаи даже и у дѣтето, е волята; тѣ зависятъ отъ *волевата дѣятелность,* която ние ще изучваме по-сетнѣ (глава XVI). Въ тоя случай ние правимъ движения при пълно съзнание на причината, която ни кара да извършимъ нѣкое прѣднамѣрено дѣйствие или да постигнемъ нѣкоя опрѣдѣлена цѣль. Нашитѣ нерви и нашитѣ мускули, обаче, прѣди да взематъ да се покоряватъ на нашата воля, се подчиняватъ на несъзнателнитѣ потрѣбности, на несъзнателнитѣ стремления на природата.

1. Въ нѣкои случаи движенията на дѣтето ставатъ по привичка, която вече се е развила въ утробния животъ. Привичката, този тиранъ на живота, оказва вече влияние върху новороденото. Наблюдателитѣ на дѣтския животъ утвърдяватъ, напр., че дѣцата иматъ наклонность да си дигатъ рѫчичкитѣ къмъ лицето и къмъ очитѣ, да си свиватъ крачката къмъ тѣлото, и най-послѣ, отново

да взиматъ тѣзи положения, каквито сѫ имали въ утробата на майка си; тѣ сѫ именно *движения по привичка.*

2. *Наслѣдственитѣ привички*, които се прѣдаватъ отъ родителитѣ, могатъ така сѫщо да произвождатъ специални движения. Пере [1]) наблюдавалъ едно дѣте на шестдневна възрасть, което машинално си вдигало рѫката къмъ лицето и сполучвало да я туря на главата си. Бащата на дѣтето изповѣдалъ, че той позналъ въ това движение нему свойственъ жестъ.

3. Но тѣзи случаи сѫ изключителни и нѣматъ особено значение. Много по-голѣмо число движения у дѣтето, даже у възрастния човѣкъ, се обясняватъ съ *самопроизволната дѣятелность на нервнитѣ центрове.* Дѣтето има голѣма жизнена енергия и прѣизобилно сокове, които напиратъ извънмѣрно и се изказватъ въ безпоредъчни тѣлодвижения, въ непрѣкъсната подвижность, и колкото сѫ по-силни жизненитѣ отправления, толкова сѫ по-живи движенията. Въ всичкитѣ възрасти природната якость на органитѣ и прѣизобилностьта на силитѣ се изказватъ въ такъвъ родъ движения.

Извикани движения. — Движенията на дѣтето и даже на възрастния човѣкъ не всѣкога сѫ слѣдствие на вѫтрѣшното и самопроизволното възбужданье, тѣ често пѫти произхождатъ и отъ вънкашни причини. Такива сѫ, напр., ненадейнитѣ и рѣзкитѣ движения, които се извикватъ у насъ отъ вижданье отвратителенъ прѣдметъ, отъ оглушителенъ шумъ, отъ гъделичканье и пр.

Рефлективни дѣйствия. — Несъзнателнитѣ, неволнитѣ явления, извикани отъ вънкашна дѣйствуваща сила, сѫ съвършенъ типъ на това, което физиолозитѣ наричатъ рефлективно (отразено) дѣйствие; наричатъ го така, види се, по аналогия съ явленията, които ставатъ отъ отражението на свѣтлината.

Рефлективното дѣйствие е нѣкакси отговоръ отъ живия организмъ на вънкашното възбужданье, което го прѣдизвиква. Мимозата ни прѣдставя единъ образецъ отъ рефлективно дѣйствие, когато си свива листата, поради най-малкото вънкашно допиранье. Но собствено рефлективното дѣйствие сѫществува само въ живитѣ сѫщества, които иматъ нервна и мускулна система: първата е способна *да се раздразнява*, а втората — *да се свива* (съкратя-

---

[1]) Съврѣмененъ французки психологъ, който се прѣдалъ изключително на изучваньето педагогическата психология. Той е авторъ на много книги: „Първитѣ три години на дѣтето“, „Възпитание отъ люлка“, „Дѣтето отъ третята до седмата година“ и пр.

ва). Тие двѣ системи, двѣ ткани, сѫ съединени помежду си по такъвъ начинъ, щото като се раздразнява първата, втората безъ друго се свива, а отъ това, явно е, произлиза движение. Възбужданьето, щомъ се съобщи на нервитѣ, разпространява се по нервнитѣ влаканца, приближава се къмъ нервния центъръ, отгдѣто се прѣдава на мускула чрѣзъ другитѣ нерви.

При все това, макаръ подъ типътъ рефлективно дѣйствие да се разбира извикано движение, но и самопроизволнитѣ движения сѫ рефлективни дѣйствия всѣкога, когато тѣ сѫ несъзнателни и машинални. Въ тоя случай нервното възбужданье става само отъ себе, отъ силата на собствената дѣятелность на нервнитѣ центрове.

Рефлективното дѣйствие всѣкога е абсолютно непрѣднамѣрено: въ него нѣма съзнание, а още повече воля, т. е. то не се съзнава, нито пъкъ се желае да стане. Рефлективнитѣ дѣйствия, казва Хербертъ Спенсеръ [1]) сѫ зората на чувственния животъ.

Инстинктивни движения. — Ние що — токо разгледахме различнитѣ категории движения, които иматъ за причина или привичката, или наслѣдственостьта, или изобилието на жизнената енергия, или, най-послѣ, вънкашното възбужданье. Но освѣнъ тѣхъ има цѣлъ редъ самопроизволни движения, много по-важни, които се обясняватъ чрѣзъ инстинкта.

Инстинктивнитѣ движения се отличаватъ отъ другитѣ самопроизволни движения по това, че тѣ сѫ координировани [2]), правилни и насочени къмъ нѣкоя цѣль. Тази цѣль, обаче, е или съвсѣмъ неизвѣстна, или ненапълно извѣстна; тѣ се стремятъ къмъ нея почти слѣпо и по това се отличаватъ отъ волевитѣ движения. Къмъ инстинктивнитѣ движения се отнасятъ и движенията, които прави дѣтето за да пица, за да насочи едноврѣмено и двѣтѣ си очи да виждатъ единъ прѣдметъ [3]) и за да съобщи на своитѣ двѣ нозѣ ритмическо движение въ врѣме на ходенье.

Инстинктътъ у човѣка. — По думитѣ на нѣкои философи, инстинктътъ принадлежи по прѣдимство на животнитѣ. Човѣкътъ, който е способенъ да разбира всичко, изпървенъ, казватъ тѣ, нищо не знае. Той нѣма инстинктъ или и да има, но само въ

---

[1]) Съврѣмененъ английски философъ.

[2]) Свързани въ едно опрѣдѣлено цѣло.

[3]) Тъй като всѣко око получва отъ единъ и сѫщъ прѣдметъ отдѣлно изображение, то би трѣбало да виждаме тоя прѣдметъ двойно; но при извѣстно положение на очитѣ, ние го виждаме само единочно; а за да докараме очитѣ въ такъво положение, нужно е да правимъ извѣстни *движения*, които се извършватъ инстинктивно.

незначителна мѣрка. Разбира се, че въ това отношение не може да има сравнение между човѣшкия животъ, гдѣто главната роля играе разсждъкътъ, и живота на животнитѣ, който почти изцѣло е подчиненъ на слѣпия инстинктъ. Не можемъ да не признаемъ, че поне въ първитѣ години отъ живота на дѣтето инстинктътъ служи за начало на нѣкои дѣйствия. Призванието на човѣка е, да управява самъ себе си; но той, прѣди да вземе да се подчинява на своятъ разумъ и на свойта воля, се туря отъ природата подъ закрилата на извѣстни способности, които го ржководятъ, които го принуждаватъ да дѣйствува споредъ главнитѣ потрѣбности на неговото сжществуванье.

Свойства на инстинкта. — Инстинктътъ може да се опрѣдѣли така: той е вродена наклоность, подбужданье къмъ дѣйствие, което прѣдхожда всѣко възпитание; за да се извърши това дѣйствие нѣма нужда отъ никакво прѣдварително размишление, но, при все това, чрѣзъ него съ удивителна вѣрность се достига прѣслѣдваната цѣль.

Инстинктътъ е часть отъ човѣшката природа, той е даръ на наслѣдственостьта. Индивидуума е надаренъ съ инстинктъ; това се вижда отъ обстоятелството, гдѣто индивидуума сжществува и гдѣто той възпроизвежда сжщия видовъ типъ, на който той принадлежи.

Свойствата на инстинкта много често сж били описвани отъ философитѣ, но въобще сж се опрѣдѣляли съ голѣма безусловна строгость.

Тъй, напр., се твърди, че *инстинктътъ е несъзнателенъ,* че главната му характерна черта е *незнанието на цѣлта,* която прѣслѣдва и дѣйствията, които той извършва.

Това може да се приеме, но не съвсѣмъ напълно. Не всѣки инстинктъ безъ друго е слѣпъ. Ние не би сме допуснали, напр., че у дѣтето инстинктътъ за цицанье е съвсѣмъ несъзнателенъ. Тази жива радость, която дѣтето доста рано показва, когато се приближава до грждитѣ на майка си, служи за доказателство, че то още въ началото съзнава, че неговитѣ потрѣбности се удовлетворяватъ чрѣзъ кърменьето.

Казватъ още, че инстинктътъ, безъ да се упражнява, има прѣко *непогрѣшимо* съвършенство. Но едно по-внимателно наблюдаванье, азъ мисля, би доказало, че даже пчелитѣ и мравкитѣ, когато градятъ своитѣ чудни постройки, не сж свободни отъ колебания и даже показватъ недостатъкъ отъ похватность.

Несъмнѣно вѣрното е това, че инстинктътъ е *специаленъ* и

е насоченъ само къмъ единъ прѣдметъ, къмъ една опрѣдѣлена цѣль. Птицата не вие разни видове гнѣзда, но само гнѣздо отъ опрѣдѣлена форма.

До каква степень инстинктътъ се не измѣнява. Друга особеность на инстинкта, която произлиза изъ прѣдиджщитѣ, е неговата *абсолютна неизмѣняемость,* еднообразие въ едни и сжщи дѣйствия, всѣкога тождествени (еднакви) въ продължение на цѣли вѣкове. Пчелитѣ въ врѣмето на Виргилия [1]) правили своитѣ питки и кошари сжщо така, както и пчелитѣ въ наше врѣме. Ние нѣма да оспорваме мисъльта, че инстинктивнитѣ дѣйствия сж въобще сходни, но ние мислимъ, че тѣ донѣгдѣ се измѣняватъ макаръ и въ много ограничени размѣри.

Бертело [2]), напр., разказва, че той въ продължение на 25 години наблюдавалъ въ Севрскитѣ лѣсове единъ роякъ мравки и че е събралъ несъмнѣни факти, които свидѣтелствуватъ, че инстинктитѣ на животнитѣ не сж абсолютно *неизмѣнни* и *непогрѣшими.* «Азъ можахъ да наблюдавамъ, — казва той — въ моя мравунякъ, какъ стана едно масово прѣселение. Това бѣше въ края на лѣтото. Мравунякътъ бѣше разположенъ покрай пжтя и често се разоряваше отъ минувачитѣ, поради простото имъ любопитство. Бидейки принудени непрѣстано да прѣправятъ жилищата си, мравкитѣ, най-послѣ, съвсѣмъ се изтощиха. Веднажъ, като минахъ прѣко пжтя, видѣхъ, че се точи накриво по пжтя дълга колона мравки. На другия и на слѣдуюжщитѣ дни черната колона продължаваше да се движи. Очуденъ отъ тая настойчивость, азъ търгнахъ слѣдъ колоната; тя се опжти къмъ срѣдата на лѣсътъ, като минаваше прѣзъ трапчинкитѣ; колоната вървеше, безъ да се разпокъсва, прѣзъ падналитѣ листья, трѣви, коренье отъ дърветата; вървеше, очевидно, къмъ мѣсто по-рано опрѣдѣлено. Пжтьтъ се продължаваше 300 метра, свършваше се срѣдъ дървета, въ подножието на единъ храсталакъ, отгорѣ на една пѣсъчна стръмнина, малко достжпна, която се възвишаваше надъ единъ старъ калдъръмлия пжть. На тая стръмнина се образува новъ мравунякъ — отчасти подъ земята, отчасти на повърхностьта. Прѣселяваньето се продължи прѣзъ цѣлата есень. Въ слѣдуюжщата пролѣть стария градъ (на мравуняка) прѣдставляваше развалини, пустиня, а новиятъ кипѣше отъ дѣятелность. Но и новия градъ се указа несполучливо избранъ. Поради своето по-

---

[1]) Най-великия отъ латинскитѣ поети (69—19 до Р. Хр.) авторъ на „Буколикитѣ“, „Георгикъ“ и „Енейда“.

[2]) Съврѣмененъ французски ученъ.

ложение той бѣ запазенъ отъ минувачи; но той се намираше нанадолѣ на стърминината, гдѣто имаше доста трѣва; а по стърминината се изтичаше дъждовната вода. Мравунякътъ нѣколко пѫти прѣтърпѣ наводнения, взе да удара наназадъ и слѣдъ нѣколко години отъ рояка мрави не остана нито една; изчезна мравунякътъ отъ само себеси по сѫщия начинъ, по който изчезва нѣкой градъ съсипванъ често отъ наводнения или отъ нѣкоя спирѣпа болѣсть».

Съзнателни движения. Макаръ че въ инстинктивнитѣ дѣйствия и да има нѣщо съзнателно, слѣдователно, психологическо; макаръ че инстинктътъ прѣдполага нѣкакво прѣдставление за срѣдствата, сгодни за употрѣбление, и за прѣслѣдваната цѣль, пакъ е справедливо мнѣнието, че въ инстинктивнитѣ движения съзнанието съвсѣмъ малко участвува; но съвсѣмъ е друга работата, когато дѣтето твърдѣ рано почва да прави движения, произведени отъ неговитѣ емоции; като, напр., когато дѣтето се уплаши отъ нѣщо, бързо се дърпва назадъ и се крие въ рѫцѣтѣ на майка си или на доилката; сѫщо когато получава удоволствие, извикано отъ гледанье нѣкой блѣскавъ прѣдметъ, когото слѣди съ очитѣ си до тогава, докогато може да го вижда.

Тука, несъмнѣно, сѫщо както при нѣкои рефлективни дѣйствия, за причина на движението се явява наглед присѫтствието на нѣкой вънкашенъ прѣдметъ; но въ сѫщность присѫтствието е само поводъ. Въ тоя случай вънкашното раздразняванье не се прѣдава просто на нервитѣ и мускулитѣ. Между вънкашния възбудитель и движението има за посрѣдникъ *съзнателенъ* елементъ: страхътъ, удивлението, удоволствието, нѣкое страдание; така щото движението въ този случай се прѣдхожда вече не само отъ слѣпо стремление или физическо възбужданье, но отъ съзнателно дѣйствие, отъ фактъ психологически.

Начало на волевата дѣятелность. — Инстинктивнитъ животъ у човѣка е врѣменно състояние, регентство, тъй да се каже, което приготвя да се утвърди (установи) окончателното владичество, владичеството на съзнателната воля. Чрѣзъ инстинкта природата по нѣкакъвъ начинъ рѫководи дѣтето до слѣдующия моментъ, когато то може да дѣйствува самостоятелно. Тъй, още въ първитѣ години на живота, волята се стреми да се освободи отъ инстинкта и първитѣ прѣднамѣрени движения се появяватъ много рано.

Още въ ранната си възрасть дѣтето намира въ своитѣ за-

раждающи се желания изходна точка за съвършено *произволна,* съвършено съзнателна дѣятелность, която е зародишътъ на волята.

Ето ви едно осъмъ-мѣсечно дѣте: зарань, щомъ токо майката или бавачката го земе на ржцѣ, то веднага почва да си мърда крачката, съ което дава да се разбере, че то *иска* да си поиграе, да се весели; това го прави, защото прѣди да усѣти удоволствие да ходи само, дѣтето умѣе да оцѣнява удоволствието отъ прѣмѣстваньето си въ ржцѣтѣ на бавачката. Щомъ токо се приближжтъ съ него къмъ вратата, прѣзъ която трѣбва да го изнесжтъ на вънь, движенията на неговитѣ крачка се усилватъ и значението на това движение е съвсѣмъ ясно. Забѣлѣзано е, че въ тая възрасть дѣтето може да направлява своята глава и своитѣ очи кждѣто иска, за да намѣри прѣдметъ, който то иска да види. Ако ли вие се скриете около него, дѣтето разбира, накждѣ трѣбва да се наведе и накждѣ да се обърне за да ви намѣри. Слѣдователно, дѣтето владѣе вече и управлява своитѣ малки членове, то е тѣхния господарь; но не всички наши членове сж прѣдназначени да станжтъ слуги на волята. Прѣзъ цѣлий ни животъ има много дѣйствия, що прѣдполагатъ мускулни движения, напр., дихателнитѣ, които си сж всѣкога независими отъ волята. Но понеже дѣтето е добило умѣенье да управлява нѣкои части отъ мускулната система, то ги направлява (насочва) по своето желание сжщо така, както и възрастния човѣкъ. И въ зрѣлата възрасть сжщо тъй, както и въ дѣтинството, желанията, намѣренията, волята ще продължаватъ да дѣйствуватъ на мускулитѣ, да произвождатъ правилни и съгласни движения, нъ безъ, обаче, да ни указва съзнанието когато и да е: — по какъвъ начинъ слѣдъ съзнателния и нарочития (прѣднамѣрения) актъ слѣдва нѣкое движение на тѣлото.

По кой начинъ дѣтето се учи да ходи. — Едно изъ важнитѣ събития въ живота на дѣтето е — първата му крачка. Ходеньето въ сжщото врѣме е единъ отъ актоветѣ, въ които найдобрѣ се исказва това, че постоянно се смѣсватъ по между си инстинкта и усилието на волята, автоматическитѣ, механическитѣ наклоности и съзнателни стрѣмления. Това смѣсваньe характеризира човѣшката природа за отличие отъ природата на животното. За дѣцата се изисква дълго врѣме за да се научжтъ да ходжтъ. Отъ наблюденията, казватъ, излиза наявѣ, че ужъ дѣца, които рано начеватъ да говоржтъ, кжсно почватъ да ходжтъ, и наопаки. Това е за вѣрваье, защото природата не обича наведнажъ да прави двѣ напрѣгания. Несъмнѣно е, че движението

отъ едно мѣсто на друго за дѣтето е истинска наука. Напротивъ, животното често пжти почва да скача, да припка веднага, слѣдъ като се роди: птицата поподхвърква почти тоечасъ, слѣдъ като се излупи. Дѣтето дълго врѣме опитва силитѣ си: изпървенъ то се повдига на скутоветѣ на майка си, оправя си мускулитѣ и на двѣтѣ нозѣ така, щото да може да се задържи на краката си; сетнѣ то захваща да прави ритмическо движение, което е вече ходенье; най-сетнѣ се одързостява самò да се впустне въ пространството; това му намѣрение тука се проявява въ форма на желание, на рѣшителность, на прѣднамѣрено прѣслѣдванье извѣстна цѣль. Изпървомъ дѣтето се опитва, хваща се за ржката или за дрѣхата на оногова, който го води. То се старае да запази равновѣсие, най-послѣ, слѣдъ като падне нѣколко пжти, самò застанува на краката си, като устрѣми погледа си къмъ онова лице, при което иска да се приближи; а съ това дѣтето показва вече *волево усилие* Радостьта, която блѣщи въ неговитѣ очи, ако то сполучи да измине извѣстно пространство, ясно показва, до колко много се е напрѣгнжло и какво чувство го е обладало, задѣто е надвило на прѣчкитѣ.

Физически привички. — Физическитѣ движения се извикватъ не само отъ едно прѣднамѣрено усилие, свързано съ инстинктивнитѣ стремления. Привичката взема въ това голѣмо участие и то начевайки отъ първитѣ години на живота. Единъ отъ сжществениитѣ закони на нашата природа се заключава въ това, че всѣки актъ се стрѣми пакъ да се възпроизведе само затова, за дѣто веднъжъ той е станжлъ. Ние придобиваме разположение да извършваме отново онова, което ние вече веднъжъ сме извършили и да го извършваме съ по-голѣма леснина, съ по-голѣма увѣреность. Колкото повече се усилва привичката, толкова повече ослабва, намалява се напрѣганьето на необходимото усилие. Въ сжщность, привичката има всички своиства на инстинкта. Но тя е истинктъ придобитъ, втора природа.

Ходеньето, пишеньето, свиреньето на нѣкой инструментъ, самото говоренье (рѣчьта), всичкитѣ движения, които иматъ за свое начало или инстинкта, или желанието и усилието на волята, ставатъ скоро привични дѣйствия, зарадъ които никакъ не мислимъ, като ги извършваме.

Физическа дѣятелность у възрастния човѣкъ. — Ние разгледахме физическата дѣятелность най-вече у дѣтето, защото тя у него има особенни черти, защото у него тя пò-прѣко е подчине-

на на организма и на инстинкта, и защото още физическата дѣятелность е почти всичко въ живота на дѣтето. Но до като човѣкъ живѣе, физическата дѣятелность си остава единъ отъ сѫществените аттрибути на неговата природа. Само съ напрѣдваньето на възрастьта, ролята на инстинкта ослабва и физическитѣ дѣйствия ставатъ все повече и повече зависими отъ волята и привичката. Рѫководими отъ волята, ние сѣдаме до нашата за работенье масса, но привичката управлява нашата рѫка, която чертае буквитѣ на книгата. Отъ волята ние се рѫководимъ, като се рѣшимъ да отидемъ на расходка, но привичката ни кара да ходимъ и да движимъ краката си.

Физическата дѣятелность на възрастния човѣкъ, впрочемъ, не веднъжъ ще прояви свойствата на физическата дѣятелность на дѣтето. Когато работи нашата мисъль, когато нашето въображение ни кара да мечтаемъ, тогава у насъ се явяватъ разни жестове безъ нарочита причина; тѣ сѫ резултатъ, както движението у дѣтето, на самопроизволното възбужданье на нервнитѣ центрове.

РЕЗЮМЕ.

10.) *Физическата дѣятелность* е способность да се дѣйствува на мускулитѣ и да се произвеждатъ движения въ тѣлото.

11.) Физическата дѣятелностъ въ началото, прѣди да стане *волева* и *съзнателна*, е слѣпа; тя се произвожда отъ тъмни и несъзнателни причини, отъ възбужданьето на нервнитѣ центрове, отъ наслѣдствеността, инстинкта и др.

12.) Движенията у дѣтето биватъ *самопроизволни* и *извикани*. Когато тѣ сѫ несъзнателни, казватъ се рефлективни дѣйствия.

13.) *Рефлективнитѣ дѣйствия* се състоятъ въ нервното възбужданье, подиръ което иде свиваньето (скратяваньето) на мускулитѣ. Причина на нервното възбужданье бива или вънкашно възбужданье, или пъкъ само произволно възбужданье на нервнитѣ центрове.

14.) *Инстиктитѣ* сѫ системи отъ рефлективни дѣйствия; движенията, които тѣ извикватъ, се отличаватъ отъ другитѣ самопроизволни движения по това, че тѣ слѣдватъ извѣстенъ редъ, правилни сѫ и се стрѣмятъ къмъ извѣстна цѣль; а отъ волевитѣ движения се отличаватъ по това, че тѣ не знаятъ, не разбиратъ цѣльта на своитѣ стрѣмления.

15.) При все това, *инстинктивнитѣ движения* прѣдполагатъ нѣкакво прѣдставление за срѣдствата, които сѫ необходими за постиганье прѣслѣдваната цѣль. Тѣ не сѫ така безпогрѣшни и неизмѣнчиви, както що твърдѫтъ нѣкои философи.

16.) У дѣтето *съзнателнитѣ движения*, именно онѣзи, които произлизатъ отъ емоции, се появяватъ доста рано.

17.) *Прѣднамѣренитѣ и волевитѣ движения* се явятъ така сѫщо доста рано: волята играе нѣкаква си роля, напр., тогава, когато дѣтето се учи да ходи.

18.) *Привичката* влиза въ съставътъ на физическата дѣятелность, напр., въ пишеньето, въ свиреньето съ инструментъ и т. н.

Глава III.

Физически чувства: удоволствие и страдание, усѣщанье и чувства, потрѣби и влѣчения.

Що е чувство. — Различнитѣ значения на думата чувство. — Явления на чувството и явления на познанието. — Развитие на чувството. — Физически чувства и висши чувства. — Усѣщания и чувства. — Различнитѣ названия на чувственитѣ явления. — Сѫществениитѣ елементи на всѣко чувство. — Удоволствие и страдание. — Удоволствие и влѣчение. — Законитѣ на удоволствието и страданието. Послѣдицитѣ на тия закони. — Съотношение между удоволствието и страданието. — Какво се намира въ основата на влѣчението? — Класификация на емоциитѣ. — Физически потрѣби. — Класификация на физическитѣ потрѣби. — Удоволствия на възникшнитѣ чувства. — Сѫществениитѣ свойства на удоволствията. — Физически чувства у животнитѣ, у дѣтето и у човѣка.

Що е чувство. — Съ способностьта да чувствуваме ние вече влизаме въ областьта на съзнанието. Както видѣхме, има движения несъзнателни; но чувство несъзнателно нѣма и ако допуснемъ че има, тогава ще имаме пълно противорѣчие въ терминитѣ. Сѫщество, което чувствува, безъ друго трѣбва да съзнава, че чувствува. «Азъ чувствувамъ» може да бѫде синонимъ на фразата: «азъ съзнавамъ (имамъ съзнание за) осѣщаньето или чувството».

Въ нѣкои свои проявления чувството е общо за животнитѣ и за човѣка; то, въ всичкитѣ си форми, се опрѣдѣля като *способность да се усѣща удоволствие и страдание и, слѣдователно, влѣчение и отвращение.*

Различнитѣ значения на думата чувство. Явленията, които влизатъ въ областьта на чувствата, на точенъ психологически езикъ, сѫ явления приятни или неприятни, които извикватъ или прѣдполагатъ влѣчение или отвращение. Тия явления не бива да се смѣсватъ съ явленията на познанието, които изобщо· ги придружаватъ и които отъ нѣкои философи погрѣшно се отнасятъ въ областьта на чувствата. — Така напр., когато е свѣтло, дѣтето отваря очитѣ си: то вижда краски (бои), които ласкаѭтъ неговия погледъ и видътъ на които му прави удоволствие. Въ този случай у дѣтето ставатъ двѣ съвсѣмъ различни явления: удо-

волствието причинено отъ яркитѣ краски (фактъ на чувството), и възприятието, познанието на краскитѣ (фактъ на умътъ).

Явления на чувството и явления на познанието. Явленията на чувството и явленията на познанието се отличаватъ едни отъ други; първитѣ прѣдставятъ вѫтрѣшното състояние на духа, удоволствие или страдание, споредъ обстоятелствата; вторитѣ, напротивъ, запознаватъ ни съ нѣщата, които се отнасятъ къмъ природата на вънкашнитѣ прѣдмети.

Чувството и познанието се различаватъ не само по природата си. Тѣ често сѫществуватъ заедно, тъй като по-голѣмата часть отъ нашитѣ удоволствия и страдания се съпровождатъ отъ прѣдставлението за прѣдмета, който ги причинява; но при все това, пакъ има случаи, когато тѣзи двѣ способности дѣйствуватъ *отдѣлно* и съ това показватъ, че тѣ сѫ *независими* една отъ друга. Нѣкои страдания, нѣкои неопрѣдѣлени неприятни състояния, безъ да взема нѣкакво участие въ тѣхъ познанието и безъ да имаме прѣдставление за причината имъ, влияѭтъ на нашето чувство; сѫщото може да се каже и за нѣкои скрити усѣщания на удоволствието. Отъ друга страна най-многото наши прѣдставления изпъкватъ въ нашето съзнание безъ да се съпроваждатъ, безъ да сѫ размѣсени съ удоволствие или страдание; дали това зависи отъ свойството на прѣдмета, отъ който сме получили прѣдставления, или отъ влиянието на привичката, то е все едно, но работата е, че ние оставаме равнодушни къмъ повечето наши мисли. Ние, напр., изучваме геометрията, безъ да намираме въ нея онова удоволствие, което е карало Паскаля [1]) да трепере прѣдъ тази или онази теорема.

Развитие на чувството. Чувството въ всичкитѣ си степени е съзнателно, но то не е всѣкога еднакво (идентично) само на себе.

Способностьта да се чувствува захваща отъ най-низшитѣ, отъ най-проститѣ дѣйствия на органическия животъ, отъ явленията на физическата дѣятелность, която ние вече разгледахме и която се съпровожда отъ удоволствие и страдание; сетнѣ се развива и дохожда до най-висшитѣ проявления на душевния животъ, който се помрачава или подслажда отъ приятни или неприятни емоции.[2])

---

[1]) Великъ французски писатель и моралистъ, сѫщо математикъ и физикъ (1623—1662).

[2]) Подъ думата „емоции“ авторътъ разбира въобще чувства както низши, така и висши.

У дѣтето способностьта да се чувствува се намира въ свързка съ функциитѣ на органическия животъ. Нѣма съмнѣние въ туй, че бозайничето, когато е гладно, усѣща особно удоволствие, щомъ се допрѣ до гръдитѣ на майка си. По-късно, чувството се съединява съ прѣдставленията на външния миръ, които се добиватъ чрѣзъ органитѣ на петьтѣ чувства: явяватъ се удоволствия отъ зрѣнието, отъ слухътъ и т. н. Още по-късно, чувството, като излиза изъ насъ самитѣ и като прѣминава задъ границитѣ на егоизма, създава привързаность, обичъ къмъ животнитѣ, къмъ нашитѣ ближни: дѣтето се усмива на майка си и неговата усмивка изразява нѣжность. Най-послѣ, когато умътъ узрѣе за отвлѣченитѣ идеи, чувството взима да се възбужда отъ тия идеи. Най-възвишенитѣ мисли се съпровождатъ отъ цѣлъ редъ сладостни или мъчителни емоции: нашето сърце тупти за справедливость, за правда, за отечество.

Физически и висши чувства. Чувствата съ разнообразни; а да бъдатъ такива, това зависи отъ свойствата на причинитѣ, които ги възбуждатъ, и отъ прѣдметитѣ, които ги извикватъ.

Чувството се възбужда отъ разни причини — или отъ нѣкоя органическа потрѣбность, напр., потрѣбность отъ храна, или отъ нѣкое физическо впечатлѣние, напр., допиранье до нѣкое меко тѣло. Въ тоя случай чувството се казва *усѣщанье* и се отнася къмъ *физическитѣ чувства.* Удоволствията и страданията, напротивъ, иматъ за прѣдметъ, слѣдователно, и за причина, нѣкоя идея: напр., прѣдставлението за извършено прѣстъпление възбужда чувство на страдание, на гризенье на съвѣстьта; а прѣдставлението за извършена добра работа, възбужда удоволствие, възхищение. Въ послѣдния случай чувствата се казватъ *чувствувания* [1]) и се отнасятъ къмъ *висшитѣ чувства.*

Усѣщания и чувства. Споредъ горѣказаното, усѣщанията се опрѣдѣляватъ като удоволствия или страдания, които прѣко произтичатъ отъ материални явления; напр., изгарянье, поврѣжданье на нѣкой органъ, удоволствие отъ ходенье, удовлетворяванье на глада и пр.

Чувствата, напротивъ, съ удоволствия и страдания, които иматъ за прѣка причина психическо явление, какво-годѣ прѣдста-

---

[1]) Тъй като чувствуванията (sentiments, т. е. висшитѣ чувства) по-често се казватъ чувства, то и ние ще употрѣбяваме постоянно послѣдния терминъ. (Заб. на руския прѣв.).

вление; напримѣръ, идеята за нашитѣ достоинства и недостатъци поражда удоволствия или страдания на самолюбието; отъ идеята за нашитѣ родители, за нашитѣ приятели, изниква чувството на семейната привързаность, на приятелската радость и т. н. «Усѣщанията, казва Сьолли [1]), се раждатъ отъ нервното възбужданье; а чувствата зависятъ, наопаки, отъ нѣкоя форма на умствената дѣятелность».

Усѣщанията се отличаватъ отъ чувствата още и по това, че тѣ всѣкога могатъ да се локализиратъ [2]) въ нѣкоя часть на тѣлото, въ органътъ, дѣто се забѣлѣзва потрѣбностьта или дѣто се произвожда впечатлѣнието. Напримѣръ, менъ боли главата или стомаха; изгорѣхъ си ржката, — и т. н. Чувствата, напротивъ, не се локализуватъ въ тѣлото. Ако въ обикновения говоръ се казва, че сърцето е мѣстопрѣбиванието на чувствата, то туй трѣбва да се приеме за особенъ изразъ на езика и навѣрно поради силното дѣйствие, което произвождатъ емоциитѣ въ движението на кръвьта и въ биеньето на сърцето.

Сега става извѣстно, защо по-напрѣдъ трѣбва да изучимъ физическото чувство, а сетнѣ познанието. Слѣдъ като изучимъ явленията на познанието, безъ спънка можемъ да разгледваме висшитѣ чувства.

Различнитѣ названия на чувственитѣ явления. — Явленията на чувството игражтъ такава важна роль въ човѣшкия животъ, иматъ толкова сложни и толкова тънки отѣнъци, щото въ обикновения езикъ сж измислени извънмѣрно много изрази, думи, почти синоними, за да се означжтъ различнитѣ му форми. Прѣди да отидемъ по-нататъкъ, нека опрѣдѣлимъ горѣ-долу значението на потрѣбнитѣ ни думи.

Удоволствие и радость; първата дума означава физическо удоволствие, а втората духовно удоволствие: удоволствия отъ вкусътъ, отъ обоняниeто; радость семейна, приятелска.

Болѣсть и страдание означаватъ тъй сжщо — болѣсть физическа, страдание нравствено.

Съ терминътъ *емоция,* който е въведенъ отъ английската психология, може да се означаватъ всичкитѣ явления на физическо-

---

[1]) Съврѣмененъ английски философъ, авторъ на нѣколко съчинения по психологията.

[2]) Да се локализиратъ значи „да се отнесжтъ къмъ извѣстно мѣсто“ на организма (въ дадения случай).

то чувство и на висшитѣ чувства: той е изобщо синонимъ на думата чувство.

Думата *страсть* означава най-силно стрѣмление къмъ удоволствия, което господствува надъ всичкитѣ други стрѣмления и ги измѣства.

Най-послѣ имаме *желания, наклоности, влѣчения;* тѣ сѫ различни думи, които означаватъ стрѣмления на чувството за материални или духовни блага, за егоистично или безкористно удовлетворение.

Сѫществениитѣ елементи на всѣко чувство. Усѣщанията и чувствата се различаватъ едни отъ други и по своето произхождение, и по своята природа; но безъ да се гледа на това, както еднитѣ, така и другитѣ, прѣдставляватъ за насъ едни и сѫщи сѫществени явления:

1) Влѣчение или отвращение.

2) Удоволствия и страдания.

Всѣко усѣщанье и всѣко чувство е влѣчение или отвращение къмъ извѣстенъ прѣдметъ и още изпитванье на удоволствия или страдания, тъй щото една и сѫща теория има стойность, както за усѣщанията, така и за висшитѣ чувства.

Удоволствие и страдание. Що е удоволствие и що е страдание не може да се опрѣдѣли: тѣ сѫ явления прости, елементарни, които не могѫтъ да се уприличѫтъ на никои други, и които всѣкиму достатъчно сѫ извѣстни отъ собственъ опитъ. — Но ако е безполезно и невъзможно да се опрѣдѣлѫтъ тѣзи състояния на съзнанието, то е необходимо да се обяснѫтъ, т. е., да се покаже тѣхната причина.

Удоволствие и влѣчение. Причина на удоволствието е влѣчението, стрѣмлението да се работи въ този или онзи смисъль. По нѣкога казватъ, че, напротивъ, влѣчението е послѣдица на нѣкое изпитано удоволствие; и наистина, извѣстно е, че удоволствието усилва влѣчението и че удоволствието прави да се познае влѣчението. Ние, напр., нѣмаме влѣчение къмъ лова, докато не сме изпитали удоволствие отъ него; нѣмаме влѣчение къмъ играта, докато не сме играли; къмъ тютюнътъ, докато не сме го пушили. Но не по̀-малко е вѣрно и това, че всѣко удоволствие се прѣдхожда отъ свое влѣчение, отъ природно стрѣмление съзнателно или несъзнателно; съзнателно, когато дѣйствието става по потрѣба, по желание; несъзнателно, когато то излиза наявѣ отъ самото удоволствие, което сме изпитали, като сме удовлетворили извѣстна по-

трѣба. У малкото неопитно дѣте удоволствието се явява често прѣди влѣчението; затуй искусниятъ възпитатель може да му внуши вкусове, за които то нѣма понятие.

И така, удоволствието е удовлетворено влѣчение; а страданието е влѣчение, което срѣща прѣчки, когато се удовлетворява.

Законитѣ на удоволствието и страданието. — Нека вземемъ нѣколко примѣра, за да разберемъ отношенията на влѣчението къмъ удоволствието и къмъ страданието. Ние имаме стрѣмление, влѣчение къмъ ходеньето: ако се разхождаме умѣренно, т. е., не повече отколкото ни позволяватъ силитѣ, то ние усѣщаме удоволствие; ако разходката се продължава повече отколкото трѣбва, ако тя става не по наша воля, а по принуждение, ние тогава усѣщаме уморяванье, изпитваме неприятно чувство.

Ние обичаме свѣтлината и шароветѣ (цвѣтоветѣ); умѣрената свѣтлина и хубавитѣ краски произвождатъ у насъ приятно впечатлѣние; но много силната свѣтлина, много свѣтлитѣ бои ни раздразняватъ и ни причиняватъ страдание.

Къмъ четеньето, къмъ изучваньето ние имаме естествена наклонность, природенъ вкусъ; но колкото четеньето и изучваньето ни развличатъ и ни докарватъ услада, когато ги употрѣбяваме съ мѣрка, толкова тѣ ни причиняватъ страдание, ако се занимаваме съ тѣхъ по неволя, насила, или по-дълго врѣме, отколкото е потрѣбно за нашия уморенъ умъ.

Отъ тѣзи примѣри, които сѫ избрани изъ хиляди други, се вижда, че удоволствието е естествена послѣдица на всѣко умѣрено упражнение, което съотвѣтствува на енергията (на силата) на всѣки органъ отъ нашето тѣло, на всѣка отъ нашитѣ духовни способности. Когато органитѣ на чувствата и душевнитѣ способности работятъ умѣрено, когато силата на мускулитѣ се харчи умѣрено, ние винаги усѣщаме удоволствие.

Ако, наопаки, дѣятелностьта прѣвиши опрѣдѣленитѣ граници, то удоволствието се намалява полека-лека и скоро се прѣвръща въ неприятно чувство — въ страдание.

Отъ казаното се вижда, че удоволствието и страданието се намиратъ въ извѣстна зависимость отъ загубата на силитѣ на нашия организмъ. Нѣкои психолози ето какъ формулиратъ тази зависимость:

1) Когато въ нашия организмъ има набрани сили, прѣди да се захване извѣстна дѣятелность, тогава отъ тая дѣятелность ние

получаваме чувството *удоволствие,* което може да се нарече *положително.*

2) Когато силитѣ на организма сѫ недостатъчни (или изтощени), прѣди да се захване извѣстна дѣятелность, то отъ такава дѣятелность получваме чувството — *положително страдание.*

3) Когато въ нашия организмъ има набрани сили, които не се харчатъ чрѣзъ дѣятелность, тогава ние усѣщаме *страдание,* което може да се нарѣче *отрицателно.*

4) Когато въ нашия организмъ нѣма сили и ние не работимъ, тогава получаваме *отрицателно удоволствие.*

Послѣдицитѣ на тия закони. — При горнитѣ обяснения почти всичкитѣ мними капризи на чувството ставатъ прости и ясни; всичкитѣ му загадочни страни изчезватъ.

Защо, напримѣръ, новото нѣщо (новостьта) за каквото-и-да-е ни се харесва, когато еднообразието ни раздражава, ни измѫчва, ни уморява? — Затова, защото новитѣ нѣща възбуждатъ и каратъ да дѣйствуватъ присѫщитѣ (своиственитѣ) намъ сили, набрани отъ бездѣйствието. А сѫщитѣ тия сили извънмѣрно много се харчѫтъ, когато упражнението е твърдѣ продължително, или когато много често се повтаря.

Защо туй нѣщо, което днесь ни кара да се възхищаваме отъ него, утрѣ или други-день не ни се харесва? Затова че нашето лично разположение се е измѣнило, макаръ че прѣдметътъ си останѫлъ все сѫщия. Вчера ние сме били готови за работа, за мозъчна дѣятелность, за разходки, но днесь тази готовность отсѫтствува отъ насъ.

Защо лѣностьта за едни хора е привлекателна, когато други намиратъ щастие само въ трудътъ, въ дѣятелностьта? — Затова, защото всѣки има потрѣбното количество енергия; затова, че умствената дѣятелность, която за едни е като природно, свободно развитие на силитѣ на ума, за други тя е неприятенъ трудъ, който не съотвѣтствува на тѣхнитѣ сили. При все това и на лѣнивцитѣ е мѫчно, когато нѣматъ възможность да вършѫтъ нѣкоя любима работа.

Защо нѣкои прѣдмети всѣкога сѫ неприятни, напримѣръ, тъмнината за очитѣ, пелинътъ за вкусътъ? — Затова, защото усѣщанията, които тѣ произвождатъ, се стрѣмѫтъ да ослабѫтъ, да удушѫтъ нормалната дѣятелность, естественното упражнение на нашитѣ способности: тъмнината, напр., за органа на зрѣнието е като особенъ родъ неподвижность и бездѣятелность.

И, наистина, не трѣбва да забравяме, че страданието произлиза не само отъ извънмѣрни, тежки работи; то е така сѫщо послѣдица отъ принудена бездѣятелность. Има страдания отрицателни, като напр., лишаванье отъ свѣтлината, продължително осамотяванье, неподвижность.

Има страдания положителни, като напр., силната горѣщина, която се явява като извънмѣрно усилие. Между тѣзи двѣ крайности, на равно растояние, по срѣдата между бездѣятелностьта и извънмѣрната дѣятелность, се намира удоволствието, което е послѣдица на умѣрената дѣятелность, или по-добрѣ да кажемъ, послѣдица на такава дѣятелность, която е нагласена споредъ нашата природа, споредъ нашитѣ естествени цѣли и въ сѫщото врѣме споредъ силитѣ, съ които разполага индивидуума.

Съотношение между удоволствието и страданието. Съотношението между удоволствието и страданието е така сѫщо едно отъ слѣдствията на опрѣдѣленитѣ отъ насъ закони. Сократъ е расказвалъ, въ форма на басня, че ужъ удоволствието и страданието сѫ били първоначално непримирими врагове, но че Юпитеръ, за да въдвори миръ, вързалъ заедно едното и другото съ златни вериги, така щото тѣ, подобно на двоица затворника въ окови, вървѭтъ едно слѣдъ друго. И наистина, слѣдъ неприятното усѣщанье отъ гладътъ и жаждата слѣдва удоволствието отъ яденьето и пиеньето; всѣко лишение, което причинява страдание, влѣче подиръ себе си (отъ момента когато се прѣкрати) удоволствие и наслаждение. Но въ сѫщото врѣме излишнитѣ удоволствия докарватъ прѣсита, която причинява неприятно чувство. При все това, обаче, ние не мислимъ, както нѣкои психолози, че съзнателниятъ животъ е единъ непрѣкъснѫтъ редъ отъ удоволствия и страдания. Каквото и да казватъ, все има състояния неутрални, безразлични,

Какво има въ основата на влѣчението? Удоволствията се обясняватъ като удовлетворени влѣчения; но какъ се обяснява самото влѣчение?

Влѣчението е естествено стрѣмление да дѣйствуваме въ този или онзи смисълъ, и, слѣдователно, да се докопваме, да обичаме всичко онуй, което отговаря на нашата дѣятелность, всичко, което съставлява нашето щастие, и да отстраняваме, да не обичаме онова, което прѣпятствува, което е лошо за щастието.

Въ извѣстенъ смисълъ може да се каже, че основата на влѣ-

чението е любовьта, любовь къмъ всичко онова, което спомага за развитието и запазваньето на нашето сѫщество.

Любовьта, която най-напрѣдъ е несъзнателна, инстинктивно търси онова, което ѝ е нужно; а щомъ го намѣри и завладѣе, тя усѣща удоволствие. Това удоволствие изпитано веднажъ, оставя въ душата желание — отново да се намѣри прѣдметътъ, който е доставилъ удоволствието. Споредъ туй, желанието е съзнателно влѣчение, което знае, какво обича; то е възпоминание на минѫло удоволствие и стрѣмление къмъ ново удоволствие отъ сѫщия родъ.

Классификация на емоциитѣ. Влѣчението и удоволствието съставляватъ едно цѣло, една съвъкупность, която съ една дума може да се нарѣче *емоция*. Ние вече видѣхме, че емоциитѣ трѣбва да се подраздѣлятъ на двѣ голѣми категории: *усѣщания* и *чувства*.

Усѣщанията или емоциитѣ на физическото чувство се подраздѣлятъ на два класа: 1) емоции свързани съ органитѣ на материалния животъ и зависими отъ тѣхнитѣ функции; тѣ се казватъ *потрѣби;* 2) емоции, които произлизатъ отъ упражненията на петьтѣ чувства: вкусъ, обоняние, слухъ, зрѣние и осезание; тѣ сѫ *удоволствия на органитѣ на чувствата.*

Физически потрѣби. Физическитѣ потрѣби сѫ влѣчения на органическия животъ. Колкото има различни функции въ организма, толкова има и физически потрѣби.

Свойствата на физическитѣ потрѣби сѫ сѫщо такива, каквито сѫ и на усѣщанията. Тѣ всѣкога се прѣдшествуватъ отъ физиологическо явление, отъ органическо видоизмѣнение: гладътъ и жаждата съотвѣтствуватъ на особното състояние на храносмилателнитѣ пѫтища. Слѣдователно, физическата потрѣба се локализира въ нѣкоя часть на нашето тѣло.

Нѣкои физически потрѣби се отличаватъ отъ другитѣ усѣщания съ своята *периодичность.* Тѣ, удовлетворени своеврѣмено и успокоени съ насищаванье, въ опрѣдѣлено врѣме пакъ се появяватъ; такива сѫ, напр., потрѣбата отъ храна, отъ сънъ и пр.

Классификация на физическитѣ потрѣби. Числото на физическитѣ потрѣби отговаря на числото на органическитѣ функции.

Отъ *функциитѣ на храненьето* (храносмиланье, дишанье, кръвообръщанье) възникватъ физическитѣ потрѣби на *глада* и *жаждата*, които като се удовлетворѭтъ, доставятъ ни най-голѣми наслаждения; а ако не се удовлетворѭтъ, докарватъ ни неприятни

усѣщания, губи ни се вкусътъ, омаломощаваме; отъ тия функции възникватъ *потрѣбата отъ топлина* и *потрѣбата за дишанье*. Тази послѣдня потрѣба така постоянно и така правилно се удовлетворява отъ природата, щото ние не усѣщаме вече удоволствие отъ нейното удовлетворение; напротивъ, ние изпитваме неприятно чувство и стѣснение, когато тази потрѣба срѣща спънки, напр., когато ние се задушваме.

На функциитѣ на движението съотвѣтствуватъ *потрѣбата отъ движение и потрѣбата отъ почивка и сънь.*

Удоволствие на вънкашнитѣ чувства. Упражняванието на петьтѣ чувства произвожда удоволствия по-високи отъ горѣспомѣнѫтитѣ. Тия удоволствия, при всичко че трѣбва да се отнесѫтъ къмъ физическото чувство, могѫтъ да се видоизмѣняватъ подъ влиянието на ума: удоволствието на зрѣнието става единъ отъ необходимитѣ извори за естетически емоции, които получаваме отъ всичко прѣкрасно, възпроизведено отъ живописьта. Удоволствието на слухътъ взема участие въ музикалното чувство.

При все това, удоволствията на петьтѣ чувства се отличаватъ отъ удоволствията на органическия животъ по това, че тѣ не произлизатъ отъ необходимото удовлетворение на нѣкоя потрѣба, важна за сѫществуванието на организма; тѣ сѫ като посрѣдници между материалнитѣ потрѣби на органическия животъ и благороднитѣ и възвишенитѣ съзерцания на умствения животъ.

Сѫществени свойства на удоволствията. Всѣко удоволствие, всѣко страдание сѫ явления специални, своеобразни, които не могѫтъ се замѣни и уподоби на други. Страдание, извикано отъ изгарянье, не прилича на страдание, причинено отъ главоболие; удоволствие, възбудено отъ прѣкрасни цвѣтя, не прилича на удоволствието, което ни доставятъ приятнитѣ звукове на музиката. Може да се каже, че има толкова родове удоволствия и страдания, колкото и влѣчения.

При все това, психолозитѣ сѫ се опитали да раздѣлятъ удоволствията на нѣколко класса, като излизали изъ гледището, дали тѣ сѫ *скоропрѣходни* или *продължителни*, *благородни* или *низки.*

Само послѣднето подраздѣленяе заслужава да се има прѣдъ видъ. Емоциитѣ, наистина, се различаватъ по между си по цѣльта, която се стрѣмѣтъ да постигнатъ. Както се различаватъ по происхождението си, така сѫщо се отличаватъ и по цѣльта си. Неможемъ и не бива да дадемъ еднаква цѣна на удоволствията, които

се стрѣмѫтъ да запазѫтъ само материалното благосъстояние, и на удоволствията, които, като произлизатъ отъ висшитѣ чувства, иматъ за цѣль да развиѫтъ нашитѣ познавателни способности

Физическитѣ чувства у животнитѣ, у дѣтето и у човѣка. — Физическитѣ чувства сѫ присѫщи и на животнитѣ, и на човѣка. Всѣки живъ организмъ има способностьта да чувствува; всѣки органъ е сѣдалище на нѣкоя потрѣба, на нѣкое влѣчение; всѣка физическа функция е изворъ на удоволствие или страдание.

Но познавателнитѣ способности, които сѫ по̀-вече развити у човѣка, придаватъ на неговитѣ чувства даже и на физическитѣ, особни свойства: възпоминанията и размишленията правѫтъ човѣшкитѣ емоции по̀-продължителни, по̀-силни.

Въ физическитѣ чувства на дѣтето и на възрастния човѣкъ има доста голѣма разлика. У дѣтето тѣ сѫ по̀-живи, защото почти само тѣ се развиватъ и защото нито способностьта къмъ висшитѣ чувства, нито размишляваньето още не сѫ се появили, за да здържватъ тѣхнитѣ пориви. Дѣтето изцѣло се прѣдава на своитѣ физически удоволствия и страдания. На своя смѣхъ и на своитѣ сълзи то дава такъвъ изразъ, който ясно показва, до колко е голѣма силата на неговитѣ емоции. По̀-късно, усилията на мисъльта и на волята ограничаватъ, правѫтъ по̀-умѣрени, чувственнитѣ впечатлѣния: възрастниятъ човѣкъ усѣща по̀-малко удоволствия и страдания, когато удовлетворява своитѣ физически потрѣби и когато дѣйствуватъ неговитѣ вънкашни чувства. Нищо друго, навѣрно, не може се сравни съ силата на радостьта, която дѣтето усѣща когато ще направи първата крачка, когато първъ пѫть погледне. Тази разлика въ физическитѣ чувства на дѣтето и на възрастния произлиза така сѫщо и отъ влиянието на привичката. Новитѣ и прѣснитѣ емоции у дѣтето естествено сѫ по̀-силни; у възрастния човѣкъ тѣ вече затѫпяватъ.

РЕЗЮМЕ.

19. — *Чувството* е способность да изпитваме, да усѣщаме удоволствие или страдание, и слѣдователно, да имаме влѣчение или отвращение.

20. — *Явленията на чувствата* се отличаватъ отъ явленията на познанието по това, че първитѣ за характеристична чер-

та имать удоволствието или страданьето: *познавателнитѣ явления* се състоѫтъ отъ прѣдставления.

21. — Явленията на чувствата се прѣдшествуватъ или отъ нѣкое физиологическо или отъ нѣкое психологическо явление; въ първия случай тѣ се казватъ *усѣщания* или физически чувства, въ втория — *чувства* или още — *висши чувства*.

22. — *Висшитѣ чувства* трѣбва да се изучаватъ, слѣдъ като се изучѫтъ функциитѣ на ума, защото тѣ не могѫтъ да се явѫтъ у насъ безъ да имаме познавателни способности.

23. — *Усѣщанията* се локализиратъ въ нѣкой органъ, въ частитѣ на тѣлото, гдѣто става физиологическото явление, което всѣкога се появява прѣди усѣщанията.

24. — Въ усѣщанието, или въ физическото чувство, както и въ висшитѣ чувства, се намиратъ съставнитѣ елементи на чувството изобщо, които сѫ: 1) удоволствие и страдание; 2) влѣчение.

25. — Прѣди *удоволствието* всѣкога има влѣчение, съзнателно или несъзнателно.

26. — *Удоволствието* е *удовлетворено влѣчение; страданието* е *влѣчение, което срѣща прѣчки* при удовлетворяваньето.

27. — Удоволствието се получава отъ умѣрена дѣятелность, която да е съгласна съ природата и да съотвѣтствува на силитѣ, съ които располага индивидуумътъ. Страданьето произлиза или отъ принудително бездѣйствие или отъ извънмѣрна дѣятелность.

28. — *Влѣчението* въ сѫщность е стрѣмление къмъ тѣлесното благосъстояние, стрѣмление да се запази и развие нашето сѫщество.

29. — *Усѣщанията*, или физическитѣ чувства, се раздѣлятъ на двѣ категории: 1) физически потрѣби; 2) удоволствия на петьтѣ чувства.

30. — *Физическитѣ потрѣби* съотвѣтствуватъ на различнитѣ функции на органическия животъ.

31. — *Удоволствията на петьтѣ чувства* сѫ посрѣдници между физическитѣ чувства и висшитѣ чувства.

Глава IV.

Умътъ въобще. Подраздѣление на познавателнитѣ явлепия.

Опрѣдѣление на умътъ. — Отношение на ума къмъ другитѣ способности. — Що се казва разумъ? — Развитие на ума. — Вроденость (наслѣдственость) въ ума. — Елементитѣ на ума: идеи и сѫждение. — Сѫждението като необходимъ актъ на умътъ. — Раздѣление на познавателнитѣ явления. — Общо прѣброяванье на познавателнитѣ способности. — Условия за развитието на ума. — Физиологически условия: мозъкъ и мисленье. — Психологически условия: внимание.

Що е умъ. — Умътъ е сборъ отъ явления, съ помощьта на които ние си прѣдставяме или нѣкой прѣдметъ, или отношението между два или повече прѣдмета. Умътъ, разгледванъ като начало на всичкитѣ тия явления, може да се опрѣдѣли като *способность на мисленьето*. Да се мисли, значи въ сѫщность, да се познае и разбере нѣщо: да познаемъ нѣщо, значи — да си прѣдставимъ нѣкой прѣдметъ; а да разберемъ нѣщо, значи — да постигнемъ, да схванемъ, отношението на единъ прѣдметъ спрямо другъ.

Въ областьта па ума влизатъ даже проститѣ явления на познанието. Познанията за вънкашнитѣ прѣдмети, възприятието за цвѣтътъ, формата, звукътъ, ако и да ги добиваме чрѣзъ вънкашнитѣ чувства, сѫ вече умствени явления.

Отношение на ума къмъ другитѣ способности. — Безъ голѣма мѫка можемъ се убѣди въ справедливостьта на тази истина, че психологическитѣ явления, колкото и да сѫ разнообразни, се смѣсватъ и се сливатъ помежду си въ дѣйствителность и че само психологическиятъ анализъ ги отличава и ги отдѣля едно отъ друго, сѫщо както химическиятъ анализъ въ сложното тѣло отдѣля съставнитѣ му прости елементи.

Въ сѫщность, въ съзнанието нѣма ни единъ фактъ, който да се отнася къмъ чувството и който да се не съпровожда отъ нѣкое познавателно явление: туй е или съзнание на удоволствието или страданието, или пъкъ познание на прѣдмета, който извиква

влѣчение или отвращение. Сѫщо така и волята всѣкога се съпровожда отъ явления на познанието: да искашъ, значи да се рѣшишъ на нѣкое дѣйствие, което знаешъ; — това значи още, да се стремишъ къмъ нѣкоя цѣль, която си прѣдставяшъ.

Нека си забѣлѣжимъ, че само умътъ може да се развива отдѣлно и безъ да се смѣсва въ неговата работа нѣкое друго чувствено или волево явление. Съ това свойство умътъ се отличава отъ другитѣ способности. Наистина, мислительтъ не е абсолютно независимъ нито отъ чувството, нито отъ волята. Декартъ когато се прѣдавалъ на своитѣ размишления, се е подбуждалъ къмъ тѣхъ както отъ онова удоволствие, що е намиралъ въ самия процесъ на размишляваньето, така и най-вече отъ волята, която го е карала да слѣди вървежа на своитѣ разсѫждения. Мисленьето, наистина, повечето пѫти не става нито безъ скрито удоволствие, нито безъ усилено внимание (а вниманието е воля, която се управлява отъ умътъ). Но при всичко това, по нѣкога ние сѫдимъ, разсѫждаваме, безъ да взиматъ емоциитѣ нѣкакво участие въ нашитѣ сѫждения и разсѫждения, безъ нѣкакво усилие на волята въ ходътъ на нашитѣ мисли. Геометрътъ, когато тър и доказателства за своитѣ теореми, работи само съ умътъ; неговата работа е чисто мисленье, което е явление на познанието.

Що се казва разумъ. Въ сегашно врѣме съ думата *умъ* обикновено означаватъ всичкитѣ явления, които изобщо могатъ да се отнесатъ къмъ познанието. Думата *разумъ* трѣба да се употрѣбява за означаванье най-висшитѣ дѣйствия на ума, именно тѣзи дѣйствия, които съвсѣмъ нѣматъ нужда отъ прѣкото съдѣйствие на петьтѣ вънкашни чувства.

Физикътъ когато наблюдава свойствата на тѣлата, тогава той дѣйствува съ умътъ; но когато разсѫждава съ цѣль да опрѣдѣли физическитѣ закони, по които ставатъ явленията въ природата, тогава той работи съ разума. Геометрътъ, когато прави своитѣ разсѫждения, се ползува отъ разума си.

Старитѣ философи ясно сѫ отличавали *чувственитѣ процеси:* възприятията на чувствата, паметьта, въображението и *процеситѣ на познанието:* обобщаванье, сѫждение, разсѫждение; и само послѣднитѣ сѫ отнасяли къмъ разума. Струва ни се, че по-справедливо би било, ако се съединятъ въ една и сѫща категория всичкитѣ явления на мисъльта, каквото и да е тѣхното произхождение, т. е., безразлично дали тѣ произлизатъ отъ чувстве-

но възприятие, или отъ по-нататъшна работа, отъ собственого прѣработванье на духътъ.

Развитие на ума. — У дѣтето умътъ се проявява отъ деньтъ, когато то вземе да познава своята майка, или да различава прѣдметитѣ, които му ставатъ извѣстни чрѣзъ вънкашнитѣ чувства. Умътъ, който въ началото е заключенъ въ чувственитѣ възприятия, се развива полека-лека, или по-добрѣ да кажемъ, явленията отъ по-висша степень слѣдватъ слѣдъ първитѣ възприятия на чувствата. Отдѣлнитѣ прѣдставления, що сѫ се запазили отъ паметьта и що малко-по-малко сѫ се натрупали въ умътъ, сравняватъ се, сближаватъ се едно съ друго и оттукъ незабѣлѣзано възникватъ отвлѣченитѣ, общитѣ понятия, които прѣдставяватъ не само отдѣлнитѣ прѣдмети, но и тѣхнитѣ отношения.

Съ други думи, умътъ, който изпървенъ е само огледало на прѣдметитѣ, полека-лека добива свой собственъ животъ. Той дѣйствува върху познавателнитѣ елементи, които му се доставятъ отъ възприятията на чувствата и отъ съзнанието; той ги завладява, видоизмѣнява ги, разширява първоначалнитѣ познания чрѣзъ разсѫждението.

Съ една дума, за механизмътъ на ума сѫ потрѣбни въ едно и сѫщо врѣме: 1) данни, първоначаленъ материалъ, тъй да се каже, и 2) дѣйствие, което извършва самиятъ умъ, за да се възползува той отъ тѣзи елементарни данни и да прѣобразува тоя първоначаленъ материалъ.

Вроденость въ ума. Умътъ не може да се уприличи само на съсѫдъ, който се пълни малко-по малко съ познания, вливани ежедневно въ него отъ чувствата и съзнанието. Умътъ е сила, която сѫществува сама по себе, която си има, гдѣто ще рече, свои собствени стремежи, свои инстинкти, свои неизмѣнни закони.

Освѣнъ това, всѣки умъ не само взаема отъ наслѣдственостьта и отъ собствената си природа пò-голѣма или пò-малка живость, сила и разположение за по-добро разбиранье тѣзи или онѣзи истини, но още всѣки умъ само затуй, защото е умъ, донася съ себе си още при раждането начала, които управяватъ всичкитѣ негови дѣйствия.

Тия начала сѫ вродени; трѣба да правимъ разлика между тѣхъ и между *опита,* т. е., между тѣхъ и между всичко онова, що е спечелено отсетнѣ.

Елементи на ума: идеи и сѫждение. Колкото и да сѫ различни формитѣ на ума, ние намираме въ всичкитѣ не-

гови проявления едни и сѫщи елементи. Елементарниятъ фактъ (дѣйствие) на познанието е прѣдставлението или, съ други думи, *идеята:* била тя чувствена и частна, като човѣкъ, дърво, или пъкъ отвлѣчена и обща, като напр. човѣчество, растение.

Но идеитѣ сами по себе не сѫ животъ на духътъ, дѣятелность на умътъ. Въ сѫщность, умътъ работи само тогава, когато свързва идеитѣ, т. е., когато той сѫди, когато утвърдява; а въ дѣйствителность, той всѣкога сѫди. *Сѫждението* е основниятъ актъ на ума; то е зарадъ умътъ сѫщото онова, каквото е дишаньето за тѣлото.

Ако би имало само отдѣлни идеи, които да идатъ една слѣдъ друга въ умътъ, безъ да има връзка, що да ги съединява, тогава нашиятъ умъ би заприличалъ на рѣчникъ, който съдържа всичкитѣ сѫществителни и прилагателни имена въ извѣстенъ езикъ. Тѣзи имена, за да иматъ извѣстна цѣна, трѣба да се свързватъ помежду си, трѣба да се съединяватъ чрѣзъ спомагателния глаголъ «бити». Сѫщо така за да работи умътъ, трѣба да се съединяватъ помежду си идеитѣ; отъ това съединяванье се образуватъ сѫжденията, които езикътъ изказва въ видъ на изрѣчения или фрази.

Сѫждението е необходимъ актъ на умътъ. — Ако вземемъ нѣколко различни факти на познанието, ще видимъ, ще се убѣдимъ, че тѣ всички сѫ сѫждения.

Външното възприятие, даже въ своята най-елементарна форма, е твърдѣнье, ако не за друго, то поне за сѫществуваньето на възприетия прѣдметъ. Азъ твърдя, или азъ сѫдя, че този цвѣтъ сѫществува, че азъ слушамъ тоя звукъ. Въ по-висока степень, външното възприятие е утвърдяванье отношението между двѣ чувствени идеи, което ние сме схванали; напр. тъзи маса е четирежгълна, това цвѣте е червено.

Съзнанието, или вѫтрѣшното възприятие, не е нищо друго, освѣнъ редъ сѫждения, които си правимъ зарадъ явленията, що ставатъ въ насъ. *Азъ усѣщамъ страдание* — това е равносилно съ сѫждението: *азъ твърдя, че азъ усѣщамъ страдание.* Да съзнавашъ психологическитѣ явления, значи да твърдишъ, че тѣ сѫществуватъ.

Паметьта е сѫщо така сборъ отъ сѫждения: азъ разсѫждавамъ, че азъ съмъ видѣлъ нѣкога еди-каква-си личность, че прѣди два дена направихъ еди-каква-си разходка.

Даже въображението ни кара да сѫдимъ, и идеитѣ, които

ни внушава то, иматъ цѣна само тогава, когато сѫ съединени една съ друга. Пейзажа, който си въображавамъ, е зеленъ; сѣнката поддържа неговата свѣжесть.

Разумътъ често се опрѣдѣля като способность да имаме идеи и основни истини; а истината е сѫждение, което съотвѣтствува на дѣйствителностьта.

Отвличаньето (абстракцията) и обобщаваньето въ извѣстенъ смисълъ не сѫ нищо друго, освѣнъ извори на отвлѣчени и общи идеи; но тѣзи идеи се прѣдставятъ отдѣлни само въ рѣчницитѣ, а въ умътъ тѣ всѣкога се свързватъ или помежду си или съ частнитѣ идеи, за да се съставятъ сѫждения. «Французинътъ (обща идея) е хитъръ (друга обща идея)». «Азъ обичамъ (частна идея) човѣчеството (обща идея)».

Най-послѣ, разсѫждаваньето не е нищо друго, освѣнъ върволица сѫждения, свързани помежду си по такъвъ начинъ, щото умътъ, като ги сравнява, извлича изъ нихъ ново сѫждение.

Раздѣление на познавателнитѣ явления.—Нѣма нищо по-разнообразно отъ явленията на познанието, слѣдователно, нѣма нищо и по-сложно отъ тѣхното раздѣление и отъ тѣхната класификация.

Фактитѣ на познанието, въ сѫщность, се различаватъ помежду си споредъ различнитѣ гледища: прѣди всичко, тѣ се различаватъ споредъ природата на прѣдметитѣ, които умътъ си прѣдставя (материалнитѣ качества на външнитѣ прѣдмети или духовнитѣ явления); сетнѣ, споредъ туй, добива ли най-напрѣдъ умътъ познания (възприятие), или само ги запазва (паметь); по-нататъкъ, споредъ туй, дали умътъ извлича своитѣ идеи изъ самаго себе (разумъ), или пъкъ ги получава отъ опита (външни чувства и съзнание); най-послѣ споредъ туй, дали умътъ е просто огледало, въ което прѣдметитѣ се отражаватъ, или той е активенъ дѣятель, що прѣработва доставенитѣ му отъ първоначалнитѣ способности материали (отвличанье, обобщаванье, разсѫждаванье).

Общо прѣброяванье на познавателнитѣ способности. Като имаме прѣдъ видъ токо-що указанитѣ отъ насъ различни съображения, ние можемъ да класифицираме явленията и функциитѣ на ума по слѣдния начинъ:

1. **Функции на придобиваньето,** които се казватъ още способности на прѣкото възприятие, способности на опита: *външнитѣ чувства и съзнанието.* Външнитѣ чувства сѫ ка-

то прозорци на онази кѫща, гдѣто живѣе умътъ; а съзнанието е свѣтлината, която освѣтлява вѫтрѣшностьта на кѫщата.

2. **Функции на запазваньето** (съхраневнето); тѣ сѫ онѣзи, които запазватъ, задържватъ или познанията, доставени отъ външнитѣ чувства, отъ съзнанието, или познанията, които произлизатъ отъ по-нататъшнитѣ функции на ума: *паметъ, въображение, което възпроизвожда.*

3. **Функции на прѣработваньето и комбинираньето:** тѣ сѫ онѣзи, които завладяватъ даденитѣ отъ външнитѣ чувства и отъ съзнанието материали, сравняватъ ги, съединяватъ ги чрѣзъ размишляваньето и, благодарение на това прѣработванье, довършватъ работитѣ на умътъ: *творческо въображение, абстракция* (отвличанье), *обобщаванье, умозаключение*

Въ това прѣброяванье *разумътъ* не е споменатъ; причината на това е, че той, право казано, не съставя отдѣлна функция на умътъ; той, споредъ своята вродена направа и споредъ своитѣ вродени закони, е сѫщиятъ умъ. Разумътъ господствува надъ всичкитѣ познавателни процеси, той ги управлява и той е причината за тѣхното сѫществуванье.

Ако ние вникнемъ и се вдълбочимъ въ сами себе си, съ цѣль, да си дадемъ смѣтка, напр., за процеситѣ, които ставатъ единъ слѣдъ другъ въ нашето съзнание въ продължение на четвъртъ часъ, то ние въ основата на нашитѣ мисли лесно ще намѣримъ различнитѣ нишки, отъ които тя е направена и които сѫ взети ту отъ вънкашното възприятие, ту изъ паметьта, ту изъ въображението, ту изъ чисто познавателнитѣ процеси - абстракцията и обобщаваньето

Условия за развитието на ума. — Прѣди всичко, за развитието на ума трѣба да се знаятъ слѣднитѣ нѣща, които сѫ и първитѣ условия: умътъ бива толкова по-богатъ, колкото повече се упражняватъ чувствата, колкото повече тѣ сѫ извлѣкли изъ околната ни срѣда понятия и идеи, колкото повече съзнанието ни открива вѫтрѣшни впечатлѣния. Но за да се осигури развитието на ума, необходими сѫ още и нѣкои други условия, обаче, не всѣкога осѫществими.

Условия физиологически: мозъкъ и мисленье. — Общото физическо здравие е важно за развитието на мисленьето; здравото мисленье въобще е свързано съ здравото тѣло. А още потѣсни отношения има между умътъ и мозъка. Очевидно, мозъкътъ е органъ на мисълта тъкмо така, както що е окото органъ на

зрѣнието. Ние не искаме да кажемъ, че мозъкътъ е начало на умътъ, — той е необходимото негово орѫдие. Ако на мозъка липсатъ нѣкои части, то като послѣдствие ще се яви изчезнуваньето на тази или онази познавателна функция, сѫщо така, както що и музикантътъ не може да произвежда извѣстни ноти, когато се унищожатъ извѣстни клавиши на фортопианото му.

Прогресивното развитие на ума, като се захване отъ дѣтинството дори до зрѣлата възрасть, напълно отговаря на развитието на мозъка.

«Мозъкътъ, — казва английския психологъ Сьолли, — се развива не едноврѣменно въ своя «обемъ» и въ своето «устройство», т. е., въ растящето усложняв'ньe на неговитѣ различни части. Обемътъ достига токо-рѣчи своя максимумъ къмъ края на седмата година. Напротивъ, организацията на мозъка въ това врѣме се намира едвали не въ зародиша си».

Условия психологически: внимание. — Развитието на ума не зависи само отъ току-що казанитѣ физиологически условия; то зависи така сѫщо, а може би и въ много по̀-голѣма степень, и отъ психологически условия, най-главното отъ които е вниманието.

Въ нашето изброяваньe на познавателнитѣ функции не споменахме вниманието; причината е, че то, право казано, не съставя нѣкаква отдѣлна способность на ума: то е условие за развитието на всички тия функции. Слѣдъ инстинктивното мисленье, което само по себе не би отишло много далеко, иде, благодарение на вниманието, рефлективното мисленье. Най-низшитѣ отъ познавателнитѣ функции, напр., вънкашното възприятие, достигатъ до най-голѣма сила само чрѣзъ вниманието: «да гледашъ», «да чуешъ» не е все едно съ «да виждашъ», «да слушашъ». Колкото се отнася до висшитѣ функции на ума, то тѣ едвали би били възможни безъ вниманието Щомъ разумътъ ще встѫпи въ своитѣ права, тъй да се каже, навѣрно може да се твърди, че той безъ усилия ще продължава своята дѣятелность, рѫководенъ отъ чисто влѣчение къмъ мисленьето; но поне въ началото на нашитѣ размишления имаме нужда отъ вниманието, за да избѣгнемъ игото на чувственитѣ впечатлѣния, игритѣ на въображението и за да упѫтимъ нашата мисъль къмъ цѣльта на нашитѣ изслѣдвания.

РЕЗЮМЕ.

32. — *Умътъ*, т. е., сборътъ познавателни явления, може да се нарѣче *способность на мисленьето*, т. е., на познаваньето и разбираньето; познаванье нѣщата и разбиранье истинитѣ.

33. — Умътъ съпровожда всичкитѣ проявления на чувството, защото всичкитѣ тия проявления сами по себе сж съзнателни. Той е начало на волята, защото, за да има воля, трѣба да се знае онова, което ние желаемъ.

34. — Отъ друга страна и умътъ се подкрѣпя отъ удоволствието, което се смѣсва съ дѣятелностьта на мисъльта; подкрѣпя се така сжщо и отъ волята, която е начало на вниманието. При все това, има умствени явления, абсолютно независими отъ чувството и отъ волята.

35. — Умътъ е дума, която има много по-широко значение отъ думата *разумъ;* послѣдниятъ означава само тѣзи умствени процеси: *отвличаньето* и *умозаключението*. Умътъ пъкъ съдържа както чувственитѣ процеси: *възприятие*, *паметъ, въображение,* така сжщо и умственитѣ процеси.

36. — Изходната точка на умътъ е *чувственото възприятие и съзнанието,* съ една дума *опитътъ*. Отъ тѣзи материали и чрѣзъ по-нататъшна работа умътъ образува *отвлѣчени идеи* и *общи идеи;* той разширочава първоначалнитѣ си познания чрѣзъ *умозаключението*.

37. Въ всички умствени явления ние намираме едни и сжщи елементи: *идеи*, т. е., прѣдставления за нѣщата. Тѣзи идеи всѣкога сами по себе се съединяватъ помежду си чрѣзъ акта на утвърдяваньето; а послѣдния е *сжждение*.

38) Всичкитѣ познавателни функции водятъ къмъ сжжденията.

39) Познавателнитѣ явления се раздѣлятъ на три голѣми категории:

1) **Явления на придобиваньето:** вънкашно възприятие на чувствата, вжтрѣшно възприятие на съзнанието.

2) **Явления на пазеньето:** паметъ, възпроизводяще въображение.

3) **Явления на комбинираньето и прѣработваньето:** творческо въображение, отвличаньe, обобщение, умозаключение.

40) *Разумътъ* не е отдѣлна умствена функция; той е сѫщиятъ умъ и по своя природенъ съставъ, и по своитѣ вродени начала.

41) Умътъ, въ сѫщото това врѣме, когато взема своитѣ данни отъ опита и своитѣ закони отъ разума, има нужда за развитието си и отъ нѣкои други условия: едни отъ тѣхъ сѫ физически и физиологически — *мозъкътъ;* други психологически, между които най-главно е *вниманието.*

Глава V.

Съзнание и внимание.

Съзнание и внимание. — Значение на думата съзнание. — Степени на съзнанието. — Причини, по които се измѣнява силата на съзнанието. — Съзнание самопроизволно и съзнание отразено. — Има ли явления несъзнателни? — Познания, за които длъжимъ на съзнанието. — Идеята за „азъ". — Идея на субстанцията и идея на причината. — Внимание. — Закони на вниманието. — Внимание, сравнение, размишление.

Съзнание и внимание. Прѣди всичко друго трѣба да се изучва съзнанието, понеже то е обща форма на всичкитѣ познавателни явления.

Сѫщото трѣба да се каже и за вниманието, което, както вече казахме, е най-важното условие за умственото развитие.

Всѣко психологическо явление е съзнателно, т. е., то само съзнава себе си въ момента, когато става. Отъ друга страна, всѣка познавателна функция, като се извърши изпървенъ самопроизволно, слѣдъ туй може вече да се възпроизведе прѣднамѣрено, т. е., подъ влиянието на вниманието.

Що значи думата съзнание. — Съзнанието може психологически да се опрѣдѣли като познание, което ние имаме за самитѣ насъ, или, още по-вѣрно, като прѣко познание, което ние имаме за всѣко отъ явленията, що ставатъ въ областьта на нашитѣ чувства, въ нашия умъ и въ нашата воля.

Съзнанието е *възприятие* или прѣко, първоначално, познание.

Да възприемешъ значи да познаешъ изведнажъ, безъ посрѣдството на нѣкой елементъ, какъвто-да-е отдѣленъ прѣдметъ. Ние възприемаме болка (болежъ), звукъ, сладость. Съзнанието е вѫтрѣшно възприятие; вънкашнитѣ чувства сѫ органи на вънкашното възприятие.

Степени на съзнанието. - Психологическитѣ явления изобщо и явленията на съзнанието частно не сѫ абсолютни, неизмѣняеми състояния. Ако би било възможно да се измѣрватъ, то щеше да се види, че тѣ прѣминаватъ много различни степени, като се захване отъ *minimum'a,* почти равенъ на нула, и се дойде до много високъ *maximum.*

Има моменти, когато нашиятъ умъ се озарява съ блѣскава свѣтлина; ние виждаме съвсѣмъ ясно най-малкитѣ частности, най-малкитѣ дреболии на мисъльта, която се прѣдставя на нашия умъ: това е пълно освѣтляванье на съзнанието.

Но въ други случаи, наопаки, ние забѣлѣзваме прѣдмета на нашата мисъль мжчно, мжтно и темно: това е като утрѣнната зора, която разпръсва мрачината на нощьта, но която, при все това, не ни дава пълна свѣтлина.

«Психологическитѣ явления, — казва Рабье, *) — сж способни да дойдатъ до безконечни степени; подобно на тѣхъ и заедно съ тѣхъ, и съзнанието може да се намалява до безконечность, безъ обаче да прѣстане да сжществува. Въ душевния миръ има атоми на съзнанието, както що има атоми и въ тѣлесния миръ».

Причинитѣ, по които се измѣнява силата на съзнанието. — Степеньта на съзнанието зависи донѣгдѣ отъ природата на явленията, които ние познаваме пакъ чрѣзъ него. Онѣзи факти, които иматъ за прѣка причина нѣкои органически явления, едва-едва биватъ съзнавани; напротивъ, явленията на висшитѣ чувства, на отвлѣченото познание и на волята, които само по косвенъ начинъ зависятъ отъ физиологически функции, напълно се съзнаватъ сами по себе. Съ други думи казано, съзнанието бива толкова по-голѣмо и по-ясно, колкото явленията ставатъ повече психологически. Причината на това е, че съзнанието е самата сжщность на психологическитѣ явления. То не е, право казано, отдѣлна способность; то е послѣдователностьта на духовнитѣ явления, които сами се съзнаватъ, споредъ както ставатъ.

Слѣдователно, степеньта на съзнанието зависи отъ всичкитѣ причини, които ослабватъ и усилватъ напрегнатостьта (силата) на психологическата дѣятелность. Така напр., въ първитѣ моменти слѣдъ като се събудимъ, ние имаме мжтно чувство за сами себе си; нашитѣ мечти (бълнувания) още се продължаватъ, и понеже психологическиятъ животъ още не е дошълъ въ своята пълна ясность, то туй се отразява и на съзнанието.

Съ една дума, съзнанието се намира въ такъва зависимость отъ духътъ, въ каквато се намира свѣтлината отъ пламеньтъ. Колкото е по-силно горѣньето, толкова е по-силенъ пламъкътъ и толкова е по-жива и по ярка свѣтлината.

---

*) Рабье (Rabier) съврѣменъ французски философъ.

Съзнание самопроизволно и съзнание отразено. — Токо що казаното е вѣрно само за самопроизволното съзнание, което безъ усилие отъ наша страна придружава психологическитѣ явления. Вниманието, обаче, указва своето влияние върху съзнанието, както и върху другитѣ познавателни дѣйствия: тогава съзнанието става *отразено*, т. е., внимание насочено (отнесено) върху явленията на духътъ.

Въ тоя случай духътъ се раздвоява, тъй да се каже: мислящиятъ субектъ става прѣдметъ на мисъльта и, благодарение на вниманието, което е усилие, актъ на волята, ние не само «виждаме» себе си, но и «гледаме» (наблюдаваме) на себе си. Внимателниятъ погледъ удвоява или утроява обемътъ на вижданьето; да гледашъ внимателно — значи да виждашъ чрѣзъ увеличително стъкло, чрѣзъ лупа.

Това внимателно съзнание, както често го наричатъ, не съществува въ природнитѣ стремежи на духа. Ние малко сме разположени да влѣземъ сами въ себе си. Но при все това, достатъчно е да употрѣбимъ малко нѣщо усилие и да имаме малко навикъ, та вѫтрѣшното наблюдаванье да стане за насъ така обикновено, каквото е и вънкашното. Психолозитѣ, съзерцателнитѣ умове, лесно ставатъ способни да се самонаблюдаватъ и да прилагатъ въ дѣйствие това искуство, което е началото на всѣка психологическа наука.

Има ли явления несъзнателни? — Вънъ отъ областьта, освѣтена отъ съзнанието, дали има кръгъ на несъзнателни явления, които, при все това, пакъ трѣба да се разглеждатъ като психологически явления? — Безъ да злоупотрѣбяваме съ термина несъзнателенъ, както що правятъ това нѣкои съврѣменни философи, какъвто е, напримѣръ, Хартманнъ [1]), не можемъ да не константираме, че този сияющъ центръ, що се казва съзнание, цѣлъ е обиколенъ, тъй да се каже, съ мъгливо колело, потънало въ мракътъ на несъзнателното.

Още отдавна Лейбницъ [2]) е наблюдавалъ и е доказалъ, че ние не можемъ да съзнаемъ нѣкои възприятия, неуловими, мѫтни и така слаби, щото ставатъ незабѣлѣзани, когато дѣйствуватъ, но които все оставятъ слѣди въ нашия умъ.

Отъ такъвъ родъ възприятия е, напримѣръ, шумътъ въ во-

---

[1]) Съврѣмененъ нѣмски философъ, авторъ на „Философия на несъзнателното“.

[2]) Великъ нѣмски философъ (1646—1716).

деницата. Заспалиятъ воденичаръ, изглежда, като че не слуша тоя шумъ; но той все го слуша до извѣстна степень, защото щомъ като шумътъ прѣстане и воденичарътъ се събужда. Сѫщо така е и досадната проповѣдь, чиято монотонность успива слушателя, който веднага се събужда, щомъ проповѣдьта се свърши. Многобройнитѣ впечатлѣния, които ни даватъ вънкашнитѣ чувства въ туй врѣме, когато ние четемъ, когато размишляваме, сѫ тъй сѫщо отъ такъвъ родъ възприятия; тѣ отначало сѫ като незабѣлѣзани, но отсетнѣ пие се сѣщаме и си правимъ смѣтка за нихъ, и т. н.

Има болни, които, когато сѫ въ трѣскаво състояние, или въ нервно възбуждение, говорятъ, даже на чуждъ езикъ, що съвсѣмъ не разбиратъ. Напр., слугинята на Колриджа [1]), като имала силенъ огънь въ главата, взела да говори на еврейски. Сетнѣ се узнало, че когато била малка, тя слугувала при нѣкого-си, който често декламиралъ изусїъ стихове отъ библията на еврейски езикъ, а тя се вслушвала въ декламациитѣ. По единъ несъзнателенъ начинъ звуцитѣ на непознатия езикъ сѫ се запечатили въ нейната паметь.

Но тѣзи тъмни възприятия не сѫ, право казано, явления несъзнателни; тѣ сѫ явления на прѣкъсвано, полумрачно съзнание. И наистина, умътъ, като не може да мисли въ едно и сѫщо врѣме за повече отъ една работа, постоянно прѣминава отъ несъзнателното къмъ съзнателното.

Познания, за които длъжимъ на съзнанието. — Тъй като съзнанието съпѫтствува, придружава, всичкитѣ психологически явления, то ние нему длъжимъ, загдѣто познаваме всичкитѣ умствени и нравствени явления.

Ние можемъ да имаме понятие за гризеньето на съвѣстьта, само защото сме изпитали това; ние обясняваме точния смисълъ на думитѣ радость, тѫга, честолюбие, дружба, само защото имаме съзнание за тѣзи чувства.

Има съзнания донѣгдѣ, тъй да се каже, слѣпи и глухи, сѫщо както що има хора, които не виждатъ и не слушатъ (на които сѫ повредени органитѣ на зрѣнието и слухътъ); тия съзнания сѫ съзнания на непълнитѣ умове, за които една часть отъ психологическитѣ явления остава чужда, недостѫпна.

Идеята за «азъ». — Съзнанието е една нескончаема върволица отъ отдѣлни възприятия; но всичкитѣ тия възприятия, които едно слѣдъ друго дохождатъ въ нашата мисъль, ние ги свър-

---

[1]) Английски философъ (1772—1834).

зваме съ самитѣ насъ. Съзнанието, съ помощьта на други дѣйствия на духътъ, ни дава идеята за «азъ».

Тази идея не е отъ родътъ на ония, които дѣтето добива непосрѣдно. За да се добие тя, трѣба по-напрѣдъ да работи размишляваньето, да става сравняванье между послѣдователно попадналитѣ се въ нашето съзнание възприятия. «Само чрѣзъ абстракцията, — казва Сьолли, — аналогична на онази, чрѣзъ която дѣтето групирува вънкашнитѣ прѣдмети споредъ тѣхното сходство, ще може да познае то вѫтрѣшния и духовния миръ, своя собственъ духъ, своя собственъ характеръ.»

«Идеята за «азъ» се заражда оттогава, откогато почва да се възприема индивидуалниятъ организмъ, разгледванъ като прѣдметъ, въ който дѣтето локализува своитѣ приятни и неприятни впечатлѣния. Това частно възприятие «азъ» се добива така сѫщо бавно. Професорътъ Прейеръ [1]) забѣлѣзва, че сѝнъ му, когато билъ на едногодишна възрасть, хапелъ собствената си рѫка, като да е тя вънкашенъ прѣдметъ. Тази груба форма на самосъзнанието съотвѣтствува на оня първъ периодъ отъ живота, когато дѣтето, като говори за себе си, не се означава съ личното мѣстоимение, а се нарича съ своето име [2]).

«Колкото повече се увеличава способностьта за абстрахираньето, толкова идеята за «азъ» става по̀-пълна и способна да си прави прѣдставление за вѫтрѣшнитѣ състояния на духа... Изпървенъ дѣтето е натрупано, удавено, съ вънкашни впечатлѣния. Като се обръща внимание на явленията отъ вѫтрѣшния животъ, съ това се напрѣга духътъ, който се отвлича отъ вънкашния миръ.... Удобрѣнията и укоритѣ, които получава дѣтето отъ родителитѣ или възпитателитѣ си, много спомагатъ за да обърне то внимание върху себе си. Когато дѣтето е принудено да размишлява върху своитѣ собствени дѣйствия, за дали тѣ сѫ добри или лоши, то дохожда до по̀-пълно самопознание. Постепенното замѣняванье на собственото име съ думитѣ «азъ», «мене», което се забѣлѣзва кѫдѣ третята година, показва, че има прогресъ въ личното съзнание... Най-послѣднята работа на абстракцията се заключава въ идеята на постоянното «азъ»... Вѣрата въ «азъ», което всѣкога трѣба да е едно и сѫщо, всѣкога еднакво, безъ да се гледа на измѣня-

---

[1]) Съврѣмененъ нѣмски ученъ.

[2]) Малкитѣ дѣца, както е извѣстно, не казватъ за себе се „азъ“, а се наричатъ съ имената си: Кочо, Марийка и пр.

ванията на чувствата, прѣдполага така сѫщо извѣстно развитие на паметьта».

Идеята «азъ» длъжи и на чувственото възприятие на нашето тѣло: но като оставимъ това на страна, трѣба да забѣлѣжимъ, че тази идея главно произходи отъ сравняваньето, което умътъ прави между своитѣ различни състояния на съзнанието. Послѣднитѣ, безъ да гледаме на тѣхното различие, всички иматъ нѣщо общо, а това общо е, че тѣ биватъ възприемани, като принадлежащи на нашето «азъ». Благодарение на паметьта, благодарение на абстракцията, която въ разнообразието на явленията намира туй тѣхно общо качество, че тѣ еднакво се съзнаватъ, ние безъ мѫка дохождаме до идеята на нашето лично сѫществувание.

Идеята за субстанцията и идеята за причината. — Идеята за постоянното «азъ» е начало, материалъ, тъй да се каже, на общата идея за субстанцията, която играе много важна роль въ философията.

Субстанцията е тъкмо такъво нѣщо, което сѫществува само по себе, което продължава своето сѫществувание подъ видими видоизмѣнения или непрѣстанни промѣнения.

Постоянството на формата въ чувственитѣ прѣдмети може, несъмнѣно, да ни спомогне, за по-лесно да придобиемъ идеята за неизмѣнната сѫщность; но на опитъ можемъ да познаемъ субстанцията, т. е. постоянното сѫщество, сами въ себе си чрѣзъ съзнанието на нашето лично тождество. [1])

Така сѫщо съзнанието е изворъ за понятието на причината т. е., за отношението, което сѫществува между дѣйствуващата сила и произвежданото слѣдствие. Въ вънкашниятъ миръ ние схващаме явления, които ставатъ едно слѣдъ друго и даже такива, които слѣдватъ постоянно и неизмѣнно. Но отношението на «причинността» е нѣщо повече отъ идеята на неизмѣнната послѣдователность; [2]) то е идея за дѣйствието, което произвожда извѣстни слѣдствия, идея за напрѣганьето на силата, подиръ което слѣдва извѣстно дѣйствие. Най напрѣдъ сѫщинската дѣйствуваща причина съзираме, схващаме, въ самитѣ насъ, въ съзнаваньето нашата дѣятелность, насочена къмъ извѣстна цѣль, стремяща се къмъ какво да е дѣйствие,

---

[1]) „Азъ“ въ нашето съзнание остава неизмѣнно (тождествено съ сами себе си), каквито измѣненвия и да ставатъ у насъ. Това постоянно, еднакво, „азъ“ може да ни служи като образецъ за идеята на субстанцията.

[2]) Напр. неизмѣнното и постоянното слѣдванье на деньтъ слѣдъ нощьта не е причинна връзка.

което тя прѣдвижда и произвожда. Това понятие за причината, извлѣчено изпървенъ отъ нашия собственъ опитъ, ние сетнѣ го обобщаваме и го прѣнасяме въ външния миръ.

Внимание. — За познанията, за които токо-що се говореше, ние длъжимъ не на самопроизволното съзнание, взето само по себе, а на вниманието.

Вниманието не е нѣкоя специална умствена функция; то е общо качество, волево качество на ума. То е умъ, дисциплиниранъ отъ волята. Вниманието може да бѫде опрѣдѣлено като *умъ, който се управява самъ отъ себе, който се приспособява къмъ което той желае.*

Като даваме такъво опрѣдѣление на вниманието, ние изключваме изъ неговата область тѣзи състояния на съзнанието, които ни се виждатъ сходни съ него, като напр., състоянието, когато умътъ цѣлъ е погълнатъ отъ нѣкое впечатлѣние, което го завладѣва, го покорява. Господствуващето възприятие, което изключава всичкитѣ други, не трѣба да се смѣсва съсъ сѫщинското внимание. Послѣднето е способность, свободна отъ игото на осѣщанията; способность, която по своята собствена воля, се съсрѣдоточава на избранитѣ отъ насъ прѣдмети; която, съ една рѣчь, е свобода на духътъ.

Вниманието е условие за развитието на всичкитѣ умствени способности. Ние ще го намѣримъ да дѣйствува и да указва извѣстно влияние въ всичкитѣ умствени работи, като дава на всѣка една своятъ maximum отъ енергия.

Сега ще покажемъ мѣстото, което заема вниманието при развитието на ума и ще изложимъ накратко неговитѣ закони.

Законитѣ на вниманието. — 1). Вниманието е, безъ съмнѣние, резултатътъ отъ усилието на духа, отъ приспособлението на волята. Но тъй като нито единъ умственъ актъ не е абсолютно независимъ и не сѫществува самъ по себе, то това усилие отъ своя страна зависи донегдѣ отъ умътъ и отъ чувството. Нашата воля напразно би викала на помощь силитѣ на ума; ако прѣдметътъ, който тя прѣдлага на нашето внимание, не отговаря на нашитѣ способности, на нашитѣ умствени привички, то тя никакъ не ще сполучи, или мѫчно ще сполучи, да завлада нашитѣ мисли. За да има вниманието успѣхъ, така сѫщо е полезно, щото изучвания прѣдметъ да ни привлича, нашето чувство да намира въ него удовлетворение. Съ други думи, въ нашия духовенъ животъ всичко е свързано едно съ друго, и, ако вниманието е приспособление на

волята къмъ умътъ, то волята, за да се приспособи има нужда отъ своя страна отъ съдѣйствието на ума и чувството.

2). Вниманието има двоенъ резултатъ: а) то означава, опрѣдѣля, прѣдметътъ на познанието, туря точни прѣдѣли и ограничава областьта на нашето умствено усилие. По тоя начинъ вниманието раздѣля мѫчнотиитѣ, за да може пò-лесно да имъ надвие.

б) Отъ друга страна, вниманието съсрѣдоточава умственитѣ сили върху единъ пунктъ; вмѣсто да имъ позволи да ударѭтъ по разни посоки, то ги събира право къмъ една цѣль. Тия два довода сѫ достатъчни, за да се разберѫтъ добритѣ резултати на вниманието и благопртиятното влияние, което указва на умствената работа.

Внимание, сравнение, размишление. — Психологическиятъ езикъ, като е много богатъ, за да е точенъ, разполага съ много изрази и думи, съ които се означаватъ различнитѣ оттѣнъци на вниманието.

Споредъ мнѣнието на нѣкои философи, думата *внимание* трѣба да се употрѣбява, когато искаме да означимъ, че умътъ е съсрѣдоточенъ върху прѣдмети, които се намиратъ вънъ отъ насъ. *Рефлексията* (размишлението), напротивъ, е нѣщо като внимание, насочено вѫтрѣ въ самитѣ насъ. Ние нѣма да оспорваме това, макаръ и да ни се чини, че е по-прѣдпочтително да се даде на вниманието казаното пò-общо значение и да му се припишѫтъ всѣкакви усилия на мисъльта, какъвъ-и-да-е нейния прѣдметъ. — *Сравнението* е тъй сѫщо една форма на вниманието: то е внимание, което се отнася къмъ двѣ идеи, къмъ два прѣдмета, единъ видъ двойно внимание, що се стрѣми да схване отношението на прѣдметитѣ.

Но, подъ всичкитѣ тѣзи форми, вниманието си остава всѣкога «истинската сила на духа» споредъ както се изразява Малебраншъ, [1]) и още, споредъ както говори той картинно, то е «молитва, съ която се обръщаме къмъ Истината, за да дойде тя при насъ».

РЕЗЮМЕ.

42. — *Съзнанието* е обща форма на всичкитѣ умствени явления. *Вниманието* е едно отъ неговитѣ сѫществени качества, волево качество.

---

[1]) Французки философъ (1638—1715).

43. — Съзнанието е познание, което ние имаме за всичкитѣ явления чувствени, познавателни и волеви.

44. — Съзнанието е *възприятие*, или прѣко, първоначално познание.

45. — Съзнанието е *вѫтрѣшно възприятие, вѫтрѣшно чувство* Петьтѣ чувства, право казано, сѫ органи на вънкашното възприятие.

46. — Съзнанието може да дохожда въ много степени. Неговата мощь се измѣрва всѣкога съ степеньта на силата, до която достигатъ разнитѣ психологически функции.

47. — Силата на съзнанието зависи така сѫщо отъ усилието, отъ волевото напрѣганье, което прѣвръща *самопроизволното* съзнание въ съзнание *отразено* (réfléchie).

48. — Има възприятия незабѣлѣзани; тѣ иматъ най-малката степень съзнание и сѫ почти несъзнателни.

49. — Съзнанието, прѣди всичко, ни кара да познаемъ всичкитѣ духовни и умствени явления, що ставатъ въ насъ.

50. — Съзнанието именно отнася всичкитѣ явления къмъ едно начало, едно и идентично, субектъ на всичкитѣ тия явления, къмъ «*азъ*».

51. — Заради това съзнанието ни прѣдставя още първия образъ на *субстанцията* и на *причинностьта.*

52. — *Вниманието* е отразена, волева форма на всичкитѣ умствени явления.

53. — То само по себе, макаръ и да е актъ на волята, зависи отъ ума и чувството.

Глава VI.

Вънкашно възприятие. — Петьтѣ вънкашни чувства.

Опрѣдѣление на вънкашното възприятие. — Петьтѣ вънкашни чувства. — Усѣщания и възприятия. — Субективно и обективно. — Иерархия на петьтѣ вънкашни чувства. — Микромегасъ и многочисленость на чувствата. — Анализъ на чувственото възприятие. — Общо описание на устройството на чувственитѣ органи. — Естествено възприятие и придобито възприятие. — Пасивно възприятие и активно възприятие. — Специални възприятия на всѣко едно отъ вънкашнитѣ чувства. — Възприятия на обонянието и вкуса. — Възприятия на слуха. — Възприятия на зрѣнието. — Опитъ на Чезелдена. — Възприятие на дълбочината. — Възприятие на осезанието. — Лаура Бриджменъ. — Излъгвания на чувствата. — Халюцинация. — Относителность на чувственитѣ познания. — Идеализмъ. — Реалность на вънкашния миръ.

Опрѣдѣление на вънкашното възприятие. — Вънкашното възприятие е познавателна функция, съ чиято помощь непосрѣдно добиваме познание за свойствата на вънкашния миръ.

Вънкашното възприяте си има свои орѫдия; тѣ сѫ материалнитѣ органи, разположени въ разнитѣ части на тѣлото, и наречени органи на чувствата.

Петьтѣ вънкашни чувства. — Всичкитѣ вънкашни чувства сѫ на брой петь: обоняние, вкусъ, слухъ, зрѣние и осезание. Нѣкои философи, особно английскитѣ психолози, изискватъ, въ числото на чувствата да се притурятъ още други двѣ, именно: мускулното чувство и общото органическо чувство.

«Мускулното чувство е сборъ отъ особени усѣщания, които изпитваме, когато ние произволно караме да дѣйствуватъ нашитѣ мускули. . . . . Тѣзи усѣщания сѫ отъ два рода: 1) усѣщания отъ движението, или усѣщания, които изпитваме, когато свободно губимъ (изразходваме) енергията; 2) усѣщания отъ съпротивлението, т. е., усѣщания отъ енергия, която срѣща прѣчки въ своето изразходванье.»

Но, право казано, тѣзи мускулни усѣщания никакъ не сѫ възприятия: тѣ не ни даватъ никакви познания за материята, тѣ ни показватъ само, че тя ни се съпротивява, че тя прѣчи на сво-

бодата на нашитѣ движения; съ тѣхъ главно изпитваме или приятна дѣятелность, или тежко усилие*).

Това още по-прилича да се каже за общото органическо чувство, което Сьолли опрѣдѣля по слѣдния начинъ:

«Усѣщанията, които се отнасятъ къмъ общото чувство или къмъ органическото чувство, се отличаватъ съ туй, че въ тѣхъ нѣма никакъвъ опрѣдѣленъ характеръ. Тѣ сѫ мѫтни и неопрѣдѣлени. Тѣхната отличителна особенность е тази, че тѣ прѣдставляватъ само елементи на удоволствие или страдание. Такива приятни или неприятни сѫ впечатлѣнията, които придружаватъ функциитѣ на храносмиланьето или несмиланьето . . . . Тия усѣщания не ни даватъ никакви познания за вънкашния свѣтъ.»

И така, можемъ да се придържаме за старото классическо раздѣление на петьтѣ вънкашни чувства, защото само тѣ ни снабдяватъ съ точни свѣдѣния за свойствата на материята.

Усѣщания и възприятия. — Петьтѣ вънкашни чувства, както това видѣхме (гл. III), служѫтъ въ едно и сѫщо врѣме за мѣстопрѣбиване на явленията, които се отнасятъ въ областьта на чувствата, и на явленията, относящи се въ областьта на прѣдставленията, усѣщанията и възприятията.

Отначало прѣобладава елементътъ на чувството, именно, удоволствието или страданието съставятъ всичкото съдържание на усѣщаньето. Сетнѣ, малко-по-малко изпъква елементътъ на прѣдставлението и възниква възприятието.

Несъмнѣно е, че за дѣтето усѣщанията на зрѣнието, напримѣръ, се явяватъ като силни удоволствия, които живо възбуждатъ чувството му, но които за вънкашния свѣтъ му даватъ само едни мѫтни прѣдставления. У възрастния човѣкъ, напротивъ, възприятията на зрѣнието само въ изключителни случаи биватъ придружени отъ удоволствие или страдание.

Субективно и обективно. — Тукъ се прѣдставя сгоденъ случай, да се покаже сѫществената разлика между двѣ понятия, които много често се употрѣбяватъ отъ философитѣ; тѣ сѫ понятие за *субективното* и *обективното*. Усѣщаньето е просто субективно; съ други думи, то е вѫтрѣшно явление, което се от-

---

*) Отъ това не слѣдва, обаче, че мускулното чувство не играе никаква роль. Напротивъ, въ сегашно врѣме има психолози, които даватъ на мускулното чувство твърдѣ голѣмо значение въ психологическия животъ. Компейре иска да каже само това, че мускулното чувство не може да бѫде поставено на единъ редъ съ другитѣ петь чувства.

(Забѣл. на руск. прѣводачъ).

нася само до чувствуващия прѣдметъ. Възприятието, напротивъ, е обективно; то ни прѣдставя обектъ, отличенъ отъ субекта.

Иерархия на петьтѣ вънкашни чувства. — Петьтѣ вънкашни чувства съвсѣмъ не сѫ еднакво важни, ако вземемъ прѣдъ видъ възприятията, обективнитѣ прѣдставления, чиито изворъ сѫ тѣ (вънкашни чувства). Въ вкусовитѣ и въ обонятелнитѣ впечатлѣния прѣобладаватъ удоволствията и страданията: слуги на чувственностьта, тѣзи двѣ чувства не сѫ друго нищо, а само посрѣдствени орѫдия на ума. Слухътъ, зрѣнието и осезанието, напротивъ, ни доставятъ възприятия, които повечето пѫти, сѫ индиферентни, т. е., свободни отъ всѣкакви емоции приятни или неприятни, и които ни даватъ истинскитѣ умствени познания.

Микромегась [1]) и многочисленость на чувствата. — Много отъ свойствата на материята ние узнаваме чрѣзъ петьтѣ вънкашни чувства; но очевидно е, че чрѣзъ тѣхъ не можемъ да узнаемъ всичкитѣ ѝ свойства, и ако имахме още едно чувство повече, то чрѣзъ него щѣхме да знаемъ и други нови свойства. Волтеръ, въ единъ отъ най-остроумнитѣ си романи, прѣдставява единъ великанъ, който, като билъ надаренъ съ повече чувства, отколкото има човѣкъ, различава въ материята множество неизвѣстни намъ свойства. «Колко чувства иматъ човѣцитѣ на вашата планета?» — пита обитательтъ на Сириуса жителя на Сатурна. — Ние имаме 72, казва жительтъ на Сатурна, и всѣкога се оплакваме, че тѣ ни сѫ малко . . . . «Съвършено вѣрвамъ, — казва Микромегасъ, понеже ние, хората на нашата планета, имаме около хилядо чувства, и у насъ пакъ остава, незнаѭ какъ, едно мѫтно желание, което непрѣстанно ни показва, че има сѫщества много по съвършени отъ насъ. Колко различни свойства смѣтате да има въ вашата материя? . . . Ако вие говорите за тѣзи свойства, безъ които, споредъ насъ, нашата планета не би могла да сѫществува въ този видъ, въ какъвто сега се намира, то тѣ сѫ триста: протяжность, непроницаемость, подвижность, дѣлимость и пр.»

Анализъ на чувственото възприятие. — Вънкашното възприятие, макаръ че ни дава едно прѣко познание за материалната дѣйствителность, пакъ е една сложна операция, която прѣдполага много елементи.

Прѣди всичко то прѣдполага сѫществуваньето на външно

---

1) Отъ двѣ гръцки думи — малъкъ и голѣмъ. Това име е измислено отъ Волтера за едно отъ лицата ни неговия философски романъ, който носи сѫщото име — Микромегасъ.

явление, на физически прѣдметъ, материално качество, което е причина на възприятието.

Подиръ туй изисква цѣлъ редъ физиологически явления, които се извършватъ: 1) въ външкашния органъ, намѣстенъ на повърхнината на тѣлото, гдѣто се произвожда впечатлѣнието; 2) въ специалнитѣ нерви[1]: въ очнитѣ нерви за зрѣнието, въ слуховитѣ за слухътъ и т. н., които прѣдаватъ на нервния центръ полученитѣ отвънъ впечатлѣния; 3) въ мозъка, гдѣто произхожда възприятието, вслѣдствие прѣдаденото впечатлѣние.

И така, възприятието е психологическо явление, което прѣдполага физически и физиологически явления, като прѣдходни.

Общо описание на устройството на чувственитѣ органи. — Да вземемъ за примѣръ чувството зрѣние. Въ тъмнината нищо не виждаме, а въ пустотата още повече. За да има зрително възприятие, необходимо е, свѣтлината да освѣти както насъ, така и прѣдметитѣ, що сѫ прѣдъ насъ. Втората необходимость е, да сѫществува органътъ на зрѣнието и да се намира той въ здраво състояние.

Окото е като прозорецъ, отворенъ за външкашния свѣтъ; ако прозорецътъ е затворенъ или е заслоненъ малко или много, то дневната свѣтлина нѣма да проникне въ стаята, или ще проникне ненапълно. Но това още не е всичко. Ако оптическиятъ нервъ, който се намира задъ ретината, що покрива задната часть (дъното) на окото, е прѣрѣзанъ или разваленъ, то свѣтлиятъ лѫчъ напусто ще удря въ окото, той съвсѣмъ не ще бѫде възприетъ, понеже не ще бѫде прѣдаденъ на мозъка.

Безъ да влизаме въ подробности, мѣстото на които е въ физиологията, дохождаме до заключение, че органитѣ на външкашнитѣ чувства сѫ «специални» орѫдия, които произвождатъ особни възприятия. Само чувството осезание се разпространява по всичката повърхность на тѣлото, при всичко че неговото главно мѣстопрѣбивание сѫ киткитѣ на рѫцѣтѣ.

Възприятие естествено и възприятие придобито. — Прѣди всичко трѣба добрѣ да се разбере слѣднето сѫществено различие между възприятията. Едни отъ тѣхъ произхождатъ прѣко отъ природното дѣйствие на всѣко отъ външкашнитѣ чувства, само по себе: това сѫ *естественитѣ възприятия*;

---

[1]) Нерви, които принадлежѫтъ на всѣки отъ органитѣ на външкашнитѣ чувства: зрителенъ нервъ, обонятеленъ, слуховъ и пр.

други прѣдполагатъ извѣстно възпитание на вънкашнитѣ чувства и на тѣхното взаимодѣйствие: тѣ сѫ *придобититѣ възприятия.* Така напр., ние изведнажъ виждаме, че цвѣтътъ (боята) е природно възприятие на зрѣнието, а растоянието на прѣдметитѣ е възприятие придобито.

Възприятие пасивно и възприятие активно. — Между възприятията има и друго важно различие: има възприятия самопроизволни, пасивни, и възприятия волеви, активни. Вниманието играе голѣма роль въ вънкашното възприятие, както и въ другитѣ функции на ума. Не сѫ все едно и сѫщо: виждамъ, чувамъ, нохващамъ, и гледамъ, слушамъ, пипамъ. Възприятието достига до най-голѣмата си сила само тогава, когато се управлява отъ вниманието.

Специални възприятия на всѣко едно отъ вънкашнитѣ чувства. — Всѣко едно отъ вънкашнитѣ чувства ни дава специални възприятия, съвсѣмъ неподходящи едно на друго. Нека разгледаме едно по едно тѣзи специални възприятия.

Възприятия на обонянието и вкуса. — Специалнитѣ възприятия на обонянието и вкуса сѫ *меризмитѣ* и разнитѣ *вкусове.*

Обонянието и вкусътъ сѫ двѣ низши чувства, които ни даватъ повече усѣщания, нежели възприятия, и на които ние дължимъ повече удоволствия, отколкото идеи. Меризмитѣ и вкусоветѣ, както вече видѣхме, сѫ по-скоро впечатлѣния приятни или неприятни, споредъ обстоятелствата, нежели явления умствени, познания, прѣдставления.

При всичко това, меризмитѣ и вкусоветѣ, като сѫ различни свойства на материята, могѫтъ да ни спомагатъ за да познаемъ тѣлата. Химицитѣ, въ своитѣ анализи и класификации, се ползуватъ отъ характеристичнитѣ меризми на различнитѣ вещества, за да ги различаватъ едно отъ друго. Така сѫщо и винаритѣ навикватъ да познаватъ качествата на вината по тѣхния особенъ вкусъ. Всѣки отъ насъ има нужда отъ вкусово чувство, за да може да отличава и избира хранитѣ и да се не излъгва въ тѣхъ.

Възприятия на слуха. — Специалното възприятие на слуха е *звукътъ* и неговитѣ различни качества.

Различнитѣ свойства на звука могатъ да се класифицираръ така: 1) качество: звукътъ бива тихъ или рѣзъкъ (остръ); 2) ин-

тензивность *): звукъ силенъ или слабъ; 3) обемъ, който зависи отъ пространството на звучащата маса; 4) височина или тонъ: звукъ високъ или низъкъ; 5) тембръ, който произлиза отъ различието на гласоветѣ или на инструментитѣ.

Слухътъ е, тъй да се каже, социално чувство, защото, благодарение нему, ние можемъ да разбираме езикътъ на подобнитѣ си; а езикътъ е една отъ основитѣ на обществото.

Слухътъ е музикално чувство, защото, като възприемаме чрѣзъ него различията въ висотата на звуковетѣ, ние можемъ да чувствуваме прѣлеститѣ на музиката.

Освѣнъ това, слухътъ, чрѣзъ възпитание и при помощьта на другитѣ вънкашни чувства, може да придобие възприятие за растоянието и за направлението на звуковетѣ. Привикнжли отъ опитъ да ассоцираме звуковетѣ съ присжтствието на тоя или оня прѣдметъ, ние достигаме дотамъ, щото само по звука, по неговото свойство и сила, сждимъ, дали прѣдметътъ, който го произвожда, се намира на ближно или на далечно растояние. Звукътъ, който постепенно ослабва, показва, че прѣдметътъ се отдалечава, и наопаки.

Възприятия на зрѣнието. — Собственото и естественото възприятие на зрѣнието е цвѣтътъ (боята). Но тъй като цвѣтътъ всѣкога е съединенъ съ протяженостьта, то послѣдната, поне въ двѣтѣ ѝ първи измѣрения, т. е. плоскостната протяженность, е така сжщо прѣкъ прѣдметъ на зрителното възприятие.

Трѣба да прибавимъ, (и това е вѣрно), че очитѣ възприематъ въ сжщность протяженностьта само затова, защото тѣ могжтъ да се движжтъ. Ние ги въртимъ налѣво и надѣсно, и по тоя начинъ разширочаваме полето на зрѣнието.

Но ако зрѣнието естествено възприема протяженностьта въ двѣтѣ ѝ измѣрения, длъжина и широчина; ако то узнава прѣко формата на прѣдметитѣ, благодарение на различията на цвѣта, които ѭ означаватъ и ограничаватъ, то това сжщото не е и за третето измѣрение на тѣлата, за дълбочината (дебелината), слѣдователно, и за растоянието на прѣдметитѣ.

Дълбочината и растоянието не сж природни дарби, тѣ сж придобити възприятия на зрѣнието.

За доказателство на това, доста е да приномнимъ, че дѣтето доста дълго врѣме не умѣе да прѣсмѣтва растоянието; то протяга

*) Напрегнжтость.

ржката си, за да хване прѣдмети, които се намиратъ на такова разтояние отъ него, щото съвсѣмъ му е невъзможно да направи това.

Освѣнъ туй, многобройнитѣ опити, правени надъ слѣпородени, не допускатъ ни най-малко съмнѣние въ този въпросъ.

Опитъ на Чезелдена. — Единъ хирургъ отъ осемнадесетото столѣтие, Чезелденъ [1]), като е правилъ операция на единъ слѣпъ, който е ималъ катарактъ [2]), намѣрилъ, че пациентътъ въ тозъ моментъ, когато отново му било възвърнжто зрѣнието, нѣмалъ никакво възприятие за растоянието, за дебелината на тѣлата. Прѣдметитѣ, които му се изпрѣчили прѣдъ очитѣ, му се прѣдставили като че сж на една плоскость, като да сж залѣпени на една дъска и като да се допирали до очитѣ му. Той не можалъ да разпознае плоскъкъ кржгъ отъ кълбо, и само чрѣзъ осезанието се научилъ да прави разлика между плоската повърхность и тѣлата, които иматъ и тритѣ измѣрения.

Сетнѣ такива наблюдения сж се правили много пжти и сж давали все едни и сжщи резултати.

Възприятие на дълбочината.—Отъ казаното слѣдва, че възприятието на дълбочината и на растоянието се добива чрѣзъ взаимодѣйствието на очитѣ и ржцѣтѣ, и че даже въ тоя случай се допуща намѣса на разсжждението. Чрѣзъ зрѣнието възприемаме различнитѣ степени на свѣтлината, ослабваньето ѝ и сѣнкитѣ. Осезанието отъ друга страна поради съпротивлението, което му правжтъ тѣлата, ни научва да различаваме плоската повърхность, по която се плъзгатъ нашитѣ пръсти, отъ тѣлата, които иматъ и тритѣ измѣрения и които нашитѣ ржцѣ обхващатъ отвсѣкждѣ. Ние много скоро се научваме да съединяваме тия два рода възприятия, да узнаваме, каква игра отъ свѣтлина и сѣнка съотвѣтствува на простата плоскость и каква игра отъ свѣтлина и сѣнка на дебелината на прѣдмета; така-щото като видимъ нѣкой прѣдметъ и като обърнемъ внимание на туй, по кой начинъ е той освѣтленъ, ние сждимъ за неговитѣ три измѣрения.

Това сжщото се отнася и до *растоянието:* отъ опитъ знаемъ, че колкото се отдалечаватъ отъ насъ прѣдметитѣ, толкова ни се виждатъ по-малки; и наопаки, колкото се приближаватъ до насъ,

---

[1]) Английски хирургъ забѣлѣжителенъ по своята похватность въ операциитѣ, при чистението катаракти у слѣпороденитѣ.

[2]) Хирургически терминъ: Затъмнѣние на хрусталиката, което прѣчи на свѣтлитѣ лжчи да достигатъ до ретината и което, вслѣдствие на туй, произвожда слѣпота.

толкова ни се виждатъ по-голѣми; гдѣто ще каже, по тѣхната видима голѣмина сѫдимъ за растоянието, което ги отдѣля отъ насъ.

И така, придобититѣ възприятия на нѣкое външно чувство сѫ, въ сѫщность, естествени възприятия, които, благодарение на опита и на съдѣйствието на други външни чувства, се обясняватъ чрѣзъ разсѫждението.

Естественитѣ възприятия на външнитѣ чувства сѫ непогрѣшими дотолкова, доколкото външнитѣ чувства сѫ въ нормалното си състояние. Обаче, придобититѣ възприятия, като сѫ резултатъ на едно умствено прѣработванье на естественитѣ възприятия, могѫтъ да бѫдѫтъ и погрѣшени. Ние често се излъгваме, когато опрѣдѣляме дълбочината и растоянието на прѣдметитѣ. Фалшивъ прозорецъ, просто изобразенъ на стѣната, дава ни илюзия за сѫщински прозорецъ. Живописецъ, който умѣе искусно да разполага върху платно краскитѣ, свѣтлото и сѣнкитѣ, прави ни да вѣрваме, че върху една и сѫща картина има много плоскости. Всичкитѣ илюзии на перспективата [1]) сѫ основани на тоя психологически фактъ, че възприятието на дълбочината и растоянието е възприятие придобито.

Възприятия на осезанието. — Възприятията на осезанието сѫ твърдѣ многобройни: прѣди всичко, грапавина и гладкость, послѣ топлина и студъ, най-сетнѣ и особно, съпротивление и твърдость.

Осезанието е, както казватъ, истинското чувство на *обективностьта;* то ни открива сѫществуванието на нѣщо външно, което се съпротивява на нашето съприкосновение и което, слѣдователно, е отдѣлено отъ насъ.

Лаура Бриджменъ. — Осезанието има това особено свойство, че, като е разпространено по всичката повърхность на тѣлото, никога не може да бѫде напълно унищожено. Има хора глухи, има слѣпи или така родени, или така станѫли вслѣдствие на нѣкоя нещастна случка, но нѣма живо сѫщество, което да е лишено отъ чувството осезание. Благодарение на това чувство, Лаура Бриджменъ, която била лишена отъ зрѣние и слухъ, се научила да чете, да пише и чрѣзъ знаци да се обяснява съ другитѣ хора. Лаура Бриджменъ, американка, глуха, нѣма, слѣпородена, шиела, рѫбѣла и различавала цвѣтоветѣ на вълненитѣ и памучнитѣ

---

[1]) Искуство да се прѣдставятъ на една плоскость външни прѣдмети по такъвъ начинъ, щото до се показва, че сѫ спазили относителнитѣ растояния единъ отъ другъ и дълбочината.

конци, които е употрѣбявала въ работата си; тя съчинявала стихове; най-сетнѣ станала образована личность, щастлива относително. Всичко това тя длъжела на изтънченото и чудесно развитото чувство осезание, което е замѣнило всичкитѣ други чувства, що ѝ липсували.

Излъгванье на чувствата. — Много се е говорило за излъгваньето на чувствата. Много често сж се прѣдставяли примѣри за излъгванията на зрѣнието: илюзията на пръчката, която се показва като счупена въ водата, гдѣто е потопена; илюзията на четирежгълната кула, която отдалечъ се показва за кржгла и т. н. Тия излъгвания, право казано, могатъ да се припишатъ не на самитѣ вънкашни чувства, а на разсжждението; послѣднето злѣ обяснява чувственитѣ явления, или, като кара нѣкое чувство да излѣзе изъ границитѣ на специалното си назначение, иска отъ него познания, които може да му даде само друго нѣкое вънкашно чувство. Напр., явлението на потопената пръчка, която изглежда да е прѣчупена, физикътъ обяснява съ законитѣ на прѣчупваньето на свѣтлината. Ние сме привикнали сжждението за дѣйствителното състояние на тѣлата, да съединяваме съ цвѣтовитѣ качества на сжщитѣ тѣзи тѣла, и за това въ нѣкои случаи се излъгваме отъ тия качества; излъгваме се, когато по тази или онази причина, тѣ не съвпадатъ съ дѣйствителностьта.

Халюцинация. — Въ сжщность, едничкото излъгванье на чувствата е халюцинацията. Въ тоя случай ние вѣрваме, че виждаме, че слушаме нѣщо, когато въ дѣйствителность вънъ отъ насъ нѣма никакъвъ видимъ прѣдметъ, нѣма прѣдметъ, който да произвожда звукъ. Халюцинацията е лъжливо възприятие, възприятие чисто субективно, което не отговаря на никоя обективна реалность.

Впрочемъ, това излъгванье, или по-добрѣ да кажемъ, тази болѣсть на чувствата, лесно се обяснява. Въ нормално състояние възприятието е резултатъ на цѣлъ редъ нервни явления, които ставатъ отъ външното впечатлѣние на нѣкой реаленъ прѣдметъ. Но въ нѣкои ненормални състояния нервното възбужданье може да бжде резултатъ на просто възбужданье на въображението, на органическо растройство. Оптическиятъ нервъ тогава се раздразнява така, като че ли възприема впечатлѣния отъ нѣкой освѣтленъ прѣдметъ, а умътъ отнася навънъ, като да отговаря на дѣйствителностьта, образътъ, който му билъ прѣдаденъ и който не е друго нищо, освѣнъ призракъ.

Относителность (релативность) **на чувственитѣ познания.** — Ако има истина, сега усвоена отъ философията, тя е, че чувственитѣ познания сѫ относителни: тѣ произхождатъ отъ отношението на двѣ данни — вънкашниятъ обектъ и устройството на нашитѣ чувства. Ако измѣнимъ чувствения апаратъ и възприятието така сѫщо ще се измѣни. Така напр., пострадалото отъ жълтеница око вижда всичко въ жълтъ цвѣтъ; сѫщо въ други случаи, когато напр., страда отъ болѣстьта, наречена «далтонизмъ», то не може да различава червения цвѣтъ. Това, което показва съпротивление на слабата рѫка на дѣтето, лесно се удава на силната рѫка на възрастния човѣкъ. — И така, вънкашнитѣ чувства не ни даватъ абсолютни познания. [1]) Това, което съ просто око виждаме за мъничко, съ микроскопа го гледаме много поголѣмо.

Отъ друга страна е очевидно, че чувственитѣ възприятия не приличатъ на явленията на материята, които ги произвождатъ. Тѣ сѫ бѣлѣзи, които изображаватъ нѣщата по своему. Вънъ отъ насъ звукътъ, както е извѣстно, е само движение на материята, свѣтлината е така сѫщо движение. Трѣба да се убѣдимъ добрѣ въ тази истина, че ако нѣмаше слухъ, нѣмаше да има и гласове (звуци); ако да нѣмаше очи, нѣмаше да има и свѣтлина въ природата. Материята сама по себе е единъ видъ недостѫненъ текстъ, който не може лесно да се обясни и който ние познаваме само чрѣзъ прѣводачъ.

Идеализмъ.—Отъ относителностьта на чувственитѣ познания нѣкои философи направили тоя краенъ и маловѣроятенъ изводъ, че вънкашниятъ миръ е илюзия, пуста видимость. Берклей [2]) твърдѣлъ, че материя не сѫществува и че всичката дѣйствителность е различни състояния на нашето съзнание. Това е учението, което се нарича *идеализмъ*. [3])

Реалность на вънкашния миръ. — На Берклея трѣба да се отговори, че вънкашнитѣ чувства, ако и да не ни

---

[1]) По мнѣнието на нѣкои философи, трѣба да различаваме въ материята *първични свойства* (протяженность, дѣлимость, форма и пр.) и *свойства вторични* (цвѣтъ, вкусъ, меризма и др.). Споредъ тѣхното мнѣние, само първитѣ сѫ прѣдметъ на абсолютното познание. Съврѣменнитѣ философи безъ особенъ трудъ доказватъ, че и самата протяженность е относително познание, понеже и тя се измѣнява, като се измѣни направата на зрителния органъ.

[2]) Ирландски философъ (1684—1753).

[3]) Въ философията съ това име се казва учението, противоположно на материализма и което не допуща друга дѣйствителность, освѣнъ дѣйствителностьта на идеята.

даватъ съвършено познание за материята, ако и да не ни учѫтъ, какъвъ е и що е самъ по себе външниятъ миръ, то тѣ поне ни откриватъ, че сѫществува нѣщо външъ отъ насъ, че има външенъ миръ.

Възприятията на слуха, на обонянието и на вкуса, ако да сѫществуваха само тѣ едни, можеха да бѫдѫтъ разгледвани донѣкѫдѣ като чисто субективни впечатлѣния, които, вслѣдствие илюзията, ние ги отнасяме външъ отъ насъ, като ги свързваме съ нѣкое въображаемо вещество.

Но какъ можемъ да настояваме на това мнѣние, като имаме прѣдъ видъ възприятието на видимата протяженность, която се намира въ коренна противоположность съ нашитѣ непротяжени състояния на съзнанието; като имаме особено прѣдъ видъ осезателнитѣ възприятия, сетнѣ съпротивлението, което срѣща осезанието отъ нѣщо неизвѣстно, което се намира външъ отъ насъ? Ако Декартъ е можалъ да каже: «Азъ мисля, слѣдователно, азъ сѫществувамъ», то позволено ще е да прибавимъ въ видъ на аналогична формула и слѣднето: «азъ чувствувамъ, азъ осезавамъ нѣщо, което ми се съпротивява, азъ възприемамъ нѣщо протяжено; значи, има нѣщо външъ отъ мене».

Освѣнъ това, нека прибавимъ, че убѣждението въ сѫществуваньето на външенъ миръ, идеята за една материя, отдѣлна отъ самитѣ насъ, не е непосрѣдно възприятие на чувствата, резултатъ на прямъ опитъ; това понятие е производно, което се образува въ умътъ малко по-малко. Тъй като външнитѣ чувства прѣко ни откриватъ само отдѣлнитѣ свойства, то чрѣзъ ассоциацията, чрѣзъ привежданьето въ порядъкъ различнитѣ имъ впечатлѣния, които незабѣлѣзано се съединяватъ въ една картина, ние захващаме да обектираме, т. е., да отнасяме навънъ, да разгледваме като отдѣлна субстанция причината на всичкитѣ чувствени възприятия.

РЕЗЮМЕ.

54. **Външното възприятие** е умствена функция, съ помощьта на която непосрѣдно получаваме познание за външния миръ.

55. — За органи на външното възприятие служѫтъ петьтѣ външни чувства: *обоняние*, *вкусъ*, *слухъ*, *зрѣние* и *осезание*. Нѣкои психолози различаватъ още мускулно чувство и общо органическо чувство.

56. — **Усѣщанията** сѫ явления на чувствата удоволствие или страдание; *възприятията* сѫ явления па прѣдставленията. Още може да се каже, че усѣщаньето е *субективно,* а възприятието *обективно.*

57. — Вънкашнитѣ чувства, споредъ услугитѣ, които правѭтъ на ума, могѫтъ да бѫдѫтъ наредени както слѣдва: 1) зрѣние, 2) слухъ, 3) осезание, 4) обоняние, 5) вкусъ.

58. — **Вънкашното възприятие** е явление психологическо, прѣдъ което прѣдхожда *явление физическо:* прѣдметътъ на възприятието и *физиологическитѣ условия*: органитѣ на чувствата, нервитѣ, мозъкътъ.

59. — Всѣко отъ вънкашнитѣ чувства ни доставя специални възприятия; едни *естествени,* други — *придобити*, ту *пасивни*, ту *активни.*

60. — Възприятията, които принадлежѫтъ на *обонянието и на вкуса* сѫ *меризмитѣ* и *вкусовитѣ впечатлѣния.*

61. — Възприятията на *слуха* сѫ *звукътъ* и неговитѣ различни свойства. Слухътъ възприема носоката и растоянието на звука само съ помощьта на опита и разсѫждението.

62. — Естественитѣ възприятия на *зрѣнието* сѫ *цвѣтътъ* и плоскостната *протяжность*. Възприятието за *растоянието* и за *дълбочината* (височината, дебелината) на тѣлата е *придобито възприятие* на зрѣнието.

63. — Главното възприятие на *осезанието* е *твърдостьта* или *съпротивлението.*

64. — Вънкашнитѣ чувства сѫ непогрѣшими, когато тѣ не излизатъ вънъ отъ своята собствена область.

65. — **Халюцинацията** е лъжливо възприятие.

66. — Чувственитѣ познания сѫ относителни; но ако тѣ не ни даватъ възможность да познаемъ сѫщностьта на материята, то все пакъ ни откриватъ *нѣкакси* нейното сѫществуванье.

Глава VII.

Анализъ и обяснение на явленията на паметьта.

Паметь, функция на съхранението. — Паметь и съзнание. — Опрѣдѣление на паметьта. — Значение на паметьта. — Анализъ на явленията на паметьта. — Възпоминание и узнаванье. — Опитъ за обяснение на паметьта. — Физиологическо обяснение. — Паметьта е привичка. — Качествата на добра паметь. — Условия за развитието на паметьта. — Условия физиологически. — Закони на припомнюваньето. — Произволна паметь — Идеи, за които длъжимъ на паметьта. — Болѣсти на паметьта.

Паметь, функция на съхранението. — Умствениттѣ способности, за които до сега говорихме, сж функции на придобиваньето. Съзнанието прѣко ни открива вжтрѣшния миръ; а вънкашниттѣ чувства — вънкашния миръ. Но тѣзи данни на познанието, ако да не бѣхж спазвани отъ паметьта, би били една безполезна поредица отъ скоропрѣходни и безслѣдно-пропадвани явления, едно безполезно натрупванье на факти въ съзнанието, които веднага изчезватъ, щомъ като се появжтъ. Умътъ, безъ паметьта, може да се сравни на бъчвата на Данаидитѣ, която се изливала въ момента, когато се напълвала. За сжществуваньето на ума е потрѣбно не само едно непрѣкъснжто и вѣчно придобиванье на нови познания, но така сжщо му е нужна и способность да спазва това, което е спечелилъ, да има всѣкога на свое разположение елементарниттѣ познания, които сж материали за по-нататъшниттѣ познания.

Нека прибавимъ, че паметьта спазва и възобновява не само познанията, придобити чрѣзъ вънкашниттѣ чувства и съзнанието, но тъй сжщо и познанията, които произлизатъ отъ способниттѣ на прѣработваньето.

Паметь и съзнание. — Паметьта въ каквито форми и да ни се прѣдставя, то пакъ явленията, които трѣба да ѝ припишемъ, сж всѣкога възпоминания, а възпоминанията сж производни, второстъпени състояния на съзнанието; съ това тѣ се отличаватъ отъ възприятията, които сж първоначалниттѣ явления на ума.

Въ паметьта нѣма нищо и не може да има нѣщо такъво, което да не е било по-напрѣдъ въ съзнанието.

А всичко, което въ даденъ моментъ е било явление на съзнанието, може въ единъ слѣдующъ моментъ да стане явление на паметьта.

Ние си припомнюваме гласоветѣ, цвѣтоветѣ и формитѣ, различнитѣ вкусове и меризмитѣ, осезателнитѣ впечатлѣния. Припомнюваме си още приятнитѣ и неприятнитѣ емоции, които сме прѣживѣли (изпитали).

«Въ сѫщность, — казва Ройе Колларъ [1]), — ние припомнюваме само дѣйствия и различни състояния на нашия духъ, понеже не можемъ да припомнимъ такъво нѣщо, което не е било прѣка интуиция [2]) на нашето съзнание. Това твърдѣнье, изглежда, като да противорѣчи на здравия разсѫдъкъ, споредъ който, безъ да се колебаемъ, казваме: «азъ си припомнювамъ такъво лице»; обаче, противорѣчието е мнимо: «азъ си припомнювамъ такъво лице» е все едно като да е казано: «азъ си припомнювамъ, че съмъ видѣлъ такъво лице».

Както се каза по-горѣ, паметьта може да възстановява само онова, което съзнанието е придобило; въ никой случай тя не може да излѣзе вънъ отъ туй Отъ горнето, обаче, никакъ не може да се заключава, че всѣко първоначално състояние на съзнанието остава за винаги запечатано въ възпоминанието. Наредъ съ паметьта има и забравянье — врѣменно и окончателно; врѣменно — когато всичкитѣ наши познания се изгубватъ, потъватъ, отъ момента, когато прѣстанемъ вече да мислимъ зарадъ тѣхъ, но които отсетнѣ по нѣкой случай пакъ възникватъ; а забравяньето е окончателно, когато познанията не възникнуватъ вече, или затуй, че не се прѣдставя благоприятенъ случай за тѣхното възникванье, или пъкъ за туй, че силитѣ на паметьта сѫ недостатъчни, за да се задържи всичко, което едно слѣдъ друго е прѣминувало прѣдъ нашето съзнание. Много отъ състоянията на съзнанието потъватъ въ окончателното забравянье.

И тъй, паметьта, въ сѫщность, е частично възстановление на по-рано придобититѣ мисли.

---

[1]) Ройе Колларъ (Royer-Collard), французски философъ и политикъ (1763—1845).

[2]) Интуиция въобще значи „прѣко съзерцание“, а въ дадения случай значи възприятие.

Заб. на прѣв. Челпановъ.

Опрѣдѣление на паметьта. — Паметьта може, слѣдователно, да се опрѣдѣли като *умствена функция, която спазва и възобновява вжтрѣшнитѣ състояния на съзнанието*. Паметьта съдържа не само сжществуващитѣ вече въ възпоминанието явления, но още и онова скрито прѣдрзположение, благодарение на което тѣзи възпоминания могатъ единъ или другъ день наново да възникнатъ въ съзнанието.

И тъй, не е точно опрѣдѣлението на паметьта, споредъ което тя, по думитѣ на Рида, е «прѣко (право) познание на миналото»; прѣди всичко това опрѣдѣление е неточно затова, защото паметьта е явление производно, което всѣкога върви слѣдъ нървоначалното възприятие. Слѣдъ това, паметьта не е само върволица отъ съзнателни и истински сжществуващи възпоминания, които се явяватъ, прѣкратяватъ и прѣкъсватъ въ извѣстно и за опрѣдѣлено врѣме; но тя е още възможность да имаме възпоминание, възможность невсѣкога осжществявана. Паметьта е сборъ на придобиванитѣ отъ насъ способности, да си прѣдставяваме отново онова, което изпървенъ се е явило на нашия умъ.

Значение на паметьта. — Безполезно би било да се доказва такава елементарна истина, като тази, че паметьта има твърдѣ важно значение. Безъ паметьта не е възможенъ нито единъ умственъ процесъ. Възприятията сами по себе си, когато се протакатъ за извѣстно врѣме, прѣдполагатъ, че, въ момента на тѣхното прѣкратяванье, ние не забравяме първитѣ впечатлѣния, които въ самото начало ни се даватъ отъ самитѣ тѣхъ. Умозаключението, което всѣкога съдържа редъ сжждения, иска, щото умътъ, когато прави заключения, да си наумява прѣдсилкитѣ, на които той се основава.

И ако въ своята най-скромна форма и въ своитѣ обикновени размѣри, паметьта е едно отъ необходимитѣ условия за всичкитѣ процеси на умътъ, то тя, когато е особно силна и развита, става единъ отъ изворитѣ за силата и богатството на умътъ; защото тя именно го обогатява и малко или много го храни.

Анализъ на явленията на паметьта. — Въ явленията на паметьта се различаватъ доста отдѣлни моменти.

Изпърво паметьта е само протаканье въ съзнанието на полученото впечатлѣние, което се продължава и, тъй да се каже, се отразява, се повтаря въ съзнанието, като ехото на звука въ въздуха; това протаканье трае за нѣколко врѣме и то отъ оня моментъ, когато впечатлѣнието е получено. Тъй, напр., ние дълго врѣме слу-

шаме звукътъ на камбаната, който е подѣйствувалъ на слуховия ни органъ, слушаме го и слѣдъ като е прѣстанала да бие камбаната. Ние си отваряме очитѣ, за да разгледаме пѣкой си пейзажъ; слѣдъ това ги затваряме и пакъ вжтрѣшно виждаме различнитѣ прѣдмети, които възприехме. Въ тоя случай паметьта не е нищо друго, освѣнъ продължено съзнание; никакво растояние не дѣли първоначалното възприятие и възпоминанието; послѣдното пазимъ зарадъ самото възприятие.

Въ повечето случаи забравяньето прѣдхожда възпоминанието. Ние сме възприели прѣзъ живота си множество, придобили сме сумма познания. Всички тѣзи познания, всички тѣзи възприятия почиватъ си като заспали въ нашия умъ. Но ние имаме способность да ги събуждаме, ето въ това именно се заключава паметьта. Послѣднята, въ истинския смисълъ на думата, е възкресяванье, възстановяванье въ съзнанието познанията, забравени за нѣколко врѣме и съживявани слѣдъ като измине много или малко дългъ периодъ на несъзнателно състояние и забравянье.

Възпоминание и узнаванье. Но това възникнуванье наново, това възстановяванье на познанията става не всѣкога еднакво. Потрѣбно е да се посочи на разликата между *възпоминанието,* което не всѣкога бива пълно и *узнаваньето,* което е пълна форма на паметьта.

Случва се често, че нѣкое прѣдставление се възражда въ нашия умъ; при това ние не можемъ да кажемъ, кога и какъ ни се явило изпървенъ; ние не знаемъ даже, че то е възобновяванье на минало състояние на съзнанието. Въ тоя случай явлението на паметьта е просто възпоминание.

Но пòчесто прѣдставленията на паметьта, както казва Локкъ[1]), се придружаватъ съ добавочно възприятие, което показва това, че тѣ не сж нови, че ние вече сме ги изпитали: ето това е наречено отъ насъ узнаванье (познаванье).

Истинската паметь се заключава ето въ какво — да узнава, да показва въ миналото мѣстото на прѣдставлението, което наново се появило въ умътъ. Възпоминанието бива толкозъ пò-ясно, толкозъ по-точно, колкото по-добрѣ ние можемъ да го отнасяме въ врѣмето и пространството къмъ мѣстото и момента, когато оно се запечатало въ нашата паметь.

---

[1]) Английски философъ (1632—1704.), е единъ отъ първитѣ, които сж внесли методътъ на опита и наблюдението въ философията. Неговия педагогически трудъ „Мисли за възпитанието“ остави си класически.

Обяснение на паметьта. — Досега философитѣ сѫ прѣдлагали много теории, за да се изяснѭтъ явленията на паметьта. Но не излиза ли истински това, че тѣзи обяснения не рѣшаватъ ясно въпроса и че паметьта е явление незамѣнимо съ друго и което не може да се анализира?

Възпоминанията [1]), споредъ мнѣнието на нѣкои философи, живѣятъ въ умътъ, като драгоцѣнни прѣдмети, пазени въ кутийка, въ тъменъ сандъкъ, кѫдѣто сѫ запрѣни до оня день, въ който на ново ще ги извадятъ на бѣлъ свѣтъ. Придобититѣ знания сѫществуватъ по особенъ начинъ несъзнателно. Умътъ, по думитѣ на Платона, е гълѫбарница, прѣнълнена съ птици, които чакатъ кога да ги хванатъ и да ги извадатъ на свѣтъ. Съ други думи, нашитѣ съзнателни възприятия трѣба да сѫществуватъ въ форма на незабѣлѣзани и несъзнателни мисли.

Тази хипотеза не може да се приеме, затова че не е възможно да си съставимъ несъзнателни мисли. Мисъльта, която никакъ не се мисли, е пълно противорѣчие. Придобитото познание отъ момента, отъ когато отсѫтствува въ умътъ, очевидно, не може да сѫществува въ качеството си на познание.

Сѫщностьта на психологическитѣ явления се състои въ това, че тѣ сѫ съзнателни; прѣмахнете, унищожете съзнанието и тѣ ще прѣстанатъ да сѫществуватъ.

Физиологическо обяснение. — По за вѣроятна е оная теория, която, за да обясни скритото застояванье на възпоминанията и тѣхното възникнуванье — привремѣнно и прѣкъсвано, допуща, че на придобитото познание отговарятъ органически слѣди, материални отпечатъци въ мозъкътъ. Старото сравнение, което уприличавало паметьта на *скривалница* (складъ), сѫщо е съвсѣмъ справедливо. Всичкитѣ възпоминания, що пълнятъ паметьта, се съдържатъ въ мозъка въ видъ на истински слѣди и на безкрайно тънки чертички.

Въ такъвъ смисълъ Декартъ сравнявалъ умътъ, до колкото той въ себе си съдържа паметьта, съ листъ хартия или съ кѫсче платно, които сгънати веднъжъ тъй или иначе, запазватъ сгънкитѣ си, и, като се разгънатъ, стремѭтъ се пакъ да се сгъватъ.

---

[1]) Читательтъ не трѣба да смѣсва двѣтѣ различни значения на думата „*възпоминание*:“ то може да означава или „процесътъ на *припомнюваньето*“ (наумяваньето), или пъкъ — онѣзи „идеи“, които се пазятъ у насъ въ паметьта. На френ. езикъ въ първия случай се употрѣбява термина *réminiscence*, за втория — *souvenir*.

Бѣл. на Челпанова.

Наистина, може да се възрази, че възпоминанията, които пази умътъ, сж безбройни и че мжчно може да се разбере, какъ е възможно да се помѣстятъ материално въ мозъка такъво грамадно количество отдѣлни слѣди, потрѣбни за набранитѣ задрѣмали познания. На това философитѣ отговарятъ, че нервната материя е безкрайно сложна, че мозъкътъ съдържа шестотинъ милиони келийки (клетки) и сума милиарди влакънца.

Но физиологическото обяснение само по себе си не разрѣшава всичкитѣ мжчнотии. Да допуснемъ, че паметьта има свои условия въ мозъкътъ; но ние не можемъ да разберемъ това пѣщо: както знаемъ, материалнитѣ слѣди се отпечатватъ въ нервното вещество, както що се отпечатватъ буквитѣ на листъ бѣла хартия; но какъ тъй тѣзи отпечатани слѣди не се намиратъ постоянно въ съзнанието, а си оставатъ ту скрити, неизвѣстни на умътъ, който при все това ги владѣе (обладава), ту пакъ въскръсватъ и наново се явяватъ прѣдъ взорътъ на съзнанието?

Паметьта е привичка. — Нѣкои психолози опрѣдѣлятъ паметьта, като *умствена привичка,* като постоянно разположение на умътъ да мисли зарадъ това, за каквото е вече мислилъ.

Горното е само нагледъ като обяснение, а въ сжщность съвсѣмъ не е такъво. Въ сжщность, въ него една дума е замѣстена съ друга. Да твърдимъ, че паметьта е привичка, все едно е да кажемъ, че тя е способность, придобита отъ умътъ. А това значи да признаемъ, съ други думи, че тя е една изъ тѣзи способности, сжщностьта на които е неизвѣстна, и които, както съзнанието, разума, сж неопрѣдѣлена и скрита (таинствена) природа на умътъ.

Свойства на добрата паметь. — Въпросътъ за свойствата на добрата паметь по-скоро е въпросъ педагогически, отъ колкото психологически. Ние се задоволяваме съ забѣлѣжката, че добра паметь е тази, въ която сж съединени бързината «на усвояваньето», здравината «на запомнюваньето» и скоростьта «на припомнюваньето».

Условия за развитието на паметьта. — Явленията на паметьта не сж първоначални. Ето защо могатъ се опрѣдѣли условията, отъ които зависятъ тѣхната сила и степень.

За бързината на усвояваньето и здравината на запомнюваньето условията сж почти едни и сжщи.

Тѣ сж: *първо,* естественото напрѣганье и живостьта на първоначалното впечатлѣние; тая живость сама по себе си произ-

лиза или отъ вродената сила на умътъ и чувствителностьта, или отъ новостьта и отъ значението на прѣдмета, що се прѣдставява на умътъ.

Всички знаятъ отъ опитъ, че впечатлѣнията сѫ повече или по-малко силни споредъ това, до колко индивидуумътъ е надаренъ съ умствени и чувствени способности и до колко има голѣмо или малко значение вънкашното влияние или психическото събитие, което е прѣдметъ на съзнанието на индивидуума.

Второ, тѣ се заключаватъ въ степеньта на вниманието, което ние насочваме върху отдѣлни впечатлѣния, що служатъ за изходна точка на възпоминанията. Колкото повече сме внимателни, толкозъ по-живо и по-дълго задържваме това, що искаме да узнаемъ.

Трето, тѣ се заключаватъ въ повторяваньето. Паметьта, като е привичка, има нужда, както всичкитѣ привички, да заякчава мислитѣ, които тя е длъжна да запазва, като често ги възобновява. Ако искаме да задържимъ, да запазимъ въ паметьта извѣстно впечатлѣние, то затуй не е достатъчно само веднъжъ да го получимъ.

Условия физиологически. — Паметьта не зависи само отъ психологически условия. Якостьта на здравьето, жизненостьта на организма благоприятствуватъ на нейното развитие. Паметьта е по-силна у юношата, отколкото у старцитѣ, не само затова, че множеството идеи въ умътъ па стареца бърка му да придобива нови впечатлѣния, нови възпоминания, но сѫщо и затова, че неговиятъ мозъкъ е слабъ, защото е ослабнала жизненостьта на организма му. Често се забѣлѣзва, че старецъ, който ясно припомнюва отдѣлнитѣ събития на младежьта, забравя вчерашни и днешни работи. Паметьта ослабва не само споредъ възрастьта. Въ всичкитѣ епохи на живота се забѣлѣзва, че паметьта е по-силна въ извѣстни часове прѣзъ деньтъ — сутринь слѣдъ събужданье, слѣдъ почивка, когато силитѣ на тѣлото сѫ възобновени, подкрѣпени.

Законитѣ на припомнюваньето. — Живостьта на впечатлѣнията, вниманието, повтаряньето, физиологическитѣ условия, които много влияѭтъ върху двѣтѣ първи качества на паметьта, дѣйствуватъ съ такава очевидность и върху третото качество, т. е. върху бързината на припомнюваньето. Очевидно е, че отъ дълговрѣменитѣ и трайнитѣ възпоминания, леко придобити, зависи свободното имъ стремление за да възникватъ отново въ съзнанието.

Но необходимо е да се прокара анализа по-нататъкъ. Защо между толкова възпоминания, изплъзнати и заспали въ дълбочината на нашата паметь, съ надежда да дочакатъ часътъ на събужда-

ньето си, има такива, които отново възникватъ, а други не възникватъ? Защо въ единъ даденъ моментъ се възражда едно, а не друго възпоминание?

Тука именно излиза на лице асоциацията на идеитѣ, законитѣ на която ние ще изложимъ въ слѣдующата глава. Слѣдъ каквото да е състояние на съзнанието, слѣдъ нѣкое възприятие, емоция, усѣщанье, възпоминание иде (слѣдва) друго възпоминание именно това, а не онова, и причината на всичко това е, че сѫществува връзка, отношение между миналото състояние на съзнанието и възпоминанието, що слѣдва слѣдъ него.

«Азъ мисля за дъждътъ; защо ли? Затова че азъ видѣхъ небето покрито съ облаци. Азъ мисля за гръмотевицата; защо ли? Затова че азъ видѣхъ мълнията. Азъ мисля за Наполеона; защо ли? Затова че токо-що си мислехъ за Цезаря и Александра». Въ всички тѣзи случаи идеята, къмъ която съмъ дошълъ, очевидно, е извикана отъ прѣдшествуващата идея. Ако би била друга прѣдшествуващата идея, то друга би била сѫщо и послѣдващата идея. Ако азъ намѣсто за Александра, да мислехъ за Сократа, то повече е за вѣрванье, че азъ въ слѣдующата минута не би си помислилъ за Наполеона.

И тъй, възпоминанията възникватъ, тъй да се каже, механически поради тѣхната връзка съ различнитѣ състояния на съзнанието, които имъ прѣдхождатъ. Асоциацията на идеитѣ е именно законъ за възникнуваньето (репродукцията) на възпоминанията.

Произволна паметъ. — При все това волята и напрѣганьето на вниманието играятъ роля въ възникнуваньето на възпоминанията. Отъ опитъ всинца знаемъ, че като земемъ да размишляваме, припомнюваме си онова, което по-рано ни се изплъзнувало и което ни е потрѣбно. Но и въ самото това обмислено управляванье на паметьта, ние трѣба да се покоряваме на законитѣ за асоциациитѣ на идеитѣ и ние не можемъ да противостоимъ на естествения механизъмъ, който възстановява възпоминанията.

Оттукъ излизатъ опитванията, които повечето пѫти откриватъ нѣкое възпоминание, отдавна изгладено изъ нашия умъ. Въ продължение на двѣ години азъ минавамъ прѣдъ учебното заведение, което се казва Семинария на Полинянъ. Послѣдното име изчезнало изъ паметьта ми; азъ се напрѣгамъ да си го припомня; изнервенъ азъ не сполучвамъ, слѣдъ това въ паметьта се явяватъ аналогични имена «Помпинянъ», «Перпинянъ». Азъ ги отхвърлямъ, затова че съ привръменото забравянье на истинското име се смѣсва

мжтно разсждение, което ме кара да отхвърлямъ невѣрнитѣ названия. И съ мжка азъ сполучвамъ лека полека да възстанова (репродуцирамъ) възпоминанията. Сжщо тъй азъ съмъ забравилъ името на едно лице, което го казваха Руккетъ, но азъ съмъ запазилъ въ умътъ идеята, че неговото име прилича на името на едно животно-кученце (roquét — изговаря се «роке»); тази асоциация на идеята кара ме да си припомня търсеното име. . . . . Тъй щото въ самото усилие на моята воля, която търси и намира възпоминание, потрѣбно за нея, асоциацията на идеитѣ влиза като елементъ, необходимъ зарадъ успѣхътъ на моитѣ търсения.

Идеитѣ, които длъжимъ на паметьта. — Паметьта не е само способность да открива едно слѣдъ друго възпоминанията. Изъ сборътъ на тѣзи възпоминания, благодарение на работата на умътъ, произлизатъ нови идеи. които сж особенъ родъ печалби на паметьта: идеята за *субстанцията*, която ние вече приписахме на съзнанието, но която може да се разбере само затова, че паметьта продължава съзнанието; идеята *за личната еднаквость*, т. е. *идеята за „Азъ“*, която въ сжщность е сжщата идея за субстанцията, но въ друга форма; най-послѣ, идеята *за продължителностьта.*

Болѣсти на паметьта. — Паметьта, както и другитѣ човѣшки функции, е изложена на болѣсти, които я ослабватъ или пъкъ я затриватъ съвсѣмъ. Нѣкои често изгубватъ помненьето (паметуваньето) на думи; въ такъво физическо състояние, нарѣчено *афазия*, понѣкога си оставатъ не гибнати идеитѣ и чувствата, но е изгубена възможностьта да се изказватъ тѣ. Случва се често, че паметьта се раздвоява: въ единъ индивидуумъ слѣдватъ едно слѣдъ друго двѣ съзнания, двѣ *азъ,* двѣ сжществувания. Въ продължение на единъ периодъ болниятъ индивидуумъ си припомнюва само единъ редъ възпоминания, а въ другъ периодъ той забравя тоя редъ, а си припомнюва вече съвсѣмъ други възпоминания.

Но въ нормално състояние паметьта, безъ да се гледа на разнообразнитѣ нейни видове (паметуванье думи, паметуванье мѣста, числа, собствени имена и пр.) свидѣтелствува само за единството, за еднаквостьта на духътъ; безъ паметьта това единство не би сжществувало, и безъ нея, отъ друга страна, не би сме могли да знаемъ за него.

РЕЗЮМЕ.

67. — Паметьта е функция за пазеньето (съхраняваньето): тя пази и възобновява въ съзнанието познанията, спечелени чрѣзъ функциитѣ на духътъ.

68. — Паметьта, за да върши работата си, се нуждае отъ прѣдходяще съзнание. Ние имаме възпоминания за какво-да-е само за това, че по-рано за него сме имали съзнание, или по-рано сме го съзнали. *Възпоминанията* сѫ факти вторични, възобновени.

69. — Трѣба да отличаваме оная паметь, която е само прѣко продължаванье на съзнанието, отъ онази паметь, която върви прѣдъ забравяньето.

70. — Възпоминанието често е непълно, тогази го казватъ *припомнюванье*, а пълното възпоминание се казва *узнаванье*.

71. — Спиритуалиститѣ — философи се опитвали да обяснятъ паметьта чрѣзъ скритото и несъзнателното сѫществуванье на възпоминанията; физиолозитѣ — пъкъ чрѣзъ сѫществуваньето нѣкои материални слѣди, сѫществуващи ужъ въ мозъка.

72. — Най-доброто, ако и не удовлетворително, обяснение е това, което опрѣдѣля паметьта, като умствена *привичка*.

73. — Психологическитѣ условия за развитието на паметьта сѫ тѣзи: 1.) *живость на първото впечатлѣние*, 2.) *внимание* и 3.) *повтаряньe*.

74. — Паметьта прѣдполага сѫщо физиологически условия: тя зависи отъ възрастьта, отъ здравьето и пр.

75. — Възникнуваньето на възпоминанията зависи повечето пѫти отъ *асоциациитѣ* на *идеитѣ*. Възпоминанието възниква чрѣзъ отношението, което го съединява съ състоянието на съзнанието, що върви въ умътъ прѣдъ това възпоминание.

76. — Паметьта позволява на умътъ да постига идеитѣ за *еднаквостьта* и *продължителностьта*.

Глава VIII.

Законъ за асоциацията на идеитѣ (прѣдставленията).

Асоциация на идеитѣ. — Асоциация на идеитѣ когато мечтаемъ. — Когато размишляваме. — Класически примѣри. — Умственъ детерминизмъ — Асоциацията на чувствата. — Принципи на асоциацията на идеитѣ. — Класификация на тѣзи принципи. — Случайни принципи. — Рационални принципи. — Опитвания да се доведатъ тѣзи различни принципи къмъ най-малко число. — Принципъ на съсѣдството (смежность.). — Асоциацията на идеитѣ е привичка. — Съединение на идеитѣ. — Асоциация по сходство. — Асоциация на идеитѣ и паметьта. — Въображение. — Разумъ.

Асоциация на идеитѣ. Асоциацията на идеитѣ, право казано, не е специална функция на духътъ; тя е единъ изъ неговитѣ сѫществени закони. Духътъ, когато слѣдватъ мислитѣ и състоянията на съзнанието, се покорява на законътъ на асоциацията на идеитѣ. Въ сѫщность, общо приетото изражение «асоциация на идеитѣ» не може да се счита за подходяще. Трѣбало би да се каже «асоциация или внушаванье състоянията на съзнанието», затова че едни чувства внушаватъ други сѫщо тъй, както едни идеи внушаватъ други.

Асоциация на идеитѣ когато мечтаемъ. Нека се опитаме да си дадемъ смѣтка въ това — какво става въ нашето съзнание, когато прѣдоставяме мисъльта на сама себе си, когато ѝ позволяваме да слѣдва свободно слѣдъ вървежа на своитѣ мечтания. Твърдѣ много различни прѣдставления по редъ завзиматъ нашия умъ. Ние токо-що сме мислили само за възпитанието на нашитѣ дѣца, веднага почваме да мислимъ за нашитѣ собствени занятия; слѣдъ минута ще захванемъ, може би, да мислимъ за нашитѣ съотечественици.

Възпоминания, образи, понятия се трупатъ, притискатъ се нагледъ ужъ безъ редъ въ нашия умъ. Но ако прослѣдимъ редътъ на нашитѣ мисли, безъ мѫка ще забѣлѣжимъ, че мислитѣ, както отдѣлнитѣ брънки на нѣкоя верига, сѫ завързани помежду си съ истинска вървчица, макаръ и едвамъ уловима. Нашиятъ умъ минава по невидими мостове отъ една идея къмъ друга. Нашитѣ бълнувания, ако нагледъ и да ни се струватъ разбъркани, замотани, нико-

га не се прѣкъсватъ. Всѣкога каква да е скрита вѣрвь свързва прѣдходящата мисъль съ послѣдващата.

Асоциация на идеитѣ когато размишляваме. Мисъльта се покорява на закона на асоциацията на идеитѣ, който до извѣстна степень е механически и фаталенъ, не само тогава, когато, тъй да се каже, ѝ е снета юздата; тя се покорява на тоя законъ даже и тогава, когато ние управляваме мисъльта, когато размишляваме.

Възпоминанията, които ние извикваме, новитѣ прѣдставления, които си въображаваме, откликватъ се на нашето повикванье, прѣдставляватъ се на нашия умъ само поради свръзката, що ги съединява съ мисъльта; а послѣднята ни е служила за изходна точка, като сме размишлявали. Наблюдавайте сами себе си, когато вие съчинявате разказъ, или като пишете съчинение по зададена тема, и вие ще забѣлѣжите ето що: идеитѣ, образитѣ, които вие ще почнете да групирате за да съставите канвата (езкиза, очертанието) на вашето съчинение, се указватъ свързани една съ друга чрѣзъ каквото да е отношение. Даже най-оригинални мисли, които ви поразяватъ съ своята си неочакваность, мисли, нагледъ ужъ най-случайни, внушаватъ ви се отъ отношението, което ги съединява съ една изъ вашитѣ прѣдидащи мисли.

Класически примѣри. — Философитѣ отдавна сѫ наблюдавали явленията на асоциациитѣ на идеитѣ.

Хоббсъ [1]) разказва, че веднъжъ нѣколцина се разговаряли за смъртьта на английския краль Карла I, прѣданенъ чрѣзъ измѣна на враговетѣ си. Единъ отъ събесѣдницитѣ изведнъжъ прѣкъснялъ разговора, като запиталъ, колко струвалъ римския динарий на врѣмето си. Присѫтствуващитѣ твърдѣ се зачудили: не могли да разбератъ, като какво отношение има прѣдложениятъ въпросъ къмъ тѣхния разговоръ. Но запитвачътъ логически прослѣдилъ своята мисъль: отъ измѣната, поради която билъ хванатъ Карлъ I, той прѣминалъ по асоциация на сходство къмъ измѣната, чрѣзъ която е билъ прѣданенъ Иисусъ Христосъ; запитвачътъ е искалъ да знае, кое отъ двѣтѣ прѣдателства е било по-скѫпо наградено.

Жоржъ-Зандъ [2]) пише въ едно мѣсто: [3])

«Азъ никога не съмъ гледала на хвърчащата пеперуда Таисъ (Thaïs), безъ да не виждамъ отново езерото Неми; азъ никога не

---

[1]) Английски философъ (1588—1679).
[2]) Знаменита французка писателка (1804—1876 г.).
[3]) Ж. Зандъ „Revue des deux Monde“ du 15 nov. 1863 г.“

съмъ разгледвала нѣкои мъхове отъ моятъ хербариумъ, бедъ да не си прѣдставямъ, че се намирамъ подъ гжстата сѣнка на каменнитѣ джбове на Франкония. Мъничкото камъче отново ме кара да видя гората, отгдѣто съмъ го донесла, и да я видя при това съ наймалкитѣ ѝ подробности отгорѣ до долѣ. Миризмата на вьюнката извиква отпрѣдѣ ми появяваньето на страшния испански пейзажъ, ни името, ни мѣстото на който не зная, но зная, че въ него азъ на четири годишна възрасть съмъ била съ майка си.

Хоббсъ казва още:

«Отъ св. Андрея умътъ минава къмъ св. Петра, защото тѣхнитѣ имена едно до друго се намиратъ въ св. Писание. Отъ св. Петра умътъ се прѣнася на камень, а каменьтъ ни наумява мисълта за църквата, а църквата — идеята за народъ».

Всѣки отъ насъ може да намѣри аналогични примѣри въ собствения си опитъ. По нѣкога брънкитѣ, що завързватъ нашитѣ идеи, изплъзватъ ни се, но ние чрѣзъ извѣстно размишляванье сполучваме да ги намѣримъ. Ако и да си оставатъ неизвѣстни тѣзи брънки, ние все пакъ, въ основа на аналогията, сме си въ правото да утвърждаваме, че тѣ сжществуватъ.

Умственъ детерминизмъ. — Законътъ за асоциацията на идеитѣ ни кара да признаемъ, че всичко въ нашия умъ зависи едно отъ друго, всичко е свързано едно съ друго. Както въ физическия миръ едни явления произлизатъ отъ други и пораждатъ трети, сжщо тъй и въ духовния свѣтъ едни мисли се извикватъ отъ други. Тѣ, по природата си сж роднини, или пъкъ случайно се сродяватъ; а роднинството ги сближава. Случайностьта е празна дума както за умътъ, тъй и за природата. Всѣко състояние на съзнанието се опрѣдѣля отъ прѣдиджще друго състояние на съзнанието. Има детерминизмъ умственъ, както що има и детерминизмъ физически.

Асоциация на чувствата. — Нашитѣ чувства въ своето си развитие се покоряватъ на закона за асоциацията не само тогава, когато тѣ внушаватъ всички идеи, що се отнасятъ къмъ отдѣлна, изпитвана отъ насъ емоция; но сжщо и тогава, когато тѣ възбуждатъ, по каквото да е родство, всички аналогични чувства. Изпитваме ли гнѣвъ по поводъ на нѣкое обстоятелство, то изведнъжъ възникватъ чувства на недоброжелателство, на антипатия къмъ окржжаващитѣ ни лица, при всичко че послѣднитѣ такъво нѣщо и най-малко да заслужватъ. Скърбни ли сме? тогасъ всички приятни и весели прѣдставления като че ли по единъ фаталенъ на-

чинъ оставятъ нашето въображение; а всичко, каквото е способно да навѣва тъга, жалость, по нѣкакъвъ неволенъ отборъ се трупа въ нашата мисъль; появяватъ се сѫщо завистьта, гнѣвътъ, досадата, като спѫтници на първоначалното чувство (скърбьта). Наопаки, ако ние сме радостни, то вихърътъ на приятни и весели мисли ни обхваща и голѣма вълна отъ сърдечни, доброжелателни емоции напълва нашата душа.

Принципи за асоциацията на идеитѣ. — И тъй, асоциацията на идеитѣ, или, по-добрѣ да кажемъ, асоциацията на нашитѣ състояния на съзнанието, каквито и да сѫ тѣ, е главния законъ на човѣшката природа. Но по какъвъ начинъ дѣйствува тоя законъ? На какви ли основни начала той проявява силата си? Какви сѫ отношенията, които повечето пѫти опрѣдѣлятъ връзката на мислитѣ и чувствата?

Класификация на тѣзи принципи. — Философитѣ отдавна се опитвали да доведать къмъ извѣстно число категории или родове многобройнитѣ отношения, които служатъ като брънки, съединителни черти, между нашитѣ мисли. По-напрѣжната психология дѣлила на два голѣми класа принципитѣ за асоциацията на идеитѣ, — въ първия класъ влизатъ случайнитѣ и повърхностнитѣ принципи, а въ другия — логическитѣ и сѫщественнитѣ.

Случайни принципи. — Къмъ тѣзи принципи се отнасятъ:

1) **Съсѣдство въ пространството.** Ние отъ идеята за нѣкой градъ прѣминаваме къмъ идеята за всички съсѣдни на тоя градъ мѣста: Римъ ни кара да мислимъ за Форума, за Марсово поле; Неаполъ — за Везувий, за Помпея. Нашата мисъль не забѣлѣзано пѫтешествува изъ една страна въ друга съсѣдна, отъ една улица въ друга, що се намира до първата.

2) **Съсѣдство въ врѣмето.** — Мирабо извиква у насъ мисъльта за революцията, за неговитѣ съврѣменици, за Людовика XVI и т. н. Наполеонъ III. — за крѫмската коалиция, за мексиканската война, за войната въ 1870 г. Това е обективно съсѣдство, така да се каже, между събития, които вървятъ едни слѣдъ други въ извѣстно врѣме; но има и субективно съсѣдство, което сближава и съединява двѣ идеи, двѣ чувства затова, че тѣ сѫ сѫществували или прѣко сѫ слѣдвали едни слѣдъ други въ умътъ.

3) **Сходство.** То е единъ изъ най-плодотворнитѣ принципи на асоциацията на идеитѣ, и нѣкои философи подчиняватъ на него

всички останали принципи. Двѣ едноврѣменни събития, два паметника, съсѣдни въ пространството, приличатъ си единъ на другъ въ това отношение, че тѣ принадлежатъ на една епоха, че тѣ сѫществуватъ на едно и сѫщо мѣсто. Но по̀-точното сходство дѣйствува още съ по-голѣма сила: нѣкоя готическа църква извиква въ нашето възпоминание всички църкви отъ тоя родъ, които ние сме посѣщавали; нѣкое училище кара ни да си спомнимъ всички намъ извѣстни училища. Важно е да се забѣлѣжи, че асоциации, основани възъ принципа на сходството, могатъ да се установяватъ или между нѣщата, които си мислимъ, или между думитѣ. Достаточно е да има една проста аналогия въ звука на думитѣ, и ние ще видимъ, че нашитѣ идеи измѣняватъ своятъ вървежъ. Много повидимому капризи на въображението, много мними случайности на нашата мисъль, произлизатъ поради това, че какво да е съзвучие на двѣ съвсѣмъ различни по смисъла си думи, карало ни е безъ логически прѣходъ да прѣскачаме отъ една мисъль къмъ друга.

4) **Контрастъ.** Както сходството, тъй сѫщо и контрастътъ рѫководи често нашитѣ идеи. Ние несъзнателно се принуждаваме въ присѫтствието на какъвто да е прѣдметъ да мислимъ не само за всичко, що прилича на него, но и за всичко, което му е противоположно. Нѣкои умове, напр., Ламартинъ [1]), бидейки всѣкога готови къмъ сравнявания, се подчиняватъ по-скоро на сходството; други, като Викторъ-Хюго [2]), които се ползуватъ и понѣкога злоупотрѣбяватъ съ антитезата и противоположноститѣ, се покоряватъ по̀-скоро на контраста.

Рационални принципи. — Различнитѣ принципи, които ние изброихме, установяватъ между идеитѣ или само външни, или пъкъ даже съвсѣмъ нищожни (като има аналогия между думитѣ) отношения. Други пъкъ принципи, напротивъ, сближаватъ двѣ идеи, двѣ явления поради вѫтрѣшна свързка и сѫществено, логическо отношение.

1.) Отношение на причината къмъ слѣдствието и на слѣдствието къмъ причината. — Ние, тъй да се каже, инстинктивно се спущаме надолѣ по една стълба, която води отъ нѣкоя причина къмъ слѣдствието и, наопаки, се възкачваме съ сѫщата леснина отъ слѣдствието къмъ причината. Прѣдъ нѣкоя прѣкатурната на улицата карета ние изведнъжъ захващаме да мислимъ за счупената ось, за прѣпусканьето на коня,

[1]) Великъ французки поетъ и политически дѣецъ (1790—1869)
[2]) Най-великия измежду поетитѣ въ наше врѣме (1802—1885)

т. е, за обстоятелствата, които извикали това произшествие. Ние, като свидѣтели на силенъ градъ, що опустошава извѣстна мѣстность, естествено си прѣдставяваме слѣдствията, които отъ това ще произлѣзатъ (опустошени полета, изгубена жетва, изпочупени дървета)

2.) Отношение на принципа къмъ изводътъ. — Аналогично на погорѣ споменатото отношение е онова, което асоцира не само двѣ обстоятелства, свързани помежду си, както що сѫ свързани причината и слѣдствието, но още и двѣ такива идеи, отъ които едната е принципъ, а другата — изводъ. Отношението на принципа къмъ извода е донѣкѫдѣ само отношение на субективна причинность. Нѣкой излага прѣдъ насъ каквато да е философска теория, напр., за пантеизма [1]): нашия умъ изведнъжъ съобразява слѣдствията на пантеизма: стѣсняванье човѣшката свобода, отричанье обществената личность и т. н.

Отношение на срѣдството къмъ цѣльта. — Когато ние гледаме каква да е машина, ние си задаваме въпроса, за какво тя служи; когато ние разгледваме какъвто да е изработенъ прѣдметъ, ние искаме да знаемъ, по какъвъ способъ нѣкой работникъ или машина сѫ го произвели. Крилото на птицата извиква мисъльта за хвърченьето, жетвата — за сѣмената, които сѫ били посѣяни. Освѣнъ това, отношението на срѣдството и цѣльта не е нищо друго, освѣнъ отношение на причинность въ обратенъ смисълъ и то въ такъвъ смисълъ, че цѣльта е въ сѫщность причина на употрѣбенитѣ срѣдства (затова ние я казваме крайна причина)

Може да се различи още отношението на знака къмъ означаваната отъ него вещь. Знамето ни кара да мислимъ за полкътъ, за отечеството. Димътъ извиква идеята за огъня.

Опитвания да се доведатъ тѣзи различни принципи къмъ най-малко число. Колкото и да е точно горното изброяванье, ние пакъ можемъ да се запитаме, всички тѣзи принципи за асоциацията на идеитѣ не е ли възможно да се ограничатъ и доведатъ къмъ най-малко число отношения, даже къмъ едно?

Отдавна вече философитѣ се опитвали да ограничатъ принципитѣ. Аристотель различава само сходство и съсѣдство (смежность).

---

[1]) Отъ двѣтѣ гърцки думи — всичко и Богъ; философско учение, което смѣсва Бога и вселената, Богъ прави природата подобна на себе си. Думата „пантеизмъ“ е измислена въ 1700 г. отъ Английския философъ Джона Толанда. Главнитѣ философи на тая школа сѫ живѣли въ старо врѣме.

«Когато ние прѣслѣдваме каква да е мисъль, която прѣко неможемъ улови (схвана), ние се приближаваме къмъ нея, като се обърнемъ къмъ друга идея чрѣзъ сходство или контрастъ, а сѫщо чрѣзъ съсѣдство».

Юмъ е допущалъ три принципа: сходство, съсѣдство и причинность. Съврѣмената английска школа признава изобщо само два принципа: подобието или сходството и съсѣдството, което се разбира като съсѫществуванье или прѣко слѣдванье на идеитѣ въ съзнанието. Но може да се отиде още понататъкъ и да се покаже, че едничкиятъ основенъ принципъ за асоциациата на идеитѣ е субективното съсѣдство, т. е. едноврѣменностьта или прѣкото слѣдванье въ съзнанието.

Принципътъ на съсѣдството. — Джонъ Стюартъ Милль[1]) ясно е изложилъ тоя възгледъ; ето що казва той:

«Общото правило е такъво, че, когато двѣ идеи се мислили еднъжъ или нѣколко пѫти въ тѣсна връзка една съ друга, то умътъ съ това придобива стремежъ да ги мисли наедно, да припомнюва една по поводъ на другата, и тоя стремежъ бива толкозъ посиленъ, колкото по-често тѣзи идеи се съединявали въ опита.»

Съ други думи, за единственъ сѫществен принципъ за асоцията на идеитѣ трѣба да признаемъ прѣдварителното съсѫществуванье въ съзнанието на двѣ чувства, на двѣ прѣдставления, които веднъжъ като се срѣщнатъ въ мисъльта, добиватъ привичката отново да възникватъ едно слѣдъ друго.

За да се подтвърди тази теория, може да се посочи въ сѫщность на това, че всѣкакви асоциации на идеитѣ, възъ какъвто видимъ принципъ и да се основаватъ, зависятъ отъ споменатата по-горѣ прѣдварителна срѣща, отъ това слѣдванье или отъ тази едноврѣменность въ съзнанието. Съсѣдството въ пространството лесно ни довежда къмъ субективното съсѣдство. Наистина, отъ идеята за Капитолий ние прѣминаваме къмъ идеята за Тарпейската скала само заради това, че по-рано тѣзи двѣ идеи били съпоставени въ нашия умъ, когато сме изучвали Римската История или топографията на Римъ. Сѫщото може да се каже и за главнитѣ отношения на причинностьта и т. н. Очевидно е, че ние асоцираме съ едикакво си слѣдствие еди-каква си причина само поради това, че сме узнали (изпитали) това отношение. Като забѣлѣжимъ каквото да е слѣд-

[1]) (1806 — 1873) Единъ отъ най-великитѣ умове на съврѣменна Англия, авторъ на „Системата на Логиката“ на „Принципитѣ на политическата икономия“, на „Философията на Хамилтона“.

ствие, принципътъ на причинностьта внушава ни идеята за каквато да е причина, но той не ни указва, каква е тази причина. Ако въ силата на асоциацията на идеитѣ ние мислимъ за еди-каква си причина по-скоро отколкото за друга, то това става така, защото опитътъ ни е прѣдставялъ вече съединени въ мисъльта слѣдствието, което имаме прѣдъ насъ и неговата особна причина.

Асоциацията ча идеитѣ не е нищо друго, освѣнъ привичка. — Ние имаме право да направимъ заключение, че асоциацията на идеитѣ, която съединява нашитѣ понятия по-между имъ, не е нищо друго, освѣнъ привичка—отново да мислимъ идеитѣ едни слѣдъ други, които поне веднъжъ сѫ сѫществували свързани въ нашето съзнание.

Съединяванье на идеитѣ. — Но вънъ отъ тази чисто механическа, чисто фатална (както е фатално всичко, ще се отнася къмъ привичката) асоциация, ние трѣба да признаемъ и това, че имаме способность да съединяваме идеитѣ логически, споредъ принципитѣ на причинностьта, които съставятъ разума (гл. глава XII). «Асоциацията на идеитѣ, право казано, е чисто механическо явление, което никакъ не прилича на оня другъ поредъкъ отъ рационалната и разумната асоциация — поредъкъ, който се изисква и изучва отъ логиката и риториката и който се казва *съединение на идеитѣ*. Двѣтѣ тѣзи явления, наопаки, се противополагатъ едно на друго. За да съединяваме истински идеитѣ, както това иска разумътъ, трѣба да се боримъ противъ игото на вънкашната асоциация на идеитѣ. У лошитѣ писатели механическата асоциация замѣстява съединяваньето на идеитѣ» (П. Жане.

Асоциация по сходство. — Само една категория отъ асоциациитѣ на идеитѣ, по видимому, не може да се подведе подъ законътъ на съсѣдството. Това сѫ асоциациитѣ, основани на сходство, — асоциации толкозъ важни, толкозъ многочисленни и на които поезията длъжи толкозъ прѣкрасни сравнения. Ст. Милль е наклоненъ да допусне, освѣнъ общия законъ, приведенъ по-горѣ отъ насъ, и още другъ допълнителенъ законъ, който може да се формулира по такъвъ начинъ: «сходнитѣ идеи се извикватъ една отъ друга».

Съ други думи, идеитѣ безъ всѣко прѣдварително съединение се стрѣмятъ да се съединяватъ (сдружаватъ) само поради това, че тѣ сѫ сходни. [1])

---

[1]) Ония, които искатъ да приведатъ къмъ единство всичкитѣ отношения на асоциациитѣ, не се считатъ за побѣдени.

Асоциация на идеитѣ и паметьта. — Сега е ясно, по какъвъ начинъ асоциациитѣ на идеитѣ може да се разглеждатъ като великъ законъ за извикванье възпоминанията. Съединени, както брънкитѣ на веригитѣ, състоянията на съзнанието образуватъ групи, отъ които ни единъ елементъ не може да се появи въ умътъ, безъ да не се стреми да се появи на редътъ си и другъ елементъ. Възприятието на единъ прѣдметъ ни напомнюва послѣдователно различнитѣ идеи, съ които то паедно е сѫществувало. Едно възпоминание събужда друго. Съ други думи, паметьта, която е привичка, придобито разположение за припомнюванье прѣдметитѣ, за да се залови за работа, се накарва отъ друга привичка, отъ асоциацията на идеитѣ; послѣднята е спечелено разположение да се мисли за единъ прѣдметъ въ свръзка съ другъ

Въображение. — Ние ще видимъ въ слѣднята глава, че асоциацията на идеитѣ играе не малка роля въ развитието на въображението. Тя, извѣстно ни е, възстановява възпоминанията; сѫщо тъй тя комбинира образитѣ, които сѫ продукти на въображението.

Разумъ. — Философитѣ отъ английската школа отиватъ понадалечъ; тѣ намиратъ за възможно да обяснѫтъ главнитѣ принципи, които управляватъ нашата мисъль; обясняватъ ги чрѣзъ асоциацията, чрѣзъ съединяванье явленията, постоянно провѣрявани отъ опита на всички хора — явления — които слѣдватъ едни слѣдъ други. Отношението на причината, е, въ сѫщность, само непрѣкъсната асоциация. Ние по-нататъкъ ще кажемъ (гл. XII), защо тази теория не може да се приеме.

РЕЗЮМЕ.

77). **Асоциацията на идеитѣ** е неточно изражение; по-правилно би било да се каже — внушение на идеитѣ, а още подобрѣ — внушение на състоянията на съзнанието.

78). Асоциацията на идеитѣ обяснява прѣхода отъ едно прѣдставление къмъ друго въ мечтанията и даже въ *рефлективната мисъль*.

„За първъ пѫть азъ срѣщамъ—казва Рабье—личность, която ме кара да мислѭ за друга личность, прилична на първата и умрѣла прѣди 20 години. Ето, наистина, случай, гдѣто, ужъ нагледъ, съсѣдството на двѣ прѣдставления въ съзнанието не прѣдхожда асоциацията. Нека анализираме тоя случай: сегашното прѣдставление ни кара да мислимъ за минѫлото прѣдставление. Тъй, но това е така, защото въ двѣтѣ прѣдставления има общи черти (Рабье)

79). Слѣдваньето на нашитѣ идеи е подчинено на истинския *умственъ детерминизмъ.*

80). И самитѣ чувства се асоциратъ, извикватъ се, внушаватъ се едно отъ друго.

81). Различаватъ голѣмо число принципи на асоциацията: *случайни принципи:* съсѣдство въ пространство, съсѣдство въ врѣме, сходство, контрастъ; *принципи логически:* причиность, отношение на основното начало къмъ слѣдствието.

82). Но тѣзи различни принципи могжтъ да се сведжтъ къмъ единъ — къмъ субективното съсѣдство т. е. съсѣдство на едноврѣменость или прѣдварително слѣдванье въ съзнанието на двѣ идеи, отъ които всѣка се стреми да внуши другата.

83). И тъй, асоциацията на идеитѣ не е нищо друго, освѣнъ *механическа привичка*, която умътъ придобива възъ основа на прѣдиджщи опити.

84). Нужно е да се отличава механическата асоциация на идеитѣ отъ *съединението на идеитѣ* — фактъ логически и рационаленъ.

85). Асоциациитѣ по сходство, нагледъ, не могжтъ да се подведжтъ подъ законътъ на съсѣдството въ съзнанието.

86). Асоциацията на идеитѣ е законъ за *извикванье* възпоминанията въ паметьта и за комбиниранье образитѣ въ *въображението.*

Глава IX.

Въображение и неговитѣ различни форми.

Сложната природа на въображението. — Въображение творческо. — Важность на възпроизводителното въображение. — Въображението обгръща всички чувствени прѣдмети. — Въображението и вжтрѣшнитѣ емоции. — Анализиранье една страница отъ Ламартина. — Собствена работа на въображението. — Присъединяванье и отдѣляванье. — Комбинация на различнитѣ образи. — Принципи, които управляватъ въображението. — Идеалъ. — Ролята на въображението въ искуствата. — Въображението въ практическия животъ. — Въображението въ науката. — Опасности, които прѣдставя въображението.

Сложната природа на въображението. — Въображението по произхождението си и въ своитѣ низши, първоначални форми, е функция на съхраняваньето, каквато е и паметьта, отъ която то се отличава само по степень. Въ първоначалната си форма *въображението* е *възпроизводително* и се заключава въ живото прѣдставянье съ затворени очи на това, което сме видѣли съ отворени очи. То е по-жива паметь, която *картинно*, като живописецъ, възпроизвожда. Ние си припомнюваме, че сме видѣли еди кога си Сингалезци [1]) въ градината за аклиматизация: това е фактъ на паметьта. Но при това ние ги виждаме въ тѣхнитѣ костюми, пози; виждаме тѣхнитѣ странни хорà, кестеневата имъ кожа, която ги прави подобни на статуя отъ флорентинска бронза. Това сж факти на въображението.

Но трѣба да забѣлѣжимъ, че въображението бързо прѣминава тази първа степень, гдѣто то просто копира дѣйствителностьта; то скоро става функция на комбинацията и на прѣработваньето, то видоизмѣнява по хиляди начини материалитѣ, които му се прѣдставятъ отъ възпроизводящата паметь, за да се разпорежда съ тѣхъ. Въображението гради, създва и, най-послѣ, става въображение *изобрѣтателно* или творческо, което още може да се парѣче въображение дѣятелно (активно).

---

[1]) Жители на островъ Цейлонъ. Нѣколцина Сингалезци въ 1886 г. се показвахж въ градината за аклиматизация въ Парижъ. Тѣ изповѣдватъ будийската религия.

Въображение творческо. — Именно въ тоя послѣденъ смисълъ трѣба обикновено да се разбира въображението. Винаги говорѫтъ за неговото могѫщество, плодотворность; но, при все това, тѣзи свойства принадлежѫтъ само на втората степень на въображението: човѣкъ на въображението е синонимъ на поетъ, на изобрѣтатель, художникъ.

Важность на възпроизводителното въображение. — При все това, не трѣба да занемаряме простото възпроизводително въображение, което нази точнитѣ прѣдставления на формитѣ и другитѣ чувствени качества на прѣдметитѣ. Въ това отношение всичкитѣ умове не сѫ еднакво надарени. Нѣкой човѣкъ, даже съ широкъ умъ, е твърдѣ способенъ къмъ отвлѣчено мисленье, но не е способенъ живо да си прѣдставя нѣща, които е видѣлъ и даже такива, които му сѫ най-вече извѣстни, познати. Попитайте го, какъвъ цвѣтъ иматъ косминѣ на едного изъ неговитѣ приятели, или въ какви дрѣхи е била облечена вчера сестра му, — той това не знае; незнае затова, защото нѣма онова вѫтрѣшно въображение, което ни кара да виждаме всички прѣдмети, като на картина, и което всѣкога къмъ идеята присъединява образъ. Несъмнѣно е, че тази сила за живото прѣдставянье не е необходима зарадъ философскитѣ трудове, зарадъ издирванията на отвлѣчената мисъль; но азъ не би се осмѣлилъ да утвърждавамъ, че това въображение не би послужило като помагало, когато мисли геометрикътъ и когато се занимаватъ физикътъ и химикътъ. Въ всѣки случай, поетътъ, художникътъ, скулпторътъ, музикантътъ, въобще артиститѣ, немогѫтъ да работѫтъ безъ въображение. Най-оригиналниятъ и даже най-изобрѣтателниятъ художникъ е длъженъ да обладава способностьта да вижда мислено прѣдметитѣ, тѣхнитѣ бои (шарове) и форми. Макаръ и да казватъ нѣкои философи, че въображението се появява само въ оня моментъ, когато то видоизмѣнява и прѣобразува възпоминанията, но тѣзи сѫщитѣ възпоминания могѫтъ да служѫтъ като полезенъ материалъ зарадъ бѫдѫщитѣ градежи на художника и изобрѣтателя.

Въображението обгръща всички чувствени прѣдмети. — И тъй, възпроизводителното въображение събира материали, отъ които слѣдъ това се ползува творческото въображение.

Тѣзи материали най-напрѣдъ се взиматъ отъ всички външни чувства, а не само отъ чувството зрѣние, както може да се мисли.

Несъмнѣно е, че повечето прѣдставления на въображението произлизатъ отъ зрѣнието, което, отъ всички наши чувства, най-вече е богато съ възприятия, и, възпоминанията на което, освѣнъ това, се възбуждатъ съ най-голѣма ясность. Даже етимологически погледнжто, въображението би трѣбало да се отнася само къмъ чувството на зрѣнието. «Образътъ» е собствено понятие на зрителна форма. При все това, не помалко вѣрно е, че и другитѣ чувства сжщо даватъ мѣсто на образитѣ, т. е. на мисленитѣ прѣдставления. Музикантътъ въобразява звуковетѣ и ги комбинира въ главата си; словослагателтъ въобразява осезаемитѣ форми на буквитѣ, затова че ги узнава по осезанието. Даже вкусоветѣ и миризмитѣ можемъ да си прѣдставяме чрѣзъ въображението.

«Колко приятни образи, забѣлѣзва Дюгалдъ Стюартъ [1]), сж заимствувани отъ миризмитѣ на цвѣтята, отъ пѣнието на птицитѣ! А музиката, чиято поезия прѣзъ всички врѣмена магически е влияла на хората, нима не влиза въ областьта на въображението?»

Въображението и вжтрѣшнитѣ емоции. Но ние твърдѣ бихме ограничили ролята на въображението, ако бихме се задоволили да го разпространимъ само възъ чувственитѣ прѣдмети. Ние можемъ да си въобразимъ сжщо нашитѣ състояния на съзнанието, най-вече нашитѣ емоции, нашитѣ удоволствия и нашитѣ страдания, нашитѣ страсти; но можемъ си ги въобрази слѣдъ като ги прѣживѣемъ. Извѣстно страдание, отдавна вече забравено, отново се приближава къмъ сърцето ми и извиква сълзи въ моитѣ очи, когато азъ отново виждамъ мѣстото, гдѣто съмъ прѣживѣлъ това страдание. Поетитѣ, романиститѣ, очевидно, прибѣгватъ къмъ въображението, когато съ такива живи краски изображаватъ характери, които тѣ измислюватъ, лица, на които имъ придаватъ различни страсти.

Въ душата нѣма такъво нѣщо, което, прѣди да се абстрахира или да се възведе въ общо прѣдставление, да не е било до извѣстна степень прѣдметъ на въображението. Ние даваме животъ и форма на най-отвлѣченитѣ понятия: на човѣчеството, отечеството, природата. Но въ тоя случай въображението не е вече производително, а е творческо; то прибавя нѣщо и отъ себе си на прѣдставленията, които му внушава паметьта.

Анализъ на една страница изъ Ламартина. Да

---

[1]) Шотлански философъ (1753—1828), съчиненията на когото доста повлияхж върху спиритуалистическата философия на французитѣ прѣзъ XIX ст.

прочетемъ една страница изъ Ламартина; въ неж ние ще намѣримъ въображение въ всички негови форми:

Un soir, t'en souvient-il? nous voguions en silence;
On n'entendait au loin, sur l' onde et sous les cieux,
Que le bruit des rameurs qui frappaient en cadence.
Les flots harmonieux.

(Веднъжъ навечерь, помнишь ли? ние се разхождахме въ лодка на далечъ въ тишината; въ морето и подъ небесата се слушаше само шумътъ на гребцитѣ, що удряха равномѣрно по благозвучнитѣ вълни).

Въображението на зрѣнието и въображението на слуха сж тѣсно свързани по-между си въ тази строфа, която ни прѣдставлява въ едно и сжщо врѣме и езерото, и неговитѣ вълни, и небесата, а сжщо и шумътъ на веслата, нарушаващи нощната тишина.

O lac! rochers muets! grotte! forêt obscure!
Vous, que le temps épargne et qu'il peut rajeunir,
Gardez de cette nuit; gardez, belle nature,
Au moins le souvenir!

(О, езеро! нѣми канари! пещеро! мрачний лѣсо! Вие, които врѣмето щади и на които отново може да възвърне младостьта, пазѣте за тая нощь, запази и ти, прѣкрасна природо, поне едно възпоминание!)

Тукъ въображението се смѣсва, тъй да се каже, съ отвлѣчената мисъль: отначало то олицетворява природата, сетнѣ вкарва идеитѣ на живота, на старостьта и на възможното подмладяванье, идеи отвлѣчени и общи, които си прѣдставя поетътъ за нѣщата въ природата.

Éternité, néant, passé, sombres abîmes,
Que faites-vous des jours que vous engloutissez?
Parlez: nous rendrez-vous les extases sublimes
Que vous nous ravissez?

(Вѣчность, небитие, минжло, мрачни бездни, какво правите вие съ днитѣ, които поглъщате? Казвайте: ще ни възвърните ли чуднитѣ екстази, отъ които ни лишавате?)

Въ тѣзи послѣднитѣ стихове поетътъ въображава своитѣ минжли емоции, своята любовь и пламеннитѣ радости на своята изчезнжла любовь.

Que le vent qui gémit, le roseau qui soupire,
Que les parfums légers de ton air embaumé,
Que tout ce, qu'on entend, l'on voit, ou l'on respire,
Tout dise: ils ont aimé.

(Нека вѣтрътъ, що стони, тръстиката що въздиша; нека лекитѣ аромати на напоения съ твоето благоухание въздухъ, нека всичко, що слушаме, що виждаме, или що вдишаме, нека всичко да казва: тѣ сѫ се любили!)

Въ вториятъ стихъ се появява въображението за обонянието, асоцирано съ образи, доставени отъ другитѣ чувства.

Собствена работа на въображението. — И така, вънкашнитѣ чувства, емоциитѣ и съзнанието, слѣдователно, паметьта, сѫ изворътъ на въображението; но собствено въображението има своя отдѣлна работа; послѣднята се проявява въ измѣнението, що прави въображението, на полученитѣ отъ опита елементи. Нека се опитаме да анализираме различнитѣ моменти на това своеобразно прѣработванье, отгдѣто излизатъ фикциитѣ (измислицитѣ) на поетитѣ, композициитѣ на художницитѣ, нѣкои отъ най-важнитѣ изнамирания на науката, а така сѫщо и тѣзи възхитителни мечти, които услаждатъ нашия животъ.

Присъединяванье и отдѣляванье. — Въображението работи изпъ́рвенъ чрѣзъ *присъединяванье* и чрѣзъ *отдѣляванье*. Покорно на своитѣ собствени закони, въображението прибавя още нѣколко красиви черти на прѣкрасния образъ, що му прѣдставя паметьта; въ другъ случай то отдѣля отъ дѣйствителния пейзажъ случайнитѣ черти, които го грозѭтъ, пятната, които го обезобразяватъ. Тѣзи присъединявания и отдѣлявания, които изглеждатъ като да сѫ оригинални изнамирания на въображението, сѫ понѣкога, несъмнѣно, само ослабвания, празнини на паметьта, която забравя това или онова. Често пѫти, обаче, измѣненията, които въображението прави въ фотографическото възпроизвожданье на дѣйствителностьта, сѫ измѣнения прѣднамѣрени, произволни. Такъво прѣувеличено описание е направилъ Рабле [1]) на личностьта Гаргантюа, комуто приписва да има 18 гушки и го кара да се храни съ млѣкото на 17,913 крави. Съ силата на своето въображение Свифтъ [2])

---

[1]) Рабле (Rabelais) (1483 — 1553) знаменитъ писачъ на сатирическия романъ „Гаргантюа и Пантагрюель“, въ който между голѣмитѣ фантазии се съзиратъ много дълбоки възгледи за възпитанието.

[2]) (1667 — 1745). Английски литераторъ, авторъ на „Пѫтешествията на Гулливера“.

е създалъ въ «*Пжтешествията на Гулливера*» своитѣ лилипути (джужета).

Нека забѣлѣжимъ, между туй, че въображението повече е наклонно да прѣувеличава, отколкото да умалява. Всичкитѣ надарени съ въображение хора сж разположени къмъ прѣувеличаванье, къмъ хипербола *).

Комбинация на различни образи. — По̀-голѣмата часть отъ градежитѣ на въображението длъжжтъ на асоциациитѣ, на комбинациитѣ на разни образи, взети отъ различни обекти. Право казватъ, че въображението не твори: неговитѣ най-забѣлѣжителни произведения, въ сжщность, не сж друго нищо, освѣнъ комбинации, асоциации на елементи, взети отъ дѣйствителностьта. Така напр., дойде ли работата да се въобрази, да се намисли лице, което въ нѣкоя комедия или въ нѣкой романъ да прѣдставлява скжперникъ, то поетътъ или романистътъ събира оттукъ-оттамъ различни черти отъ скжперничество, които му наумѣва паметьта, съпоставя ги и ги слива всичкитѣ въ едно хармонично цѣло. — Стане ли нужда да се нарисува или да се издълбае нѣкое красиво лице, то и тукъ въображението на артиста, безъ ни най-малко да копира дѣйствителностьта, ще комбинира различни образи, събрани отъ опита; той съединява в'едно очитѣ на едного, носътъ на другиго, челото на трети и т. н.

Къмъ рода на тѣзи комбинации трѣба да отнесемъ и тази работа на въображението, която асоцира (както това става всѣка минута у поетитѣ) абстрактното съ конкретното, умственото съ чувственото. Повечето метафори и сравнения водѫтъ началото си отъ тоя изворъ. Нашето въображение не само съединява въ едно цѣло голѣмото разнообразие образи, взети отъ чувствената реалность; то е така сжщо способно да оживява нашитѣ най-отвлѣчени понятия, като ги съединява (смѣсва) съ чувственитѣ прѣдставления.

Принципи, които управляватъ въображението. — Въ тази работа на комбинираньето, на построението, която особно характеризира въображението, не сж достатъчни само материалитѣ; тѣ не сж всичкото. За поета, що създава прѣкрасни лица; за художника, що рисува чудесни образи, потрѣбна е направляюща идея, потрѣбенъ е *идеалъ*. Потрѣбно е, всрѣдъ всичкитѣ възноми-

*) Реторическа фигура, която значително увеличава или умалява нѣщата, за да имъ придаде по̀-голѣма сила.

нания, които му внушава живота и могжщата паметь, да прави той изборъ; а този изборъ е възможенъ да стане само затова, защото художникътъ си прѣдставлява единъ извѣстенъ идеалъ.

Идеалъ. — Много е трудно да се опрѣдѣли идеала, който е най-непостижимото нѣщо на свѣта. Ако кажемъ, че идеалътъ е прѣкрасното, то съ туй нищо не постигаме. *Прѣкрасното* само по себе е изражение много сложно, което обозначава голѣмо число твърдѣ различни прѣдмети. Какво отношение има, напримѣръ, между нѣкое прѣкрасно поетическо произведение и прѣкрасна статуя? (вижъ гл. XV). Прѣкрасното е отвлѣчено понятие, съ което ние означаваме всичко, що произвожда аналогични впечатлѣния на нашитѣ чувства, всичко, което ни трогва, всичко, което ни прави да се възхищаваме, да се удивяваме.

Има толкова видове красоти, колкото има различни и отдѣлни искуства. Поетътъ, музикантътъ, художникътъ, всѣки слѣдва една различна идея, идея ясно съобщена тѣмъ отъ собственото имъ въображение, отъ личния имъ вкусъ и която се видоизмѣнява споредъ разнообразието на натуритѣ или темпераментитѣ. Но ако е мжчно да се опрѣдѣли тази идея, този идеалъ, то, при все това, пакъ е вѣрно, че идеалъ сжществува, и че безъ него и най-богатото съ възпоминания въображение би било неспособно да създава, да излива въ извѣстна форма, да съобразява съ какъвто-да-е типъ онзи материалъ, съ който то разполага.

Роль на въображението въ искуствата. — На въображението всѣкога се е гледало, като на способность поетическа, най-много художествена. Несъмнѣно, талантътъ на поета и на художника се създава, се образува, най-много отъ чувствителностьта; но необходимо е, при живитѣ емоции да се притури силното въображение, което извиква голѣмо множество възпоминания и което е способно да ги видоизмѣнява и идеализира.

Безъ въображението, искуството, въ каквато форма и-да-е, би било само една рабска фотография на дѣйствителностьта. Безъ да осжждаме литературната школа, която сама се казва *реална* [1]) и *натуралистическа* [2]), безъ да омаловажаваме интересното, което могжтъ да ни даджтъ точнитѣ и строго внимателнитѣ описания на природата, — които описания прѣдполагатъ силно дѣйствие на въз-

---

[1]) Която отстранява всѣкакъвъ идеалъ и се задоволява съ точното описание на самата дѣйствителность.

[2]) Която се стреми да копира природата безъ да търси каквито и да сж идеали.

производителното въображение, — очевидно е, че искуството не е просто едно сниманье на природата. Искуството идеализирва и изнамирва. То или създава нѣща, каквито не сѫществуватъ, или пъкъ украсява това, което вече сѫществува.

«Природата дава материалитѣ; тя ни дава мряморътъ, цвѣтътъ, линията, звука, образа, думата; но въображението на скулптора, на живописеца, на поета прибавя при тѣхъ още чувство и мисъль. Отъ тѣзи комбинирани материали въображението прави едно цѣло, несѫществуващо до тогава; едно тѣло, което то оживява съ своитѣ рѫцѣ тогава, когато намѣри тази щастлива комбиниция, нарѣчена отъ него прѣкрасно.»

Въображението въ практическия животъ. — Въображението играе така сѫщо голѣма роль въ обикновения животъ. Макаръ че по нѣкога то ни вкарва въ заблуждение, макаръ че то е изворъ на много погрѣшки, пакъ въ сѫщото врѣме има това прѣдимство, гдѣто дава храна на нашитѣ мечти, гдѣто украсява дѣйствителностьта; и измамчивитѣ, невиннитѣ илюзии, които то ни внушава, сѫ за насъ като благодѣтелни мечтания, които ни поддържатъ, ни помагатъ да прѣпасяме трудноститѣ, мизериитѣ на живота.

Въображението е начало на надеждата, на всичкитѣ отрадни фантазии, съ които обичаме да си красимъ бѫдѫщето. А кой би се осмѣлилъ да казва, че надеждата не е единъ отъ главнитѣ двигатели на човѣшката дѣятелность? Колко нещастници има, за които нищо не остава, освѣнъ надеждата, постоянно подържана отъ благодѣтелното въображение!

На въображението се длъжи и туй, гдѣто то, като ни прѣдставя живо, отъ една страна, любима нѣкоя цѣль, къмъ която трѣба да се стремимъ, а отъ друга страна, като ни кара да изнамираме срѣдства за постиганьето на тая цѣль, — възбужда нашата дѣятелность, като въ сѫщото врѣме ѭ прави и плодотворна.

Ако даже отъ въображението да нѣмахме никакъвъ резултатъ, то отъ него винаги остава тази заслуга, гдѣто ни възхищава, утѣшава, прави нашитѣ радости пълни, и гдѣто, макаръ и кратковрѣменно, ни дава почивка отъ нашитѣ страдания.

«Когато въ мислитѣ за бѫдѫщето, — казва Рабье, — въображението си дава пълна свобода и когато, безъ да държи смѣтка за реалното и възможното, ни прѣдставя само едни най-обълстителни перспективи, тогава то гради, както се казва, «въздушни кули».

Но нека да се не произнасятъ за туй твърдѣ много лошо: има толкова много хора, които нѣматъ никакви други кули!»

Въображението въ науката. — Науката изобщо се счита за неприятель на въображението. Науката, въ сѫщность, се вдѫхнува отъ истината, а въображението е изворътъ на баснитѣ и лъжитѣ. Забравятъ, обаче, че въображението е гѫвкава и тънка способность, сгодна за всевъзможни работи. Както на поета то внушава илюзиитѣ му, така сѫщо и на учения внушава хипотезитѣ, които го водѫтъ къмъ открития.

«Науката сама по себе, или поне науката за природата, е невъзможна безъ въображение: Нютонъ, [1]) чрѣзъ него, прозира (гледа) въ бѫдѫщето, а Кювье [2]) — въ минѫлото. — «Великитѣ хипотези, отъ които се раждатъ великитѣ теории, сѫ дѣца на въображението.» [3])

Въ сѫщия смисълъ Тиндалъ [4]) казва: «Науката има своитѣ консерватори, що гледатъ на въображението като на способность, отъ която трѣба по̀-скоро да се боимъ и да ѭ избѣгваме, нежели да се възползуваме . . . . . Като видѣли, че въображението се появява въ твърдѣ много слаби глави, прѣувеличили злото, което то може да направи. Значи, би трѣбало да изхвърлимъ па̀ритѣ, понеже има котли, които могѫтъ да произведѫтъ експлозия. Въображението може да стане най-мощно орѫдие за открития, ако се задържва въ приличнитѣ граници и ако се умѣрява отъ разума. Ако Нютонъ е прѣскочилъ пространството, което отдѣля паданьето на една ябълка отъ пѫтя на една планета, то това е станѫло само чрѣзъ чудния полетъ на въображението. [5])

Но въображението трѣба да бѫде разгледвано като полезно спомагателно срѣдство на науката не само затуй, загдѣто внушава на учения хипотези, отъ които сетнѣ се образуватъ теории, но така сѫщо и затуй, че то му внушава още, изнамиранията да се прилагатъ на практика. Приложенията на науката сѫ несъмнѣно, по-

---

[1]) Математикъ, физикъ и астрономъ (1642 — 1727). Той е опрѣдѣлилъ законитѣ, по които става всемирното тяготѣние и разлаганьето на свѣтлината. Нему и на Лайбница принадлежи славата, загдѣто сѫ открили начинъ, по който да се прѣсмѣтватъ безконечно малкитѣ величини.

[2]) Кювье (Cuvier) френски натуралистъ, авторъ на много съчинения (1769—1832): „Лекции по сравнителната анатомия“, „Разговори върху прѣвратитѣ на земното кълбо“, „Изслѣдвания върху изкопаемитѣ животни“ и пр.

[3]) М. П. Жане. „Философия на щастието,“ стр. 61.

[4]) Английски ученъ † 1894.

[5]) „За въображението въ науката“.

вечето пжти, резултатъ на дедукцията, логическо развитие на теорията. Но въ много случаи въображението съдѣйствува на тази работа, и именно то е, което, като извиква нови комбинации, подготвя донѣкждѣ практическитѣ изобрѣтения.

Опасности отъ въображението. Наредъ съ добритѣ страни има и лоши; и обвинителитѣ (хулителитѣ) на въображението се стараѫтъ да извадѫтъ наявѣ неговитѣ опасности така, както що неговитѣ почитители гледатъ да се цѣнѫтъ неговитѣ достоинства.

Въ поезията и въ искуството изобщо, то по пѣкога ни отдалечава отъ природата, то ни въвежда въ областьта на искуственото и лъжливото. Въ практическия животъ то е изворътъ на романтичното, то ни отбива отъ дѣйствителностьта съ своитѣ възхитителни измами. То, споредъ силното изражение на Малебранша, е галеното дѣте, което внася безпорядъкъ въ кѫщи.

Най-сетнѣ, въ науката то е, както казва Паскалъ, единъ *лукавъ учитель;* то ни кара да правимъ повече погрѣшки, отколкото да откриваме истината. То разполага непрѣдпазливия ученъ мѫжъ да нѣма прѣдъ видъ наблюденията и разсѫжденията, а да взема своитѣ фантазии за доказани истини.

Но всичкитѣ тия опасности, които могѫтъ да произлѣзѫтъ отъ злѣ насоченото дѣйствие на едно разбъркано въображение, на което разумътъ не противодѣйствува, не бива да ни каратъ да забравяме онова благодѣтелно дѣйствие, което въображението указва на нашитѣ способности. То одушевява и оживява умътъ; то възбужда волята, то разширява сѫщо така областьта на чувствата, понеже ние обичаме само тѣзи лица и нѣща, за които въображението ни прѣдставя живъ образъ.

РЕЗЮМЕ.

87. *Въображението* е сложна функция, която се явява въ разни форми, ясно-отличаващи се една отъ друга. Въображението се явява ту като функция на спазваньето (съхранението), и тогава се нарича *възпроизводително въображение,* ту като функция на комбинираньето (съединяваньето) и прѣработваньето, и тогава се казва *въображение изобрѣтателно* или *творческо.*

88. — Възпроизводителното въображение събира материали за бѫдѫщитѣ комбинации на творческото въображение.

89. — Въображението обхваща всичкитѣ чувствени прѣдмети, а сѫщо така и вѫтрѣшнитѣ състояния на духа.

90. — Опитътъ дава на въображението само материали, които то употрѣбява въ работа; въображението извлича изъ самаго-себе *идеалнитѣ* понятия, споредъ които разполага своитѣ материали.

91. — Собствено работата на въображението е: или *да прибавя*, или *да отнима*, или пъкъ най-много *да съединява* (комбинира) нови форми.

92. — Въображението играе голѣма роль въ *искуствата:* то позволява на художника или да изнамѣри нѣщо вънъ отъ дѣйствителностьта, или да идеализира послѣднята.

93. — Въображението е така сѫщо *практическа способность;* то е вдъхновителтъ на надеждата; то възбужда дѣятелность; то ни обкрѫжва съ приятни илюзии.

94. — Най-послѣ, въображението има особно значение въ научнитѣ изслѣдвания, понеже то внушава *хипотези* и благоприятствува на практическитѣ *изнамирания.*

95. — Но и наопаки, въображението причинява голѣми опасности: то *закарва* художника въ областьта на искуственностьта и измамата; то е изворътъ на *романтичното;* то излага ума на всѣкакъвъ видъ погрѣшки.

Глава X.

Отвлѣчение (абстракция) и обобщение. — Идеи отвлѣчени и идеи общи.

Идеи частни и идеи общи. — Идеи конкретни и идеи абстрактни (отвлѣчени). — Отвлѣчение и обобщение. — Двѣ форми на общата идея. — Съдържание и обемъ. — Отвлѣчение и внимание. — Отвлѣчение и въображение. — Различни степени на отвлѣчението. — Отношение между отвлѣчението и обобщението. — Общитѣ идеи и езикътъ. — Какъ обобщава дѣтето. — Значение на общитѣ идеи. — Опасность отъ овлѣченитѣ и общитѣ идеи.

Идеи частни и идеи общи. — Вънкашнитѣ чувства, а сѫщо и съзнанието, отначало ни доставятъ само частни, индивидуални идеи. Несъмнѣно е, че съзнанието обхваща и придружава всичкитѣ умствени процеси, отвлѣчението и обобщението, сѫщо както и елементарнитѣ възприятия. Но въ своитѣ първоначални данни, съзнанието, както и вънкашнитѣ чувства, ни внушаватъ само частни сѫждения, които се отнасятъ само къмъ едно какво-да-е явление, къмъ единъ индивидуумъ.

Най-напрѣдъ азъ съзнавамъ еди-каква-си болесть, която ме кара да викамъ, да плачѫ; съзнавамъ извѣстно чувство на страха, което ме прави да треперѭ и т. н. По-късно моя умъ ще може да схване отношението между тѣзи различни емоции и тогава той ще може да извлѣче отъ тѣхъ общата идея «способностьта да се чувствува».

По сѫщия начинъ азъ възприемамъ чрѣзъ вънкашнитѣ чувства първенъ едно дърво, сетнѣ друго дърво, по-сетнѣ храсталакъ, трѣва; и отъ тѣзи частни възприятия достигамъ най-послѣ до общата идея — растение.

Съ една дума, всѣко възприятие е частно, т. е., може да бѫде отнесено къмъ единъ какъвъ-да-е прѣдметъ. Азъ възприемамъ не въобще цвѣтътъ, но цвѣтътъ на този или онзи прѣдметъ. Азъ нѣмамъ съзнание за умътъ, но за различнитѣ умствени явления.

Частнитѣ идеи сѫ, тъй да се каже, първиятъ пластъ на ума, първиятъ етажъ на нашия духъ. Чрѣзъ една послѣдующа работа,

която се казва обобщение, ние схващаме сходството на индивидуалнитѣ прѣдмети, отношението между частнитѣ идеи и подиръ туй вече образуваме общитѣ идеи.

Идеи конкретни и идеи отвлѣчени (абстрактни). — Но обобщението само по себе прѣдполага единъ прѣдварителенъ процесъ отъ сѫщия родъ; тоя процесъ е отвлѣчението.

Противоположностьта между *отвлѣченото* и *конкретното* е аналогична на тази, която сѫществува между *общото* и *частното*. Общата идея всѣкога е идея отвлѣчена. Отдѣлниятъ, частниятъ прѣдметъ, който ние възприемаме, всѣкога е конкретенъ и сложенъ; той съдържа въ себе много елементи: цвѣтътъ на трендафила се възприема въ това сѫщото врѣме, когато се възприема формата и меризмата на това цвѣте. Но нашиятъ умъ има способностьта да разгледва само единъ отъ тѣзи три елементи, или цвѣтътъ, или формата, или миризмата на трендафила. Това сѫ три прѣдварителни отвлѣчения, които, сравнени съ други аналогични отвлѣчения, съ цвѣтътъ, формата и миризмата на кокичето, теменугата и т. н., водѭтъ ни къмъ създаваньето общи идеи за формата, цвѣтътъ и меризмата.

Конкретно е всичко онова, което прѣко познаваме чрѣзъ нашитѣ вънкашни чувства; това е дѣйствителностьта, възприемана непосрѣдно. Отвлѣченото, въ сѫщность, сѫществува само въ нашата мисъль. Отвлѣченото прѣдполага единъ анализъ на сложнитѣ елементи на дѣйствителностьта, които умътъ разгледва послѣдователно, но така, че той изслѣдва само единъ отъ тѣхъ, като изключава другитѣ.

Слѣдователно, конкретното не е само съвъкупность отъ чувствени и материални реалности; вѫтрѣшнитѣ явления, частнитѣ феномени, които съзнанието ни открива единъ слѣдъ други, сѫ така сѫщо конкретни нѣща.

Отвлѣчение и обобщение. Отъ токо-що казаното се вижда, че основателно е, да различаваме, като различни операции на духа, двѣтѣ умствени способности, които се казватъ отвлѣчение и обобщение. И едното, и другото спомагатъ на онова прѣработваньe на познанията и сѫ часть отъ тѣзи функции на съединяваньето, които ние различаваме отъ функциитѣ на придобиваньето и отъ функциитѣ на съхранението.

Отвлѣчението може да се опрѣдѣли като *операция, чрѣзъ която умътъ, като разлага сложнитѣ елементи на възприятието, разгледва ги отдѣлно единъ слѣдъ другъ.*

Обобщението *е операция, чрѣзъ която умътъ, като сближава аналогичнитѣ или сходнитѣ елементи, които едно прѣдходяще отвлѣчение е отличило и отдѣлило въ сложната реалность, постановява и разпрѣдѣля на категории, видове, родове или самитѣ елементи* (идеи за цвѣтътъ, формата, вкусътъ, меризмата и пр.), *или индивидуумитѣ, въ които послѣдователно сж били намѣрени аналогичнитѣ или сходнитѣ елементи* (идея за човѣчеството, идея за европеецъ, французинъ и пр.).

Съ други думи, благодарение на отвлѣчението, ние можемъ да отдѣляме (да отличаме) послѣдователно отъ индивидуалнитѣ прѣдмети, които сме възприели, идеята за това или онова отъ тѣхнитѣ качества; и сетнѣ, благодарение на обобщението, ние съединяваме наедно послѣдователнитѣ отвлѣчения, за да съставимъ общата идея. [1])

Двѣ форми на общата идея. — На първъ погледъ се вижда, като че има двѣ твърдѣ различни категории общи идеи. Наистина, общата идея е или идея на единъ «класъ» сжщества, индивидууми, които, вслѣдствие на нѣкое общо свойство, иматъ помежду си сходни отношения (*минерали, растения, човѣци* и пр.), или пъкъ тя е идея на тѣзи отношения, на това «качество» общо на много индивидууми (*разумъ, чувствителность, плътность, тяжесть* и пр.).

Обемъ и съдържание. — При това трѣба да се забѣлѣжи, че всѣка обща идея отъ тази или онази форма, съдържа въ едно и сжщо врѣме, въ различни степени, или прѣдставление на едно голѣмо число индивидууми, или прѣдставление на общитѣ имъ качества.

Така напр., идеята за растенията е, несъмнѣно и прѣди всичко, идея за всичкитѣ прѣдмети, които могжтъ да се подведжтъ подъ това общо наименование; но така сжщо тя е и идея, която прѣдставя, подразбира, тѣхнитѣ общи качества (растенье, способность да се храни, нѣманье чувствителность, особното устройство, корень, стебло, цвѣтъ и т. н.).

Сжщо тъй, въ идеята за цвѣтътъ (боята), прѣобладаващата,

---

[1]) Трѣба да забѣлѣжимъ, че думитѣ *отвлѣчение* и *обобщение*, както, впрочемъ, и другитѣ термини на психологическия езикъ, *възприятие, усѣщанье* и т. н., означаватъ въ едно и сжщо врѣме и операцията, чрѣзъ която умътъ отвлича и обобщава, и резултатитѣ на тая операция, т. е., отвлѣченитѣ и общитѣ идеи.

най-видната черта, е възпроизвожданьето на едно свойство, общо на всички боядисани прѣдмети. Но ние не можемъ да мислимъ за цвѣтъ, безъ да мислимъ малко или много за самитѣ боядисани прѣдмети.

Обемъ на общата идея се казва свойството ѝ да се прилага на много или малко индивидууми (идеята европеецъ, напр., има по-голѣмъ обемъ отъ идеята французинъ). *Съдържание* на общата идея се нарича свойството да прѣдставя голѣмо или малко число общи качества (идеята французинъ има по-голѣмо съдържание отъ идеята европеецъ).

Обемътъ и съдържанието се намиратъ въ обратно отношение: колкото по-много индивидууми съдържа общата идея, толкова по-малко прѣдставя общи качества. *Минерали*, *животни*, *растения* сж общи идеи съ по-голѣмо съдържание, но съ по-малъкъ обемъ отъ идеята *сжщество*, която обхваща всички нихъ, но която е обща идея, доведена до минималното си съдържание.

Отвлѣчение и внимание. — Отвлѣчението е едно отъ условията на обобщението. Но какво нѣщо е отвлѣчението само по себе?

Споредъ мнѣнието на нѣкои философи, отвлѣчението не е друго нищо, освѣнъ единъ отъ видоветѣ внимание. — «Отвлѣчението, казва Ла-Ромигьеръ, [1]) не е нова способность, която би трѣбало да се прибави къмъ способноститѣ, що съставяватъ разума; то е внимание съсрѣдоточено, обърнато върху едно качество на извѣстенъ прѣдметъ, и, като прави това качество прѣобладаваще надъ другитѣ, отдѣля го по нѣкой начинъ, отвлича го . . .» [2])

Не по-малко, обаче, е вѣрно, че отвлѣчението е операция, отлична отъ вниманието. И наистина, отвлѣчението въ повечето случаи е инстинктивно и несъзнателно. Духътъ безъ усилие разлага елементитѣ на дѣйствителностьта. Доста е за това, едно качество да прѣобладава въ прѣдметитѣ на възприятието. Дѣтето безъ да напрега вниманието си изведнажъ вижда общитѣ черти на различнитѣ растителни породи, които послѣдователно му се прѣдставятъ. Вниманието, право казано, не играе почти никаква роль въ образуваньето на повечето абстракции. Отъ аналогията, отъ сходството (приликата), непроизволно схванати, произлиза безъ размишляванье отвлѣчената идея.

---

[1]) Ла-Ромигьеръ (La Romiguière) френски философъ (1756—1837). Единъ отъ първитѣ, които сж въстанали противъ стремежитѣ на сенсуалистическата школа на Кондиляка.

[2]) Ла-Ромигьеръ. Leçons de philosophie, II partie.

Само обмисленото отвлѣчение може да бѫде смѣсено съ вниманието. И наистина, въ тоя случай вниманието си избира свой прѣдметъ; между много свойства, размѣсени въ едно и сѫщо възприятие, то разгледва само едно кое-да-е; такъво внимание е вече отвлѣчение.

Отвлѣчение и въображение. — Отвлѣчението, както видѣхме, има какви-годѣ връзки съ вниманието, но съ въображението то се намира въ абсолютна противоположность. Да се въобразява — значи да се извиква колкото е възможно по-точно прѣдставлението за нѣкой прѣдметъ — това значи, да му се дадатъ всичкитѣ качества, всичкитѣ детали, които го характеризиратъ; това значи, да се види прѣдметътъ такъвъ, какъвто е въ дѣйствителностьта. Отвлѣчението, чрѣзъ съвсѣмъ противното си дѣйствие, упростява прѣдставлението; то унищожава въ прѣдставленията всички ония елементи, разгледваньето на които въ дадения моментъ не прѣдставя за него нѣкаква важность. Съ други думи казано, въ въображението образътъ се приближава колкото се може по-точно до дѣйствителностьта; а отвлѣчението, напротивъ, го отдалечава отъ нея. Оттукъ излиза тази пропасть, която отдѣля поетическитѣ умове отъ научнитѣ умове: еднитѣ сѫ наклонни изцѣло да прѣдставяватъ прѣдметитѣ, нищо да не изпуснатъ отъ всичко това, което отличава отдѣлнитѣ сѫщества; другитѣ, напротивъ, се стремятъ да мислятъ само чисти идеи, извлѣчени изъ сложностьта на чувственитѣ елементи.

Различни степени на отвлѣчението. — Отвлѣчението разгледва или «субстанцията», вънъ отъ нейнитѣ качества, душата, напр., живото сѫщество, или «качеството», вънъ отъ субстанцията: умътъ, чувството, волята, функциитѣ на душата, дишаньето, храносмиланьето, кръвообращението и др. под. функции на живото сѫщество, или пъкъ «отношението,» което сѫществува между различнитѣ качества (голѣмина, сила, слабость и т. н.).

Отношения между отвлѣчението и обобщението. Може да се смѣсватъ, ако не отвлѣчението и обобщението, които сѫ двѣ различни операции, то поне тѣхнитѣ резултати, произлѣзлитѣ отъ нихъ идеи. Отвлѣчената идея и общата идея сѫ въ сѫщность едно и сѫщо нѣщо.

Нѣкои философи твърдятъ, и това е вѣрно, че има частни отвлѣчения.

«Нищо ми не бърка, — казва Ридъ, — да обърна внимание на бѣлината на нѣкой листъ книга, който се намѣри прѣдъ мень;

и бѣлината на тоя индивидуаленъ прѣдметъ е едно отвлѣчено прѣдставление, но то съвсѣмъ не е общо прѣдставление».

Вѣрно е, че ние, благодарение на външнитѣ чувства, които сѫ естествени орѫдия на анализа, можемъ да възприемаме само отдѣлнитѣ качества на прѣдметитѣ, напримѣръ, формата и цвѣтътъ, независимо отъ съпротивлението, меризмата и вкусътъ; сѫщо така е вѣрно, че ние, благодарение на вниманието, можемъ да разглеждаме формата на нѣкоя книга, независимо отъ нейния цвѣтъ. Но тѣзи възприятия, тѣзи едностранчиви размишления, не сѫ, въ сѫщность, абстракции. Истинската работа на отвлѣчението захваща, въ дѣйствителность, само тогава, когато идеята на нѣкое единично качество, различавано въ цѣла една съвкупность, се асоцира съ идеята на друго аналогично качество, наблюдавано въ нѣкой прѣдметъ отъ сѫщия родъ; съ една рѣчь, когато тази идея се стреми да стане обща.

И така, нѣма защо да се прави разлика между отвлѣченитѣ идеи и общитѣ идеи; всичко каквото може да се каже за еднитѣ, може сѫщо да бѫде казано и за другитѣ.

Общитѣ идеи и езикътъ. — Важенъ е и тоя въпросъ: може ли човѣшкиятъ умъ да има общи идеи, безъ да се употрѣбяватъ думи. Споредъ мнѣнието на мнозина философи, нарѣчени *номиналисти* [1]), думитѣ безъ друго сѫ потрѣбни, за да се разбиратъ общноститѣ; общитѣ идеи не сѫ друго, а само общи имена, етикети, поставени върху една сбирка (колекция) прѣдмети. Умътъ, въ сѫщность, не може да мисли общото.

«Общата и отвлѣчената идея, — казва Тенъ, — е име, нищо друго, а само име, име, *което показва и съдържа* цѣлъ редъ сходни явления, или цѣлъ класъ подобни индивидууми, *придружено*, обикновено, съ чувствено, но неясно прѣдставление за нѣкое отъ тѣзи явления или индивидууми».

Това мнѣние е погрѣшно и крайно. Несъмнѣно, имената сѫ потрѣбни, за да се означи общата идея, за да се запази тя въ паметьта, за да можемъ по-лесно да се ползуваме отъ нея; но тѣ не сѫ нужни, за да се роди общата идея въ умътъ. Невъзможно ни е да разберемъ, какъ може да се даде смисъль на общитѣ думи, ако ние, прѣди да ги употрѣбимъ, не можемъ поне донѣкѫдѣ да мислимъ за общата идея.

---

[1]) Номинализмъ, схоластическа система, която твърдѣла, че общитѣ идеи сѫ само имена (nomina).

Това именно прѣкрасно е изказалъ шотландскиятъ философъ Хамилтонъ въ слѣдующия пасажъ:

«Образувалото се веднажъ понятие (общата идея) отново би паднало въ сѫщия хаосъ, отгдѣто умътъ го е извлѣкълъ, ако словесниятъ знакъ, що го закрѣпя и утвърдява, не бѣше го направилъ постоянно (всегдашно) за съзнанието. Знакътъ е необходимъ, за да се даде стойкость (стабилность) на нашитѣ умствени успѣхи, за да се опрѣдѣли всѣка стѫпка на нашия пѫть и да стане нова изходна точка за нови успѣхи. Една армия може да занеме цѣла страна, но нейнитѣ побѣди се считатъ за окончателни, само когато ще се установи въ крѣпоститѣ. Думитѣ сѫ *крѣпоститѣ на мисъльта*: тѣ ни позволяватъ да установимъ нашето господство въ територията, която мисъльта е вече прѣвзела, и още ни позволяватъ, всѣка отъ нашитѣ умствени побѣди да направимъ базисъ (опора) за нови завладѣвания..... Когато пробиваме тунелъ въ нѣкоя пѣсъклива скала, за да бѫдемъ безопасни, трѣба на всѣка крачка да правимъ сводове и сетнѣ да продължаваме пò-нататъкъ да копаемъ. Езикътъ за ума е сѫщото, което сѫ сводоветѣ за тунела..... Идеитѣ, които умътъ не е утвърдилъ, като е турилъ на нихъ своя печатъ, сѫ като искри, които щомъ блѣснатъ и веднага угасватъ». [1])

Невъзможно е да се характеризира пò-добрѣ отношението между общата идея и думата, която я означава. Умътъ, несъмнѣно, напрѣдва самъ по себе си и обхваща (завладѣва) аналогиитѣ, сходствата, отношенията на нѣщата; но тази вѫтрѣшна операция би останала безъ никакво значение, била би кратковрѣменна и скоропрѣходна, ако думитѣ не ѝ идваха на помощь. Нашиятъ умъ така е устроенъ, щото постояно се нуждае отъ чувствителна поддържка. Когато ние възприемаме естественитѣ прѣдмети, частнитѣ обекти, тогава самата вещь се прѣдставя на нашия умъ; но когато ние схващаме отношенията на прѣдметитѣ чрѣзъ една чисто мислена работа, тогава нашиятъ умъ има нужда отъ помощьта на словото, отъ помощьта на нѣкой чувственъ знакъ. Иначе казано, думитѣ въ работата на отвлѣчението и обобщението играятъ сѫщо такъва роль, каквато играятъ образитѣ на отдѣлнитѣ прѣдмети въ развитието на възприятията и паметьта.

Какъ обобщава дѣтето. — Дѣтето, каквото и да се приказва за него, може да обобщава. Може да се приведатъ при-

[1]) Хамилтонъ, Lectures III, p. 137 и т. н,

мѣри за природната наклонность на дѣтето да обобщава по аналогии, които по нѣкога сѫ много мѫтни и повърхностни, и да постига дѣйствителнитѣ отношения на прѣдметитѣ. Ето нѣколко факти, които утвърдяватъ нашитѣ възгледи по тоя въпросъ:

«Дѣтето казва «ау, ау» на домашното куче; слѣдъ нѣколко врѣме то казва сѫщото «ау, ау» и за уличнитѣ кучета, за паленцата, за нюфаундлендското куче и пр.

«Едно дѣте, което научило думитѣ: «добро дѣте», употрѣбявало ги винаги заедно. Когато искало да изкаже мисъль, подобна на тази: «добра крава», то е казвало: «добро дѣте крава».

И тъй, дѣтето се показва неумѣло да употрѣбява общитѣ термини, но то може вече да достигне дотамъ, щото да обсеби отдѣлнитѣ и индивидуалнитѣ възприятия, за да схване тѣхнитѣ сходства и отношения.

Значение (стойность) **на общитѣ идеи.**—Философитѣ много спорили за значението на общитѣ идеи, т. е., за природата на реалностьта, която тѣ иматъ. Едни (ние вече говорихме за нихъ) сѫ на мнѣние, че тѣ нищо не прѣдставяватъ, понеже сѫ само думи, само имена: тѣ сѫ *номиналиститѣ*. Други твърдятъ съвсѣмъ противното, че на всѣка обща идея съотвѣтствува вънъ отъ насъ отдѣлна реалность, каква-годѣ сѫщность: това, както сѫ казвали въ срѣднитѣ вѣкове, сѫ *реалиститѣ*. За тѣхъ има само общи идеи, които въ дѣйствителность сѫществуватъ, това, което тѣ наричатъ *универсалии;* когато за номиналиститѣ нѣма реално сѫществуванье вънъ отъ отдѣлнитѣ сѫщества. За реалиститѣ «човѣчеството» само по себе сѫществува негдѣ-си; то е идеаленъ типъ за който човѣцитѣ не сѫ друго, а само послѣдователни копия. За номиналиститѣ сѫществуватъ само «човѣци» съ индивидуалнитѣ имъ свойства и едно име, което прѣдставява всичкитѣ.

Въ сегашно врѣме мѫчно е да се разбере, какъ така въ срѣднитѣ вѣкове е могло да се развиятъ и да се поддържатъ едно противъ друго двѣ такива крайни и еднакво лѫжливи положения (тези). Реализмътъ е исторически куриозъ, никой не се придържа вече о него, и би трѣбало да се чудимъ, гдѣто номинализмътъ има още свои защитници. Истината е, че общата идея прѣдставява просто отношенията между прѣдметитѣ, общитѣ сходства между повече или по-малко индивидууми. Това срѣдне мнѣние се поддържало още отъ срѣднитѣ вѣкове подъ името *концептуализмъ*.

Простота и ясность на отвлѣченитѣ и общи-

тѣ идеи. Напусто гледатъ на отвлѣченитѣ идеи като на нѣщо неопрѣдѣлено и темно. Отвлѣчената идея, наопаки, е най-простата, най-ясната отъ всичкитѣ идеи, ако се разгледва сама по себе. Въ сѫщность, тя се заключава въ слѣднето — да отстрани всичкитѣ несѫществени, случайни, обстоятелства, всичко, което усложнява и затъмнява реалнитѣ възприятия, съ цѣль да има прѣдъ очи само единъ атрибутъ, само едно свойство на прѣдметитѣ.

«Ако съ намѣрение да ни уплашатъ, — казва Ла-Ромигьеръ, — би ни задали единъ отвлѣченъ, много отвлѣченъ въпросъ, ние би отговорили: толкозъ пò-добрѣ, оттова той ще бѫде много пò-простъ, много пò-лесенъ!.... Какъ може да се мисли за мѫчнотия въ отвлѣченитѣ идеи?.... Това, що е отвлѣчено, е просто, а простото не може да бѫде мѫчно, то е лесно».

Но ако отвлѣченитѣ и общитѣ идеи, сами по себе и абсолютно, сѫ най-проститѣ отъ всичкитѣ идеи, то това никакъ не имъ бърка да бѫдатъ тѣ най-възвишени, най-високи, слѣдователно, най-трудни за да може умътъ да ги постигне и свлада. Върховетѣ на горитѣ сѫ несъмнѣнно такива мѣста, гдѣто човѣкъ най-добрѣ отъ всѣкадѣ другадѣ може да подиша чистъ въздухъ; но прѣди да почувствува приятностьта на чистия и прѣсенъ въздухъ, той трѣба да се качва по горнищата и да се катери по скалитѣ. Сѫщо така, за да дойде до отвлѣченитѣ и общитѣ идеи, трѣба да прѣдхожда пò-дълго развитие на ума, трѣба да се прѣодолѣе на голѣмо число степени — посрѣдници. Оттукъ си води началото отвращението на дѣтето къмъ отвлѣченоститѣ до тогава, до когато не се подготви да ги разбира и до когато неговиятъ умъ не прослѣди пѫтищата, що водятъ къмъ тѣзи конечни понятия на човѣшката мисъль.

Важность на общитѣ идеи. — Безполезно е да се говори и твърди, до колко сѫ важни общитѣ идеи: всѣки знае, че тѣ сѫ едни отъ сѫществениитѣ условия на човѣшкия умъ и на дѣятелностьта на мисъльта. Вече Аристотель е казалъ: «нѣма наука за частното». Науката се състои само отъ общи идеи. Человѣческиятъ умъ почти не би се различавалъ отъ умътъ на низшитѣ животни, ако бѣше ограниченъ и подведенъ само на своитѣ частни възприятия. Частнитѣ идеи, ако не сѫ събрани, групирани въ рамки, чрѣзъ дѣйствието на обобщението, би заприличали на разпръснати солдати на една армия безъ военачалникъ. Безъ общи идеи разсѫждението би било невъзможно, защото отъ двѣтѣ форми на разсѫждението, едната, индукцията, води къмъ общитѣ идеи; дру-

гата, дедукцията, се опира на обобщенията, приети вече отъ ума, за да прави други обобщения.

Опасности отъ отвлѣченитѣ и общитѣ идеи. — Отъ казаното, обаче, не слѣдва, че отвлѣченитѣ и общитѣ идеи не могатъ да заблудятъ нашия умъ. По едно природно стремление на нашия умъ, ние сме наклонни да вѣрваме въ сѫществуваньето на отдѣленъ и реаленъ прѣдметъ слѣдъ всѣка дума на нашия езикъ, слѣдъ всѣко отвлѣчение на нашата мисъль. Ние охотно реализуваме нашитѣ отвлѣчения, т. е., ние лесно вѣрваме въ сѫществуваньето на индивидуално сѫщество, съотвѣтствуваще на всѣка отъ нашитѣ мисли. Оттукъ произлѣзли баснитѣ на старата митология, които допущали толкова музи, колкото има отдѣлни искуства; оттукъ илюзиитѣ на схоластиката, която е вѣрвала въ сѫществуваньето на «човѣчеството» само въ себе, която умножавала сѫщноститѣ, субстанциитѣ, и която задъ всѣки редъ отдѣлни обекти, задъ всѣко отвлѣчено свойство, прѣдполагала нѣкоя скрита «способность». Но тази опасность все повече и повече изчезва, поради прогреса на научния духъ и положителното обяснение на природата.

РЕЗЮМЕ.

96. — Функциитѣ на придобиваньето или опита, *възкашнитѣ чувства и съзнанието* ни даватъ само *отдѣлни идеи*, които се отнасятъ до индивидуални прѣдмети.

97. — Само функциитѣ на прѣработваньето ни даватъ възможность, щото изъ многото отдѣлни възприятия да извлѣчемъ аналогични и подобни елементи, и чрѣзъ асоциацията да образуваме отъ тѣзи елементи *общи идеи*.

98. — *Обобщението* е операция, която разпрѣдѣля въ категории, въ класове, или свойствата общи на много индивидууми, или многото индивидууми, които иматъ общи свойства.

99. — *Отвлѣчението* е условие на обобщението: чрѣзъ него разлагаме сложнитѣ възприятия, за да разгледваме отдѣлно това или онова качество на прѣдметитѣ, като изключимъ прѣдварително изъ мисъльта всичкитѣ други качества.

100. — Разгледано веднажъ отдѣлно едно качество въ единъ прѣдметъ, чрѣзъ сравнението ние намираме аналогично или подобно качество въ други прѣдмети, и по този начинъ образуваме общата идея.

101. — *Общата идея* има по̀-голѣмъ или по̀-малъкъ обемъ и съдържание: обемътъ е числото на индивидуумитѣ, за които тя се отнася; *съдържанието* е количеството на общитѣ свойства, които тя прѣдставя.

102. — Отвлѣчението се различава отъ *вниманието* и е напълно противоположно на въображението.

103. — Всѣка отвлѣчена идея се стреми да стане обща; всѣка обща идея е отвлѣчена.

104. — Общитѣ думи сѫ необходими, ако не за образуваньето на общи идеи, които имъ прѣдхождатъ и които сѫществуватъ прѣди тѣхъ, то поне за да се закрѣпятъ послѣднитѣ въ паметьта, за да имъ се даде по̀-точна форма.

105. — *Номиналиститѣ* невѣрно твърдятъ, че общитѣ идеи сѫ само имена; *реалиститѣ* се лъжатъ, като допущатъ сѫществуваньето на отдѣлно битие, съотвѣтствуваще на всѣка обща идея. Истината е, че общитѣ идеи прѣдставяватъ отношенията на нѣщата,

106. — Общитѣ идеи, макаръ че сѫ много ясни и много прости, пакъ сѫ трудни за всѣки умъ, който не е миналъ степенитѣ-посрѣдници, що водятъ къмъ тѣхъ.

107. — Нѣма наука безъ общи идеи; *обобщението* е условие на научната работа.

108. — Общитѣ идеи могатъ да ни вкаратъ въ заблуждение, ако имъ приписваме реалность вънъ отъ нашия умъ.

Глава XI.

Сѫждение и разсѫждение.

Сѫждението въ психологията. — Сѫждение и прѣдложение. — Сѫждението е необходимъ актъ на ума. — Различни родове сѫждения. — Сѫждения утвърдителни и сѫждения отрицателни. — Сѫждения общи и сѫждения частни. — Сѫждения първоначални и сѫждения произведени. — Сѫждение и убѣждение. — Опрѣдѣление и умозаключение. — Условия на умозаключението. — Изказванье сѫждението съ думи. — Умозаключение и силогизмъ. — Индукция и дедукция. — Тѣхното прилаганье въ науките. — Индукция, доведена къмъ дедукцията. — Неизмѣнени разлики. — Правила на индукцията. — Правила на дедукцията. — Значение на умозаключението.

Сѫждението въ психологията. — Сѫждението въ психологията е синонимъ на утвърдяваньето: то е актъ, чрѣзъ който умътъ утвърдява това или онова. Най-грубата погрѣшка е вече сѫждение, и умове, най-наклонни къмъ заблуждения, сѫщо сѫдятъ, макаръ и не тъй добрѣ, както умоветѣ, наклонни да сѫдятъ правилно.

Сѫждение и прѣдложение. — Сѫждението може да се опрѣдѣли по слѣдующия начинъ: *то е умственъ процесъ, чрѣзъ който умътъ утвърдява или сѫществуваньето на нѣкой прѣдметъ, или отношението на двѣ идеи.* Сѫждение, изказано съ думи, се казва *прѣдложение*.

Въ всѣко прѣдложение има три термина: подлогъ, глаголъ и прилогъ. Подлогътъ, т. е. прѣдметътъ или лицето, зарадъ което се говори; прилогътъ показва качество, което опрѣдѣля подлога; а глаголътъ е дума, която съединява, свързва подлога съ прилога.

Сѫщо тъй въ всѣко сѫждение има три елемента: двѣ идеи — идеята на прѣдмета (на нѣкоя вещь или лице), който се опрѣдѣлява; идеята на качеството, което се отнася (прибавя) къмъ тоя прѣдметъ, и акта на утвърдяваньето, чрѣзъ който умътъ признава, че качеството е присѫще или не е присѫще на прѣдмета.

Сѫждението е необходимъ актъ на ума. — Ние казахме вече (Гл. IV), че сѫждението е необходимъ процесъ на ума. «Отличителната черта на разумното сѫщество (казва Ж. Ж. Руссо)

се заключава въ способностьта да дава смисълъ на мъничката дума *е.*»

Глаголътъ *бити* (да бжде) е дѣйствително глаголъ по прѣдимство; той е единственъ глаголъ въ извѣстенъ смисълъ. Другитѣ глаголи сж само съединяванье въ една дума на тѣзи двѣ нѣща: 1.) на каквато да е идея — идея на каквото да е дѣйствие или състояние; 2.) на глагола *бити*, който изразява утвърдяваньето.

Различни родове сжждения. — И тъй, сжждението не е нѣкаква специална функция на ума. Всѣки актъ на ума се подвежда, наистина, къмъ сжждението. Да се възприема, да се въображава, да се разбира (нѣщо), да се наумява, да се разсжждава — всичко това значи да се мисли, а това значи да се сжди. Ето защо сжществуватъ различни родове сжждения. Тѣ могатъ се наброи толкова, колкото функции се съдържатъ въ ума; и въ тоя смисълъ можемъ да различаваме сжждения на съзнанието, сжждения на чувството, на паметьта, въображението, разумътъ.

Сжжденията отъ какъвто умственъ изворъ и да произлизатъ, се изказватъ въ видъ на прѣдложения и се различаватъ едно отъ друго. Споредъ разликата имъ можемъ ги разпрѣдѣли на нѣколко категории.

Сжждения утвърдителни и сжждения отрицателни. — Отъ гледна точка на качество, сжжденията се дѣлятъ на *утвърдителни* и *отрицателни.* Утвърдителни сж ония, които изказватъ съотвѣствие на двѣ идеи, отрицателни — които изказватъ несъотвѣтствие на двѣ идеи; но отрицателнитѣ сжждения сж такива само по формата си: въ основата си тѣ заключаватъ всѣкога утвърдяванье на това, че подлогътъ и прилогътъ не съотвѣтствуватъ единъ на другъ.

Сжждения общи и сжждения частни. — Отъ гледна точка на количество, сжжденията биватъ *общи* и *частни* Общи сж ония, които иматъ за подлогъ дума, що означава цѣлъ класъ сжщества или прѣдмети: «Всичкитѣ хора сж смъртни». «Всичкитѣ тѣла сж пространственни (протяжни)». Подлозитѣ на частнитѣ сжждения се отнасятъ само къмъ една часть отъ цѣлъ класъ сжщества, що се иматъ прѣдъ видъ: «Нѣкои хора обичатъ да излъгватъ», «Нѣкои тѣла свѣтятъ». Отъ горната гледна точка различаваме още сжждения *индивидуални*, които се отнасятъ само къмъ единъ индивидуумъ.

Токо-що показанитѣ разлики сѫ разлики формални, които произлизатъ отъ *формата* на прѣдложенията.

Отъ другитѣ по-важни разлики произтичатъ вѫтрѣшнитѣ свойства на сѫжденията.

Сѫждения първоначални и сѫждения произведени. — Сѫждения първоначални се казватъ ония, които прѣко произлизатъ отъ фуницинтѣ на придобиването, т. е. отъ прѣкото възприятие. Произведени сѫ ония, които произлизатъ отъ съзнателното сравняванье на двѣ прѣдварително придобити идеи.

Когато азъ казвамъ: «слънцето свѣти», «гърмотевицата гърми», въ тоя случай изказвамъ сѫждения прѣки, първоначални.

«Слънцето е неподвижно», «снѣгътъ е замръзнала вода», «гърмотевицата е явление на електричеството», — това сѫ сѫждения произведени.

Старата психология е наричала сѫждения само произведенитѣ. Всѣко сѫждение, казвала тя, прѣдполага сравняванье между двѣ идеи, придобити прѣдварително. Сега изобщо се допуща, че отъ момента, когато изпърво се проявяватъ чувствата и съзнанието, явяватъ се и истинскитѣ сѫждения, които поне утвърдяватъ сѫществуването на какъвто да е прѣдметъ или явление.

Сѫждение и убѣждение. — Знаемъ, че сѫждението утвърдява; а то бива такъво тогава, когато утвърдяването е очевидно, т. е. когато е ясно и разбрано възприемането или на прѣдмета или на отношението на единъ прѣдметъ къмъ други.

Впрочемъ, сѫждението може да бѫде или вѣрно, или невѣрно: истината е сѫждение; сѫщо тъй и погрѣшката е сѫждение. Ето защо сѫждението е въ сѫщото врѣме и *убѣждение*. Думитѣ убѣждение, сѫждение, мисленье сѫ синоними.

Опрѣдѣление на умозаключението. — Умозаключението, както и сѫждението, е отдѣлна операция на умътъ, умственъ актъ, който не може да се отнесе къмъ никой другъ. Въ дѣятелностьта на познанието има три степени, три сѫществени момента: зиданье (градежъ) на понятията, сѫденье или асоциранье на понятията и умозаключение или съединяванье на сѫжденията. Както сѫждението е съединение на двѣ идеи, свързани чрѣзъ акта на утвърдяването, изказано съ глагола *да е* (бити), сѫщо тъй и умозаключението е послѣдователность, свързка на сѫждения, сближени едно съ друго по такъвъ начинъ, щото послѣдното да се явява като законно заключение и необходимо слѣдствие на първитѣ.

Условия на умозаключението. — И тъй, умозаключението прѣдполага различни прѣдварителни операции: то прѣдполага, първо, че сж възприети ясно идеитѣ, които ще служатъ за материалъ на умозаключението; второ, че въ прѣдходнитѣ сжждения сж утвърдени вече извѣстни отношения между тѣзи идеи; и, трето, най-послѣ, че тѣзи утвърдявания сами по себе си сж били внимателно сравнявани едно съ друго. Собствено актътъ на умозаключението се състои въ това — да се извади изъ това сравняванье какво да е ново сжждение, което скрито се намира въ прѣдиджщитѣ. За тая цѣль умозаключението се опира на принципи, взети отъ разума (Гл. XII).

Изразъ на умозаключението съ думи. — Ние вече казахме, че сжждението се изказва съ думи въ форма на прѣдложение; сжщо така и умозаключението се изказва съ думи; послѣдното изказано съ думи се казва вече *силогизмъ*, т. е. аргументъ. съставенъ отъ три прѣдложения. *Богъ е съвършенъ*; *благостьта е съвършенство;* и тъй, *Богъ е благъ.* Въ всѣки силогизъмъ, както и въ горния, приведенъ отъ насъ за примѣръ, има три идеи: *Богъ, благость, съвършенство.* Една отъ тѣзи идеи служи за терминъ посрѣдникъ, за терминъ на сравняванье между двѣтѣ други; въ приведения примѣръ такъвъ терминъ е идеята за съвършенството. Тя се казва *срѣденъ терминъ.* Ние сравняваме послѣдователно съ тази идея на съвършенството двѣтѣ други идеи, които се казватъ, споредъ както е прието, *голѣмъ терминъ* и *малъкъ терминъ*, *Богъ* и *благость*; и ние, като сме се убѣдили отъ тѣзи двѣ първи сжждения, нарѣчени *прѣдсилки*, че има съотвѣтствие между идеята на съвършенството и всѣка отъ другитѣ двѣ идеи, утвърдяваме въ заключението, че има така сжщо съотвѣтствие между идеята на Бога и идеята на благостьта.

Най-послѣ, къмъ сравняваньето на идеята притурятъ математическа аксиома, която гласи, че «двѣ величини, отъ които всѣка отдѣлно е равна на трета, равни сж и помежду си». Нека притуримъ, безъ да влизаме въ подробности и безъ да излагаме тука толкозъ сложната теория на силогизма, нека притуримъ, че всѣка отъ двѣтѣ прѣдсилки си има особно име: оная, която съдържа голѣмия терминъ, се казва *голѣма прѣдсилка*; а оная, която съдържа малкия терминъ — *малка прѣдсилка.*

Умозаключение и силогизмъ. — И тъй, силогизмътъ не е нищо друго, освѣнъ умозаключение. Трѣба да се прѣдпаз-

ваме да не смѣсваме вѫтрѣшния актъ на умътъ, който сѫди и разсѫждава, съ словесния му изразъ, който му се дава отъ езика.

Освѣнъ това, не всички умозаключения могатъ се изрази въ такава проста форма, така накратко, както се изражава силогистическото доказателство. Въ повечето наши умозаключения прѣдсилкитѣ се събиратъ съвсѣмъ по другъ начинъ, а не както въ елементарнитѣ силогизми, прилични на оня, които ние приведохме. Обикновено има много малки прѣдсилки и затова сравнението на прѣдсилкитѣ бива мѫчно. Умътъ може да прави заключение само съ голѣмо усилие и внимание.

Отъ друга страна, рѣдко се случва, щото мислящъ нѣкой човѣкъ, който разсѫждава даже най-точно, да дава на умозаключението силогистическа форма. Въ разговора, въ слова (рѣчи), въ книгитѣ, почти никога не употрѣбяватъ силогизма; защото ясностьта и точностьта на силогизма не могатъ да замѣнятъ всичко онова, което е въ него тежко, мѫчно и педантично. Даже въ научнитѣ съчинения отдавна вече сѫ се отказали да употрѣбяватъ силогистически форми, които теолозитѣ на срѣднитѣ вѣкове се стараели да вкаратъ въ употрѣбление. И тъй, не трѣба извънмѣрно да се грижимъ за да изпълняваме научнитѣ правила на силогизма. Подробното и дълбокото имъ изучванье отъ авторитѣ на логиката може да интересува онѣзи, които желаятъ основно да се запознаятъ съ дѣйствието и механизма на умозаключението; послѣдното е повече любопитно, отколкото полезно, и, практически погледнато, не може да се мисли, че то би могло да спомогне повече за да се развие искуството за разсѫждаванье.

Индукция и дедукция. — Най-важното е да се опрѣдѣли това — има ли въ сѫщность една или нѣколко различни форми на умозаключението.

Всички психолози, всички учители на логиката [1]) различаватъ *индукция* и *дедукция*.

Индукцията върви отъ частнитѣ истини къмъ общи истини, отъ факта къмъ закона; дедукцията пъкъ, наопаки, слиза отъ общи истини къмъ частни, отъ принципъ къмъ слѣдствие. Горното може да се изкаже иначе: индукцията върви отъ частитѣ къмъ цѣлото, отъ по-малкото къмъ по-голѣмото. Дедукцията върви наопаки. Тя прѣдставява отъ себе си като размѣняванье златна монета съ

---

[1]) Логиката е часть отъ философията и изучва приемитѣ (похватитѣ) на умозаключението, способитѣ за да се достигатъ истини, да се избѣгватъ погрѣшки; тя трактува още и за научнитѣ методи.

дребни пари, стойностьта на които се опрѣдѣля отъ златната монета. Индукцията е операция мжчна и отъ другъ родъ, на пръвъ погледъ тя се прѣдставлява неизпълнима; тя е операция, която се заключава въ това, щото нѣколко монети отъ по-малка стойность да обърнешъ въ златна монета отъ голѣма стойность.

Индукцията и дедукцията въ наукитѣ. — Нека обяснимъ още по-добрѣ разликата между индуктивнитѣ и дедуктивнитѣ умозаключения. Ние тогава ще видимъ, дали разликата между тѣхъ е толкова истинска, колкото ни се показва нагледъ.

Въ наукитѣ, гдѣто главната роля играе наблюдението, опитътъ, ние най-вече си служимъ съ индукцията. Веднъжъ наблюдаванитѣ и константированитѣ явления се обобщаватъ. Утвърдява се, че топлината всѣкога и всѣкждѣ разширява тѣлата, подхвърлени на нейното влияние; че каменъ оставенъ самъ на себе си, ще пада поради тежината си на всѣко мѣсто и въ всѣко врѣме. Отъ простото наблюдение, по-нѣкога единично, но по-често повтаряно нѣколко пжти, ние прѣминаваме къмъ общо утвърдяванье. Въ отвлѣченитѣ и точнитѣ науки си служатъ почти само съ дедукцията. Щомъ сж дадени аксиоми и опрѣдѣления, търсатъ се слѣдствията изъ тѣхъ. Изъ опрѣдѣлението на трижгълника и на кржга вадятъ, като се опиратъ на тази или онази аксиома, цѣлъ редъ теореми. Тука операцията на умозаключението добива явна законость, защото тя се състои просто въ изважданье наявѣ истини, които се съдържатъ въ допуснатитѣ вече принципи.

Индукцията, доведена къмъ дедукцията. — Макаръ двѣтѣ форми на умозаключението да изглеждатъ като че каратъ умътъ къмъ двѣ противоположни движения, но въ сжщность логическата операция въ двата случая е една и сжща.

Наистина, въ всѣка индукция има обща подразбирана истина, обща голѣма прѣдсилка на всѣко индуктивно умозаключение: тази истина е вѣрваньето, основано на разума, относително това, че има редъ, постоянство, еднообразие въ вървежа на явленията. Когато физикътъ, като види два три рода тѣла да се разширяватъ отъ топлината, рѣшително казва, че всички тѣла, подхвърлени на сжщото влияние, изпитватъ сжщитѣ видоизмѣнения, то изгледва на пръвъ погледъ, като че едничкото основание на неговата индукция е кжсиятъ редъ явления, които той наблюдавалъ. Но това никакъ не е така. «Природата всѣкога е подобна на себе си» — ето прѣдварителниятъ принципъ, който дава право на учения да приеме общия законъ и да го утвърди.

Съ други думи, всѣко индуктивно умозаключение може да се доведе къмъ силогизма, формулата на който е тази: еднаквитѣ причини произвеждатъ еднакви слѣдствия (голѣмата прѣдсилка); азъ съмъ константиралъ два три пѫти, че явлението А е било причина на явлението Б (малката прѣдсилка); слѣдователно, всѣкога и всѣкждѣ *А* ще има за слѣдствие *Б*.

Неизмѣнени разлики. — И тъй, индукцията и дедукцията сѫ само двѣ изражения, двѣ различни форми на една и сѫща логическа операция. При все това, възъ основа на токощо казаното, не трѣба да се заборавя, че всѣка отъ тѣхъ си има специални правила, свои собствени закони, които се изучаватъ въ двѣтѣ основни части на логиката — въ логиката индуктивна и въ логиката дедуктивна.

Правила на индукцията. — Зарадъ индукцията необходимо е, особно чрѣзъ точни наблюдения, чрѣзъ сполучливи и повторителни опити, да се убѣдимъ, че ние не смѣсваме случайното съвпадение съ постоянното отношение на двѣ явления.

Правила на дедукцията. — Зарадъ дедукцията е нужно да внимаваме, щото да допускаме само ясни, точни опрѣдѣления и принципи, които да сѫ или очевидни сами по себе си истини, т. е. аксиоми, или пъкъ да сѫ индуктивни закони, грижливо провѣрени.

Значение на умозаключението. — Щомъ знаемъ природата и различнитѣ форми на умозаключението, то лесно ще разберемъ значението на тая умствена операция. Безъ умозаключението човѣшкото познание би било затворено въ тѣсния кръгъ на прѣкитѣ съзерцания на разума и правитѣ възприемания на опита. Безъ умозаключението умътъ човѣшки не би могълъ да прѣминава задъ прѣдѣлитѣ на ограничения хоризонтъ на вънкашнитѣ чувства, да разумѣва (да постига) общитѣ закони, що съставляватъ науката и чрѣзъ които умътъ обгръща цѣлата вселенна.

Отъ друга страна, не трѣба да се забравя, че може да се злоупотрѣбява съ разсѫждението, че излишъкътъ на логиката вкарва ни въ заблуждение и ни излъгва и че, най-послѣ, понѣкога, наистина, може да се каже за човѣшкия умъ това, което Молиеръ е казалъ за домътъ «на ученитѣ жени»:

«Разсѫждението е изгонило оттамъ разума».

Щомъ си служимъ отъ мѣрката навънъ съ дедуктивната логика, щомъ излишно разсѫждаваме зарадъ каквито да сѫ прѣдмети, отъ едно слѣдствие къмъ друго слѣдствие можемъ да дойдемъ до такива заключения, които, за да се добиятъ правилно, може да

излѣзатъ противни на нашитѣ интереси, на нашитѣ потрѣби и да сѫ противъ фактитѣ.

РЕЗЮМЕ.

109. *Сѫждението* въ психологически смисълъ е умствена операция, която *утвърдява* сѫществуваньето на какъвъ да е прѣдметъ или отношението на двѣ идеи.

110. — Сѫждението се изказва съ думи чрѣзъ *прѣдложението.* Първото, гдѣто ще рѣче, съдържа три елемента — *подлогъ*, *прилогъ* и *глаголъ.* Послѣдниятъ свързва подлога съ прилога.

111. — Актътъ на сѫждението се изказва чрѣзъ глагола *бити* (да бѫде).

112. — Сѫждението е необходима операция на умътъ.

113. — Сѫжденията, както и прѣдложенията, които ги изражаватъ, могатъ да се раздѣлятъ на нѣколко категории: сѫждения *утвърдителни* и *отрицателни* и сѫждения *общи, частни* и *индивидуални.*

114. — Като се разгледватъ по произхода си, сѫжденията биватъ или *първоначални* — а такива сѫ онѣзи, които произлизатъ направо отъ способностьта на възприятието, — или *произведени* — такива сѫ онѣзи, които произлизатъ отъ прѣдварителното сравнение на двѣ идеи.

115. — *Разсѫждението* е сѫщо тъй умствена операция, която не може да се отнесе къмъ друга и която се състои въ разбираньето отношението между двѣ или нѣколко сѫждения.

116. — Разсѫждението се изказва въ думи чрѣзъ *силогизма.* Той съдържа три прѣдложения: двѣтѣ първи се казватъ *прѣдсилки*, а третото заключение; то е слѣдствие на двѣтѣ първи.

117. — Разсѫждението има двѣ форми: *индукция* и *дедукция.*

118. — *Индукцията* е прѣходъ отъ явлението къмъ закона, отъ частни истини къмъ общи истини; а *дедукцията* върви обратно, спуща се отъ общи истини къмъ частни истини.

119. — При все това, индукцията може да се доведе до дедукцията, затова че всѣко индуктивно разсѫждение прѣдполага, като подразбирана прѣдсилка, тази истина: «еднаквитѣ причини произвеждатъ еднакви слѣдствия».

120. — *Разсѫждението* е едно отъ най-главнитѣ условия за развитието на умътъ, който безъ него би си оставалъ затворенъ въ тѣсния кръгъ на прѣкия опитъ.

Глава XII. [1])

Разумъ, първични истини и понятия.

Разумътъ и другитѣ функции на умътъ. — Разумътъ и дѣтето. — Съзнателенъ разумъ. — Първични истини. — Различие между понятията и първичнитѣ истани. — Свойства на първичнитѣ истини. — Изброяванье първичнитѣ истини. — Практически разумъ. — Чистъ разумъ. — Принципъ на причинностьта. — Принципъ на субстанцията. — Принципъ на индукцията. — Други принципи. — Природата на разума и неговиятъ произходъ. — Емпиризмъ. — Идеализмъ. — Сегашниятъ емпиризмъ. — Вѣрното рѣшение.

Разумътъ и другитѣ функции на умътъ. — Ние изброихме различнитѣ функции на придобиваньето, които служатъ като извори за храненье на умътъ; изброихме сѫщо различнитѣ функции на прѣработваньето, които служатъ като канали, кѫдѣто съзнателната работа на умътъ проважда мисъльта. Слѣдъ всичко това намъ ни остава да обяснимъ още нѣщо въ умътъ, остава ни за обяснение нѣщо, което не може да се обясни ни отъ способностьта на опита, ни отъ способностьта на съединението, — това нѣщо е сборътъ на идеи и истини, които не могатъ да се разбератъ чрѣзъ анализиранье на другитѣ идеи и сѫждения, получени съ помощьта на другитѣ способности. Тоя сборъ на идеи и истини е онова, което философитѣ наричатъ *разумъ*.

Думата разумъ се разбира различно; разумътъ, напр., се противопоставя на инстинкта, като съзнателна дѣятелность на човѣка въ противоположность на инстинктивната дѣятелность на животното: «*животното е лишено отъ разумъ*».

Разумътъ сѫщо (и въ тоя именно смисълъ ние го разбираме тука) е дума, която означава най-високата изъ умственитѣ способности, именно онази, която ни открива всеобщи, необходими, абсолютни идеи; въ тоя смисълъ той се противопоставя на опита, т. е.

---

[1]) Обръщаме особеното внимание на четеца върху Гл. XII. Въ нея той ще срѣщне теории, съвсѣмъ несъгласни съ общеприетитѣ. По нашето мнѣние, теорията за вродеността, както я разбира Компейре, е призната отъ най-добритѣ прѣдставители на философската мисъль.

Забѣлѣжка на Челпанова.

на чувствата и съзнанието. *Идеята за цвѣтътъ произлиза изъ чувството на зрѣнието; идеята «азъ» възниква изъ съзнанието; идеята за доброто, идеята за безкрайното имá за свой изворъ разума.*

Разумътъ въ сѫщность е сборъ (съвокупность) на прѣдставления и утвърждения, на идеи и сѫждения, на понятия и принципи, които управляватъ умственото развитие на човѣка. Умътъ се покорява на тѣзи принципи и само за това той дѣйствува правилно и нормално.

Разумъ у дѣтето. — Несправедливо би било да се разглежда разумътъ като способность, свойствена само на зрѣлата възрасть, и да се мисли, че тя по-късно се явява въ процеса на развитието на умътъ. Дѣтето вече обладава, а по-нѣкога изважда наявѣ разумъ, който е свойственъ на всѣки човѣкъ и който освѣтлява всѣки умъ, дошелъ на тоя свѣтъ. Дѣтето, когато задава въпроси — какъ и защо, се покорява на инстинкта на разумно сѫщество. А послѣдното иска да знае причината на всичко, що вижда. Несъмнѣно, дѣтето не е способно да формулира принципа на причинностьта и малко ще може да го разбере и тогава, когато вие му го излагате и обяснявате. Но дѣтето, по несъзнателна и инстинктивна наклоность, винаги прилага, безъ да разбира това, принципа на причинностьта.

Сѫщо тъй първото прѣдставление за пространството вече влиза въ неговото понятие.

«На седмогодишна възрасть, единъ отъ моитѣ синове — разказва Егже [1]) — търсеше веднъжъ заедно съ мене една изгубена вещь. Ние не можахме да я намѣримъ и тогазъ той каза: «но всѣка вещь всѣкога се намира дѣто-и-да-е». Послѣдното е идея, изказана въ твърдѣ наивна, но вече съвсѣмъ ясна форма относително това, че всѣка материя захваща каквото да е мѣсто въ пространството. Азъ, навѣрно, не съмъ и помислилъ да му внуша тази идея. Общата формула е била извлѣчена съвсѣмъ сама по себе и безъ всѣко забѣлѣзано усилие; извлѣчена е била изъ наблюдението на единъ частенъ фактъ. [2])

Другъ примѣръ, зетъ отъ сѫщия авторъ.

«Тъкмо на седмата година и деветь мѣсеци Феликсъ запита майка си: «що имало прѣди появяваньето на свѣтътъ?» — От-

---

[1]) Французски елинистъ, професоръ на Сорбона, р. въ 1813 г.

[2]) Егже „Наблюдения надъ умственото развитие на дѣцата, стр. 65.

говоръ: «Богъ, който го сътворилъ». — «А прѣди Бога?» — «Нищо». На послѣдното дѣтето отговорило: «но безъ друго трѣба да е имало мѣсто, гдѣто се намира Богъ».

Съзнателенъ разумъ. — Най-напрѣдъ у дѣтето разумътъ е неясенъ, потаенъ (скритъ); а въ юношата и възрастния човѣкъ той захваща да познава самаго себе си. Разумътъ анализира самаго себе си, благодарение на размишлението, и достига дотамъ, щото да може ясно да формулира законитѣ, които управяватъ умътъ. «Трѣба да различаваме — казва Лейбницъ — отвлѣченото и *формалното* изражение на принципитѣ на разума отъ истинското обладаванье на тѣзи принципи въ неясна и скрита форма».

Философитѣ сѫ дали различни названия на законитѣ на разума: тия закони въ разни врѣмена и отъ разни автори се казвали ту общи понятия, ту вродени идеи, ту първични истини, необходими истини, *априорни* истини, категории на умътъ и т. н. Ние прѣдпочитаме да ги казваме първични понятия и истини.

Първични понятия и истини. — Понятията и истинитѣ, на които началото се намира въ разума, се казватъ първични истини и то затова, че тѣ сѫ условия за всѣка умствена дѣятелность; че тѣ сѫ принципи, благодарение на които сѫ възможни всичкитѣ операции на мисълта: «Логически, — казва Лейбницъ — частнитѣ истини зависятъ отъ най-общитѣ, зарадъ които тѣ служатъ само като примѣри». Тѣ, разбира се, не се явяватъ първи по врѣме; въ сѫщность, опитътъ ги кара да се проявяватъ, да излизатъ наявѣ. Но при все това, тѣ вървятъ прѣди опита; тѣ сѫ естествени данни на ума и логически прѣдхождатъ даннитѣ на чувствата и на съзнанието.

Разлика между първичнитѣ истини и понятията. — Понятията сѫ просто идеи; истинитѣ сѫ сѫждения. Но разликата между тѣхъ е повече вънкашна, отколкото истинска, защото първичнитѣ идеи почти необходимо се съпроваждатъ съ убѣждения. Ние не можемъ да мислимъ за *причинностьта*, т. е. за необходимата зависимость на събитията, безъ да не утвърдяваме нейното сѫществуванье. Сѫщо така не можемъ да мислимъ за *субстанцията*, т. е. за неизмѣненото основание на нѣщата, ако не сме убѣдени въ това, че субстанцията сѫществува.

Свойства на първичнитѣ истини. — Първичнитѣ истини, първо, сѫ *всеобщи*. Тази всеобщность трѣба да се раз-

бира въ два смисъла: първичнитѣ истини се намиратъ въ всичкитѣ умове и въ сѫщото врѣме тѣ се прилагатъ къмъ всичко, що сѫществува.

Тѣ сѫ общи за всички умове; туй именно Декартъ ималъ прѣдъ видъ, когато казалъ, че здравиятъ смисълъ е нѣщо, съ което повече отъ всичко е снабденъ свѣтътъ. Първичнитѣ истини за умътъ, казва Лейбницъ, сѫ сѫщото това, което сѫ мускулитѣ и сухожилията за тѣлото.

Отъ друга страна всеобщитѣ истини, като управляватъ умоветѣ, всѣкога и всѣкждѣ могатъ да се прилагатъ. Ние утвърдяваме не само сегашнитѣ факти, или станалитѣ вчерашни факти или ония, които ще се извършатъ утрѣ, задѣто тѣ всички иматъ своя причина; но ние утвърдяваме това за всѣко явление, какъвто и да е то, както и дѣто и въ което врѣме то и да става (да се извършва).

Второ, първичнитѣ истини сѫ *необходими;* ние не само утвърдяваме, че всѣко явление си има причината, но още ние не можемъ да го разбираме безъ причина. Не е необходимо, щото смъртьта на кой да е човѣкъ да има една опрѣдѣлена причина, напримѣръ, болѣсть, убийство, самоубийство; но е необходимо, щото смъртьта да има каква-да-е причина.

«Ние по такъвъ начинъ не само сѫдимъ естествено въ всичкитѣ случаи и поради инстинктивното свойство на нашия разумъ; опитайте се да мислите инакъ, опитайте се, щомъ ви е дадено какво-да-е явление, да не прѣдполагате, че то си имало каква да е причина: такъво нѣщо не можете да сторите, защото принципътъ на причинностьта е не само всеобщъ, но е и необходимъ» [1]).

Трето, първичнитѣ истини *сѫ очевидни сами по себе си.* За доказателството на първичнитѣ истини и дума не може да става: тѣ немогатъ да се подведатъ на какви да сѫ други принципи, затова че тѣ самитѣ сѫ именно първи принципи, условия и основи на всѣко доказателство.

«Всички тѣзи истини казва, — Паскалъ — не могатъ да се доказватъ: но причината, която не остава да се доказватъ тѣ, не се крие въ тѣхната неясность, а напротивъ, крие се въ тѣхната крайна очевидность: тази невъзможность за доказванье не е недостатъкъ, но съвършенство».

---

[1]). Викторъ Кузенъ „Курсъ на историята на философията;“ т. 3-ий, стран. 154.

И Паскалъ е направилъ заключение, че «не трѣба да търсимъ въ аксиомитѣ нищо друго, освѣнъ нѣща съвсѣмъ очевидни сами по себе си». Наистина, трѣба да се прѣдпазваме, да не зимаме за първични истини такива, които несъмнѣно сѫ обосновани, но които могатъ да се доказватъ. По такъвъ начинъ, Лейбницъ кара ни да забѣлѣжимъ, че погрѣшно броятъ, като аксиома, истината, че *двѣ и двѣ сѫ четире*, затова че тя може да се докаже, като се опрѣдѣлятъ числата 2, 3 и 4.

Изброяванье на първичнитѣ истини. — Ние нѣмаме прѣдъ видъ напълно да изброимъ и окончателно да класифицираме необходимитѣ елементи на разума, но затова длъжни сми да посочимъ на сѫществениитѣ изъ тѣхъ и въ сѫщото врѣме да отбѣлѣжимъ тѣхната роль и функция въ умствената дѣятелность.

При това ний сме длъжни прѣдварително да посочимъ на разликата между практическия разумъ и чистия разумъ.

Практически разумъ. — Ония принципи, които се отнасятъ къмъ правственото поведение, т. е., това, което Кантъ нарича *практически разумъ*, трѣба ясно да различаваме отъ други принципи, що се отнасятъ къмъ чистото познание, къмъ теоретическото умозрѣние, т. е. отъ онова, което Кантъ нарича *чистъ разумъ*.

Практическиятъ разумъ не е нищо друго освѣнъ сборъ отъ понятия и утвърждения, означавани въ обикновения езикъ съ името «правствено съзнание». Съдържанието на практическия разумъ, или основитѣ на моралътъ, приблизително ето въ какво се заключава: има естествена абсолютна разлика между доброто и злото, има необходима обязаность да правимъ добро; съ други думи, има дългъ; най-сетнѣ, оня е достоенъ за уважение, който върши добро; а не заслужва уважение, който прави лошо.

Чистъ разумъ. — Чистъ разумъ е оня, който установява дѣйствието на нашитѣ умозрителни способности, който управлява и опрѣдѣлява нашитѣ научни издирвания. Той ни завежда до послѣднята инстанция, къмъ идеята за едно идеално, съвършено, абсолютно сѫщество, къмъ Бога.

Тука пакъ се прѣдставя разлика: между първичнитѣ истини, които управляватъ мисъльта въ отношенията ѝ къмъ прѣдметитѣ и между първичнитѣ истини, които се отнасятъ само къмъ мисъльта въ отношение къмъ сама себе си.

1) Отъ една страна мисъльта сама по себе си се покорява на нѣкои собствени закони, на нѣкои логически аксиоми, безъ кои-

то тя не би могла да се съгласява сама съ себе си. Тѣзи принципи сж: а) *принципътъ на еднаквостьта*, който се изказва тъй: «онова е, което е» или «това е, което е». Този именно принципъ се оспорвалъ отъ гръцкитѣ софисти, когато искали да иматъ право, за да минаватъ по единъ и сжщи въпросъ отъ утвърдяваньето къмъ отричаньето и наопаки. «Ти говоришъ постоянно *едно и сжщо*, казвалъ Каликълъ на Сократа». — «Да, отговарялъ Сократъ, не само едно и сжщо, но още и *за едни и сжщи нѣща* . . . Азъ пъкъ могж да се оплача противъ това, че ти никога не говоришъ по единъ и сжщи начинъ за едни и сжщи нѣща». Платонъ по такъвъ начинъ противополага единството на истинската наука, зарадъ която това, що сжществува, сжществува всѣкога еднакво (по единъ и сжщъ — еднакъвъ начинъ), докато сжществуватъ едни и сжщи принципи; Платонъ противополага това единство срѣщу оная многообразна и измѣнчива наука на софиститѣ, която не остава опрѣдѣлена ни като сжществува, ни като се разбира» [1]).

б) *Принципътъ на противорѣчието*, който произлиза отъ принципа на еднаквостьта и се изказва тъй: «*извѣстно нѣщо не е нищо друго, освѣнъ онова, което е*».

«Принципътъ на противорѣчието — казва Кузенъ — е основа на всѣка достовѣрность. Да се разклати той, значи да се разклати всѣки принципъ, всѣко сжждение, всѣко умозаключение, всѣко прѣдложение, всѣко възприеманье на съзнанието, всѣка мисъль».

2) Отъ друга страна, безъ разумътъ всѣка наука би била само безполезно натрупванье факти безъ връзка и безъ закони, натрупванье опити изолирани, несвързани въ едно цѣло. Едничъкъ само разумътъ позволява на учения да туря необходимитѣ отношения между явленията. Разумътъ помага на тая работа чрѣзъ тѣзи три принципа: принципътъ на причинностьта, принципътъ на сжщностьта и принципътъ на индукцията. Тѣ сж донѣкждѣ обективни принципи, защото се прилагатъ къмъ прѣдметитѣ.

Принципъ на причинностьта. — Принципътъ на причинностьта може да се формулира така: *всичко, което начева да сжществува, има си каква да е причина.* Съ други думи, човѣшкиятъ умъ не допуща прѣкъсванье (спиранье) въ послѣдователния поредъкъ на явленията. Всичко, що начева да сжществува, трѣба да има свое обяснение, свой принципъ, свое право за

[1]) А. Фулье „Философия на Платона“, т. II., стр. 37.

сѫществуванье. Научното изслѣдванье въ послѣдния анализъ нѣма друга цѣль, освѣнъ тая — да опрѣдѣли причинитѣ на явленията. Наблюдението и опитътъ ни откриватъ въ всѣки даденъ случай отдѣлна дѣйствуваща причина; но разумътъ по-рано утвърдява, че сѫществува причина, каквато и да е нейната природа.

Принципъ на субстанцията.—Принципътъ на субстанцията се формулира така: *всѣко качество прѣдполага каквато да е субстанция,* или: *всичко, що се измѣнява, има въ себе си нѣкое нѣщо, което непрѣкъснато сѫществува и не се измѣнява.*

Принципъ на индукцията.—Разумътъ сѫщо като законъ ни налага да вѣрваме въ това, че е неизмѣнимъ порядъкътъ на вселената, че има необходимо постоянство въ наблюдаванитѣ отношения между явленията.

Ето това е — що се казва принципъ на индукцията, който се формулира така: *еднообразието на вървежа (слѣдованието) е законъ на природата. Сѫществува порядъкъ въ вселената,* или: *едни и сѫщи причини произвождатъ едни и сѫщи послѣдици (слѣдствия).*

Други принципи.—Къмъ съставеното отъ насъ изброяванье могатъ се притури и други принципи; напр., принципътъ на крайнитѣ причини, който се заключава въ това, че *„всичко, каквото става, има каква да е цѣль,* или: *нищо не става безъ цѣль“.* Но тоя принципъ не е всеобщъ, нито необходимъ. Въ повечето случаи ние не вѣрваме въ това, че нѣщата иматъ каквато да е цѣль. Формата на нѣкоя гора има несъмнѣно каква-да-е дѣйствуваща причина; но тая форма има ли нѣкаква цѣль, нѣкаква крайна причина? Принципътъ на крайнитѣ причини не е първична истина, а е истина произведена.

Къмъ разума могатъ да се отнесатъ понятията за пространството и врѣмето: *всѣко тѣло се намира въ пространство.* — *Всѣко събитие става въ извѣстно врѣме.*

Безкрайното. — Най-послѣ, разумътъ не се задоволява само съ тая роль — да опрѣдѣля дѣйствията на духовния животъ и да туря въ порядъкъ опититѣ на научнитѣ изслѣдования. Разумътъ служи сѫщо като изворъ на понятията, отъ които се състои метафизиката и сборътъ на които ни позволява да постигаме (да разбираме) сѫществуванието и природата на Божеството. Разумътъ претендира за нѣщо друго, а не само да направлява ума въ дѣйствителния миръ; той ни води въ идеалния свѣтъ и ни кара изъ

нѣщата случайни, относителни, несъвършени, прѣходящи, крайни, да постигаме Сѫществото необходимо, абсолютно, съвършено, вѣчно и безкрайно; да постигаме Сѫществото, което е причина на всички причини, принципъ на поредъкътъ въ вселената и принципъ на доброто въ съзнанието.

Природата и произхода на разума. — Щомъ като веднъжъ опрѣдѣлихме разума, остава да отговоримъ на тоя въпросъ: разумътъ, вродено нѣщо ли е, споредъ както утвърдяватъ повечето философи, елементъ първоначаленъ ли е на умствената организация на човѣка, или, наопаки, той, споредъ както утвърдяватъ нѣкои съврѣменни мислители, е продуктъ на опита, или резултатъ на наслѣдствеността, бавно придобитъ продуктъ на работата на умътъ въ продължение на вѣковетѣ.

Емпиризмъ. — *Емпиризмъ*, или *сенсуализмъ*, се казва философското учение, което обяснява, че произходътъ на първичнитѣ идеи става чрѣзъ опита. По мнѣнието на сенсуалиститѣ, умътъ най-напрѣдъ е само *tabula rasa* (чиста дъска), на която нѣма нищо написано; умътъ най-напрѣдъ съвсѣмъ не е разположенъ, не е наклоненъ да мисли въ това или онова направление. Нашитѣ идеи се получаватъ отъ опита чрѣзъ абстрахиранье, индукция и обобщение. Свойството на необходимостьта, всеобщностьта, каквото иматъ първичнитѣ истини, произлиза единствено отъ постояното повторение на сѫщия тоя опитъ. Като виждаме, че причинитѣ произвеждатъ послѣдици, ние дохождаме до утвърждението, че всичкитѣ явления иматъ каква да е причина.

Идеализмъ. — Идеализмътъ, въ противоположность на емпиризма, подъ различни форми вѣрва въ разума, като въ отдѣлна способность; обаче, лошо го обяснява. Платонъ допущалъ *възпоминанието:* душата въ понапрѣжния си животъ възприела направо първоначалнитѣ принципи; затова понятията на разума не сѫ друго нищо, а само възпоминания.

Малебраншъ мисли, че, поради прѣкото съзерцание, ние виждаме рационалнитѣ истини въ Бога.

Най-сетнѣ, други философи, споредъ както се вижда, мислятъ, че принципитѣ на разума сѫ вродени, «като знаци, които Богъ е запечаталъ въ нашата душа,» а отъ тукъ, повидимому, излиза, че понятията и първичнитѣ истини сами по себе се прѣдставяватъ на нашия духъ, безъ усилие, безъ прѣдварително развитие на нашия умъ, безъ всѣка помощь на опита.

Съврѣменниятъ емпиризмъ. — Сегашнитѣ философи, имено английскитѣ психолози, и прѣди всичко Стюартъ Миль, възобновиха сенсуализма, като се помжчиха (опитаха) да обяснжтъ първичнитѣ истини чрѣзъ асоциацията на опитнитѣ идеи. Необходимостьта за идеята на причината, споредъ тѣхното мнѣние, не е нищо друго, освѣнъ резултатъ на постояна асоциация, винаги подтвърдявана отъ опита, отъ постояния вървежъ на причини и слѣдствия. Освѣнъ това тѣзи философи сочатъ на дѣйствието на наслѣдственостьта: неразлжченитѣ асоциации, отгдѣто произлизатъ мнимитѣ първични истини, се утвърдяватъ отъ еднинъ вѣкъ въ другъ чрѣзъ опита на поколѣнията, що идатъ едно слѣдъ друго и се видоизмѣняватъ въ наслѣдствени привички.

На това учение може да се възрази само едно, а имено, че опититѣ, колкото многобройни и да сж и колкото често да се повтарятъ, не могатъ да иматъ такъво значение, каквото иматъ всеобщностьта и абсолютната необходимость. А послѣднитѣ характеризиратъ първичнитѣ истини. «Опитътъ, — казва Жане — съвсѣмъ не ни дава непрѣкъсната връзка на причината и слѣдствието. . . . . Колко прѣдходящи явления има, които ние не знаемъ! Числото на случаитѣ, гдѣто ние можемъ да докажемъ причинното отношение е твърдѣ незначително въ сравнение съ количеството на ония случаи, при които доказателството е невъзможно.»

Сжщо и чрѣзъ дѣйствието на наслѣдственостьта не е възможно да се разбере, по какъвъ начинъ натрупваньето на опититѣ, даже въ продължение на вѣковетѣ, е могло да прѣобърне случайнитѣ истини въ необходими истини. Случайното, винаги притуряно къмъ случайното, никога не ще даде необходимото.

Вѣрно рѣшение. — Вѣрно сж рѣшили горния въпросъ Лейбницъ и онѣзи философи, които допущатъ взаимодѣйствието на опита и на природната организация на умътъ. Опитътъ не ни дава понятия и рационални истини, които го надминаватъ (прѣвъсхождатъ) безкрайно, понеже той може да ни запознае само съ нѣща ограничени, случайни; а утвържденията на разума сж всеобщи и необходими. Но ако опитътъ не е изворътъ на рационалнитѣ идеи, то той е поводъ зарадъ тѣхното развитие; той ги разбужда по нѣкакъвъ начинъ, кара ги да излизатъ изъ тѣхното скрито състояние.

«Рационалнитѣ убѣждения — справедливо казва Рабе — се раждатъ отъ свързката на умътъ и на нѣщата; тѣ не произлизатъ

изъ грубия опитъ, нито изъ чистия умъ, но въ едно и сѫщо врѣме произлизатъ отъ умътъ и отъ опитътъ, т. е. произлизатъ изъ умствения емпиризмъ».

Съ други думи, «умътъ, както е казалъ вече Лейбницъ, съдържа въ самаго себе си принципътъ на много понятия и истини, които извикватъ вънкашнитѣ обекти». «Несъмнѣно е, че е невъзможно да се четатъ въ душата вѣчнитѣ закони на разума безъ изяснения, както може да се чете безъ мѫка и трудъ нѣкой едиктъ на преторъ въ нѣкоя записна книжка; но тѣзи вѣчни закони можемъ въ себе си да откриваме съ силата на вниманието, съ помощьта на даннитѣ, които ни се даватъ отъ чувствата . . . . . Идеитѣ и истинитѣ на разума сѫ вродени, както що сѫ вродени влѣченията, прѣдразположенията, способноститѣ или естественитѣ сили; вродени сѫ, като скрити (потаени) жили, що показватъ нѣкоя фигура въ канарата на мрамора».

Въ сѫщия смисълъ казва Дидро [1]), като отговаря на сенсуалиста Хелвеция [2]): «душата на човѣка не е въ неговитѣ вънкашни чувства, както душата на орела въ неговитѣ очи и душата на кучето въ вършеца на носътъ» . . . . Душата се отнася къмъ чувствата, като една искра, която запаля бъчва съ спиртъ и която гасне въ ведро вода. Ето отъ хиляди вѣкове небесната роса пада възъ скалитѣ, но не ги прави плодородни . . . . . Лопатата на работника, що рови Холкондскитѣ [3]) мини, не произвожда елмазъ, а само го изкопава».

РЕЗЮМЕ.

121. — Способноститѣ на придобиваньето и способноститѣ на съединяваньето или прѣработваньего не сѫ достатъчни, за да се обясни умътъ въ всичката си цѣлость.

122. — *Разумътъ*, въ психологически смисълъ, е сборъ отъ понятия и истини, които не произлизатъ ни отъ опита, нито пъкъ отъ комбинациитѣ на умътъ.

---

[1]) Дидро (1713—1784) Великъ французски писатель, който се докосвалъ до всевъзможни въпроси и който въ философията се колебаелъ между материализма и пантеизма.

[2]) (1715—1771) Французски писатель отъ материалистическата школа, авторъ на книгата „За умътъ“.

[3]) Холконда, градъ въ Индостанъ, гдѣто копаятъ елмазъ и други сѫщоцѣнни камъни.

123. — Най-напрѣдъ у дѣтето разумътъ е неясенъ, незабѣлѣзанъ и скритъ; но сетнѣ полека-лека той формулира своитѣ принципи въ ясна и съзнателна форма.

124. — Разумътъ съдържа въ едно и сѫщо врѣме и *понятия* и *истини*, т. е. идеи и сѫждения.

125. — Идеитѣ и сѫжденията сѫ *първични истини*, истини *априорни*, затова че тѣ сѫ основнитѣ принципи на умътъ.

126. — Първичнитѣ истини сѫ *всеобщи* и *необходими:* всеобщи сѫ затова, че сѫществуватъ въ всичкитѣ умове и се прилагатъ къмъ всички прѣдмети; необходими сѫ, защото е невъзможно и немислимо противното на това, което тѣ утвърждаватъ.

127. — Тѣ сѫщо тъй сѫ *очевидни* сами по себе си: всѣко доказателство произлиза изъ тѣхъ, а самитѣ тѣ не могатъ да се доказватъ.

128. — Първичнитѣ истини или управляватъ нравственото поведение и опрѣдѣлятъ абсолютната разлика между доброто и злото: въ тоя случай тѣ съставятъ *практическия разумъ;* или пъкъ тѣ служатъ за принципи да направяватъ научното изслѣдвание: тогазъ тѣ съставятъ *чистия разумъ.*

129. — Чистиятъ разумъ съдържа: 1). *Логически принципи,* безъ които мисъльта не би се съгласявала сама съ себе си: принципи на тождеството и противорѣчието; 2). *Принципи обективни,* безъ които науката не би била възможна: причинность, субстанция, поредъкъ; 3). *Понятие на безконечното.*

130. — Произходътъ на идеитѣ на разума е билъ различно обясняванъ отъ философитѣ *сенсуалисти* и *идеалисти:* първитѣ мислятъ, че идеитѣ могатъ да се изведѫтъ отъ опита; вторитѣ признаватъ подъ различни форми *вродеността* на разума.

131. — Истинитѣ на разума сѫ вродени въ тоя смисълъ, че тѣ прѣдхождатъ опита сѫщо тъй, както и много други естествени наклонности; но опитътъ е необходимъ зарадъ тѣхното развитие и опрѣдѣление.

Глава XIII.

Езикътъ и неговото отношение къмъ мисъльта.

Кратъкъ прѣгледъ на изложеното зарадъ умствените функции. — Езикътъ и мисъльта. — Опрѣдѣление на езика. — Знаци. — Знаци естествени и знаци искуствени. — По какъвъ начинъ дѣтето се научва да говори. — Произходъ на езика. — Можемъ ли да мислимъ безъ езикъ? — Услуги, които езикътъ прави на мисъльта. — Езикътъ — орждие на анализа. — Езикътъ — орждие на точностьта. — Езикътъ — помагало на паметьта. — Езикътъ — орждие на съкратяваньето.

Кратъкъ прѣгледъ на изложеното зарадъ умствените функции. — Ние прослѣдихме човѣшкия умъ въ различнитѣ степени на неговото развитие; ние видѣхме, по какъвъ начинъ функциитѣ на възприеманьето трупатъ елементитѣ на умътъ — функции — които се управляватъ отъ разума — изворътъ на първитѣ принципи, споредъ които се организува умътъ; ние видѣхме, по какъвъ начинъ паметьта и възпроизводителното въображение съхраняватъ тѣзи елементи; най-послѣ, ние видѣхме, по какъвъ начинъ способноститѣ на прѣработваньето видоизмѣняватъ тѣзи елементи и довършватъ градежа на човѣшкото познание.

Накратко казано, разумътъ дава, тъй да се каже, плапъ на градежа (построението); вънкашнитѣ чувства и съзнанието събиратъ материали, които се врѫчватъ на паметьта за да ги пази; слѣдъ това, обобщението, отвлѣчението, (абстракцията), въображението, разсѫждението завладяватъ тѣзи материали, за да се довърши съвсѣмъ зданието.

Ние би завършили съ изучваньето човѣшката мисъль и нейнитѣ закони, ако не ни оставаше още да разгледаме срѣдствата, съ чиято помощь състоянията на съзнанието се обличатъ, тъй да се каже, въ плъть, въплотяватъ се въ материални знаци, които се казватъ думи, и които съставяватъ езика, и по такъвъ начинъ тѣзи състояния излизатъ наявѣ и се съобщаватъ на другитѣ хора.

Езикътъ и мисъльта. — Езикътъ, впрочемъ, е не само необходимо орждие за прѣдаванье (съобщаванье) мислитѣ, и спо-

редъ това, едно отъ главнитѣ условия за човѣшкото общество; езикътъ е още необходимо помагало на *индивидуалната мисъль*. Мисъльта, за голѣма часть отъ своитѣ успѣхи, длъжи на езика. Даже и когато е затворена въ кржгътъ на личното съзнание и когато не се прѣдава на другитѣ, мисъльта пакъ не може да мине безъ езикътъ. Ние умствено произнасяме нашитѣ мисли, прѣди да ги изкажемъ на другитѣ. Всичкитѣ наши понятия се съпровождатъ отъ материални прѣдставлѐния на думитѣ.

Но прѣди да обяснимъ услугитѣ, които езикътъ указва на мисъльта, трѣба да го опрѣдѣлимъ, да изяснимъ неговата природа и неговитѣ начала.

Опрѣдѣление на езика. — Ние не искаме да говоримъ тука ни за езика на физиономията и жестоветѣ, ни за писмения езикъ, защото би сме отишли много надалечъ. За насъ е достатъчно да разгледаме разговорния езикъ или рѣчьта, която е по̀-важна отъ другитѣ и е едно отъ сжществениитѣ свойства на човѣка.

Езикътъ на рѣчьта може да се опрѣдѣли така: *той е система отъ знаци, чрѣзъ които ние изразяваме (изказваме) вънкашно всичкитѣ състояния на нашето знание.*

Знаци. - Знацитѣ сж чувствени явления, които прѣдставляватъ други явления. Знацитѣ сж всѣкога материални; а нѣщата, означавани отъ тѣхъ, биватъ или материални, напримѣръ, гърмотевицата има за свой знакъ мълнията; клонче отъ дърво, окачено надъ вратата, означава въ нѣкои страни продаванье на вино; или биватъ факти нематериални. Думитѣ на разговорния езикъ означаватъ невидими мисли и чувства, които безъ езика би си останали, тъй да се каже, погребени и скрити въ индивидуалното съзнание.

Знаци естествени и знаци искуствени. — Знацитѣ биватъ или естествени, или искуствени: въ първия случай тѣ прѣко се разбиратъ, защото произлизатъ изъ самата природа и защото инстинктътъ, що ги произвожда, сжщо така ги и тълкува; въ втория случай — тѣ произлизатъ отъ нѣкое условие, и затова могатъ да се разбератъ само отъ онѣзи, които сж узнали значението на произволното отношение, поставено между тѣхъ и означаваниитѣ нѣща.

«Има знаци — казва Жуфруа [1]) — съ които се ползуватъ

[1]). Французски писатель отъ спиритуалистическата школа (1796—1842); той се занимавалъ особено съ психологията и моралътъ. Неговитѣ трудове сж били събрани въ два тома, озаглавени: „Философски Сборникъ“ и „Новъ Сборникъ“.

всички хора и които отъ всички се разбиратъ еднакво. Тѣзи знаци разбира и намира и дѣтето, безъ да ги изучава. Искуственитѣ знаци, напротивъ, сѫ чисто условие и тази асоциация на знака съ означаваното нѣщо, бидейки произволна, нѣма нищо всеобщо».

Къмъ категорията на естественитѣ знаци трѣба да отнесемъ смѣхътъ, — изразъ на радость, — плачътъ, що изважда наявѣ страдание, и въобще жестоветѣ, движенията на физиономията, които изкарватъ наявѣ вѫтрѣшни страсти; слѣдъ това — червенината, блѣдностьта и т. н.

Като примѣри на искуствени знаци можемъ да посочимъ различнитѣ системи на буквитѣ, чиито символи нѣматъ никакво отношение съ звуцитѣ, които тѣ изразяватъ; сетнѣ телеграфнитѣ знаци, морскитѣ знаци и т. н.

Относително говоримия езикъ, потрѣбно е да се знае, дали той е система отъ естествени знаци или отъ искуствени. Езикътъ, естественъ въ началото си, станалъ е искуственъ сетнѣ въ своето развитие и въ своитѣ видоизмѣнения, и за неоспоримо доказателство на това ни служи голѣмото разнообразие езици (числото на извѣстнитѣ до сега езици достига до 900).

Какъ се научва дѣтето да говори. — Дѣтето най-много се учи да говори по подражание. То повтаря, като папагалъ, звуцитѣ, които слуша да се произнасятъ, като имъ придава въ сѫщото врѣме какво-годѣ значение. Ако има дѣца глухонѣми, то причината е, че като сѫ родени глухи, тия нещастници не сѫ могли да се научатъ да възпроизвождатъ звуцитѣ, които никога не сѫ слушали.

Слѣдователно, езикътъ е наслѣдство, традиция, което се прѣдава отъ поколѣние на поколѣние, и което по тоя начинъ се подържа съ вѣкове.

Между туй, важно е да се забѣлѣжи, че дѣтето, въ извѣстенъ смисълъ, изнамира езика, че то показва своя собствена дѣятелность въ придобиваньето на майчиния си езикъ и че то въ първитѣ години проявява една сѫщинска самостоятелность въ рѣчьта. Всичкитѣ наблюдатели сѫ забѣлѣжили у дѣтето подобна инициатива.

«Нѣма нищо по-удивително, — казва Ренанъ,*) — отъ силата, която дѣтето употрѣбява за да се изрази, и отъ изобрѣта-

*) Французски философъ (1823—1890), единъ отъ блѣстящитѣ писатели въ ново врѣме.

телностьта, що показва, за да си изработи свой собственъ езикъ, прѣди да почнатъ да го обучаватъ на общеприетия езикъ».

Азъ зная добрѣ, че много думи отъ дѣтския езикъ сѫ продиктувани (казани) на дѣтето отъ неговата кърмачка, отъ неговата майка, които постоянно повтарятъ прѣдъ него изрази отъ традиционния езикъ на първата възрасть. Думитѣ на правилния езикъ нарочно прѣиначаватъ, за да може дѣтето да ги разбира. Отъ друга страна, нѣкои изрази отъ дѣтския словарь, нагледъ оригинални, произлизатъ не отъ друго, а отъ неумѣеньето на дѣтето да повтори звуцитѣ, които е слушало.

При все че направихме тѣзи уговорки, пакъ трѣба да признаемъ изобрѣтателната дѣятелность на дѣтето.

«Дѣтето, — казва Албертъ Лемоанъ, — взема много по̀-голѣмо участие въ езика, що му се прѣподава, отколкото ние си прѣдставяме: то е половина изобрѣтатель, когато си мислимъ, че ние му прѣдаваме езикътъ напълно готовъ. Погледнѣте на дѣтето, когато органътъ на неговата рѣчь, още неразкършенъ, не се покорява на неговата слаба воля; при все това, то е вече способно да модулира (да измѣнява тонътъ, гласътъ) нѣкои гласни и да произнася нѣкои съгласни, които се образуватъ отъ случайно злѣ-организуванитѣ (злѣ-правенитѣ) движения на неговитѣ устни и езикъ... Вие мислите, че дѣйствително майката е научила дѣтето да изговаря първия словесенъ знакъ, първата дума, що има каква-годѣ смисъль: вие се лъжите; съвсѣмъ не е така, а наопаки, дѣтето дава първия урокъ, а майката го получава. Първата дума, произнесена отъ дѣтето, което ѝ дава извѣстенъ смисълъ, не е взета отъ майчиния езикъ, нито пъкъ дѣтето я е чуло отъ кърмачката. Само̀ дѣтето изработва грубъ материалъ зарадъ тая дума и ѝ придава извѣстенъ смисълъ. Тая дума е отъ собствения неговъ езикъ и неговата кърмачка ще узнае тоя езикъ отъ него, прѣди тя да го научи на своя. Тоя езикъ на дѣтето, много бѣденъ, чийто думи състоятъ само отъ нѣколко звука, отъ нѣколко модулировани крѣсъци, отъ нѣколко еднозложни думи, едва произнасяни, тоя езикъ служи за орѫдие, съ което се ползува майката, за да накара дѣтето да разбира и да усвои литературния езикъ на своята страна и на своя вѣкъ». [1])

И тъй, дѣтето е дѣятеленъ сътрудникъ въ създаването на

---

[1]) Albert Lemoine. „За Физиономията и за рѣчьта,“ стр. 149.

езика, и тази негова самопроизволность се показва не само когато то изнамира думи, но така сѫщо и въ естествената логика на неговата граматика. «Езикътъ на дѣтето, — казва единъ вѣщъ по тоя въпросъ, Максъ Мюллеръ,[1]) — е по-правиленъ отъ нашия. Дѣцата, ако да бѣха оставени свободни, би унищожили полека-лека голѣмо число неправилни форми». [2])

Произходътъ на езика. — Ако е вѣрно, че дѣтето отчасти само си изнамира, само си създава свой езикъ, то не помалко достовѣрно ще е, че човѣчеството е изнамѣрило, е създало, езицитѣ въ пълния имъ съставъ. Въ сегашно врѣме и дума не може да ствва за старата теория, която, като е прогласявала, че човѣкътъ е неспособенъ да създаде даже само една дума, твърдѣла, че той въ самото начало е получилъ отъ Бога по откровение и по прѣка традиция първия езикъ напълно готовъ.

Това, обаче, не е тъй. Езицитѣ иматъ естествено начало. Понеже съ течение на врѣмето постоянно се видоизмѣняватъ отъ човѣцитѣ, то тѣ и когато първъ пѫть се появили на свѣта, тъй сѫщо сѫ били създадени отъ човѣци.

«Фантастично би било, казва Ренанъ, да се въображава едно такъво първоначално състояние, когато човѣкътъ не е говорилъ, и слѣдъ туй друго състояние, когато се научилъ да употрѣбява езика. Човѣкъ природно така е способенъ да говори, както що природно е способенъ да мисли. Да се посочва извѣстно начало за езика е толкова малко съгласно съ философията, колкото би било съгласно, ако сѫщото се казваше и за мисъльта.»

Въ сегашне врѣме почти всички философи признаватъ, че първитѣ думи, употрѣбявани отъ хората, сѫ били естествени знаци, междуметия; послѣднитѣ се считали като знаци или на вѫтрѣшнитѣ емоции, които тѣ сѫ изказвали, или пъкъ сѫ били знаци на вънкашнитѣ прѣдмети, що сѫ извикали тия емоции (звуци, каквито има въ природата, пѣнието на птицитѣ, крѣсъцитѣ на животнитѣ, трѣсъка на гръмотевицата). Първоначалнитѣ корени на езицитѣ сѫ или междуметия, или звукоподражания.

Може-ли да се мисли безъ езикъ? — Услугитѣ, които езикътъ прави на мисъльта, сѫ толкова значителни, щото нѣкои, като ги прѣувеличаватъ извънмѣрно, взели да твърдятъ, че

---

[1]) Съврѣмененъ нѣмски ученъ, заселенъ въ Англия, дѣто е написалъ на английски езикъ своитѣ прочути „Лекции по езикознанието“.

[2]) Максъ Мюллеръ „Лекции по езикознанието“.

езикътъ е условие на самата мисъль. Тъкмо това е изказалъ де-Боналдъ [1]) въ слѣдния афоризмъ: «Човѣкъ мисли своята дума, прѣди да изкаже своята мисъль». Съ други думи казано, думата прѣдхожда мисълта. Човѣкъ мисли само чрѣзъ знацитѣ.

Фактитѣ опровергаватъ тази теория. Глухо-нѣмитѣ мислятъ, макаръ че се не ползуватъ съ думитѣ. Наистина, вмѣсто думи тѣ употрѣбяватъ други знаци, но тия знаци тѣ не би могли да усвоятъ, ако прѣдварително не биха могли да мислятъ.

Дѣтето никога не би се научило да говори, ако да нѣмаше у него идеи. То е способно да задържва (да не забравя) думитѣ само затуй, защото схваща отношението между тѣхъ и онѣзи мисли, които тѣ изразяватъ.

Несъмнѣно, у възрастния човѣкъ се създава такъва яка, неразривна връзка между идеята и думата, щото ние почти неможемъ да имаме нѣкаква идея, безъ да не бѫде тя придружена отъ думата. Даже въ нашитѣ чисто вѫтрѣшни размишления, ние мисленно употрѣбяваме думитѣ — символитѣ на нашитѣ идеи. Но ако думитѣ и да сѫ орѫдие на мисълта, то тѣ по никой начинъ я несъздаватъ. Ние, безъ помощьта на думитѣ, възприемаме материалнитѣ нѣща, чувствуваме нашитѣ морални страдания, припомнюваме си нашитѣ минали състояния; ние даже сѫдимъ и разсѫждаваме безъ думи. Единъ непознатъ менѣ прѣдметъ поразява моя взоръ; азъ не зная неговото име, а само възприемамъ тоя прѣдметъ. Двѣ различни бои се прѣдставятъ на моитѣ очи; азъ нѣмамъ нужда да мисля имената имъ, за да разсѫждамъ, че тѣ не сѫ еднакви.

И така, мисълта, до извѣстна мѣрка, е независима отъ думитѣ. За доказателство на това служи още несъотвѣтствието (несъразмѣрностьта), което често се забѣлѣзва между силата на мисълта и даръть на словото. Наистина, повечето пѫти сѫ прави думитѣ на Буало:

«Добрѣ разбраното се изразява ясно» Но при все това, случва се, щото и най-дълбокитѣ мислители да не сѫ краснорѣчиви и да усѣщатъ голѣмо затруднение, когато стане нужда да излагатъ своитѣ мисли.

Мисълта най-малко има нужда отъ помощьта на думитѣ, когато работата се отнася до частнитѣ и чувственитѣ познания. Въ тоя случай умътъ, който всѣкога търси материални подържки, намира я въ самитѣ прѣдмети. Но когато, наопаки, мисълта се въз-

---

[1]) de-Bonald, французски философъ (1754—1840)

вишава до отвлѣченитѣ и общитѣ идеи, тогава намѣсата на думитѣ става повече необходима, защото въ този случай думитѣ сѫ единствената материална вещь, върху която мисъльта може да се съсрѣдоточи.

Услуги, които езикътъ прави на мисъльта. — Макаръ да е установено, че мисъльта прѣдхожда езикътъ, че ние можемъ да говоримъ само затуй, защото можемъ да мислимъ, то пакъ трѣба да побързаме да притуримъ, че безъ езика мисъльта би била много безсилна. Въ сѫщность, при настоящето положение на нѣщата, когато мисъльта постоянно е свързана съ словото, мѫчно е да опрѣдѣлимъ, до какъвъ умственъ упадъкъ ние би дошли, ако се лишехме отъ езика. При все това, можемъ да посочимъ гледнитѣ точки, отъ които езикътъ се явява като необходимо орѫдие на мисъльта; тѣ сѫ: 1) като орѫдие на анализа; 2) като орѫдие на точностьта; 3) като орѫдие мнемотехническо *); 4) като орѫдие на скратяваньето.

Езикътъ — орѫдие на анализа. — Кондиллакъ казва, че езицитѣ сѫ *аналитически методи.* Несъмнѣно, анализътъ на мисъльта е, прѣди всичко, вѫтрѣшна операция, умствена работа; но механизмътъ на езика ако и да не прави анализа, то поне го улеснява. Освѣнъ това, нѣкои сѫждения сѫ нѣкакси мъгновенни дѣйствия на ума; езикътъ не може да ги изрази по другъ начинъ, а само послѣдователно и чрѣзъ различни думи. Всѣка една отъ тия думи е за всѣки елементъ отъ мисъльта нѣщо аналогично съ онѣзи приемници, въ които химикътъ, слѣдъ като разложи нѣкое тѣло, поставя различни прости елементи, добити отъ разлаганьето. Слѣдователно, умътъ, като отдѣли една отъ друга различнитѣ части на своитѣ сѫждения, слѣдъ като ги въплоти, тъй да се каже, въ отдѣлни думи, може по-добрѣ да ги сравнява и да улавя отношенията между тѣхъ.

Езикътъ — орѫдие на точностьта. — Всѣки знае, до колко нашитѣ мисли сѫ неопрѣдѣлени и неясни, докато не сѫ изказани съ думи. Нашитѣ въображения, мечтания, сѫ тоже смѫтни, докато не се облѣкѫтъ въ словесна форма. Не случва ли ни се много пѫти да даваме голѣмо значение на нашитѣ мисли, които, като изразимъ съ думи, сами виждаме че сѫ слаби, че нѣматъ такъва стойность! Думитѣ сѫ немилостиви прѣводачи на нашитѣ

*) Мнемотехника — всичко що се отнася до искуството да се развива и укрѣпя наметьта.

мисли; тѣ изваждатъ наявѣ всичкитѣ имъ недостатъци. Въ замѣна на туй, тѣ даватъ на нашитѣ идеи всичкото имъ могѫщество, всичката имъ ясность.

Езикътъ — помагало на паметьта. — Езикътъ е така сѫщо орѫдие *мнемотехническо* и, право казано, това прѣдимство произтича отъ прѣдидѫщитѣ. Езикътъ помага на паметьта тъкмо затуй, защото улеснява анализа на мисъльта и защото, като въплотява идеитѣ въ думи, прави ги по-опрѣдѣлени, по-ясни. Невъзможно е да си прѣдставимъ, какво би станало съ паметьта безъ помощьта на езика; тя би била единъ хаосъ, гдѣто би вървѣли опипомъ. Благодарение на думитѣ, ние, напротивъ, лесно се справяме съ нашитѣ възпоминания, особено когато тѣзи възпоминания се прилагатъ къмъ общитѣ идеи.

«Доста е само една дума, за да си прѣдставимъ резултатътъ, къмъ който ни водятъ дългитѣ и мѫчнитѣ операции. Тя е сборъ, който ние получаваме слѣдъ цѣлъ отекчителенъ редъ на частични събирания. Махнѣте тази дума, т. е. тази сума — и вие ще накарате себе си наново да вървите по сѫщитѣ пѫтища, ще се принудите отново да захванете сѫщата тая работа . . . . Езикътъ, като свързва идеитѣ съ думитѣ, дава имъ опрѣдѣленость и ги затвърдява. Благодарение нему, отвлѣчението, обобщението, чиститѣ понятия, се обличатъ въ плъть, прѣвръщатъ се въ ние сѫществително и, вслѣдствие на това, почватъ да живѣятъ единъ самостоятеленъ животъ, който, при всичката си случайность, пакъ ни позволява да ги имаме за запасъ и да ги намираме, когато ни потрѣбватъ *).

Езикътъ — орѫдие на скратяваньето. — Най-сетнѣ, езикътъ е полезенъ и потрѣбенъ, загдѣто той упростява, загдѣто съкратява работата на мисъльта. Идеитѣ, като се прѣдставяватъ на ума, всѣкога много или малко се съпровождатъ съ образи. Мислимъ ли за нѣкоя долина, колкото и да е бърза нашата мисъль, въображението ни веднага си прѣдставя ливадитѣ, лѣсоветѣ, съсѣднитѣ ѫори. Мислимъ ли за човѣчеството, даже тази отвлѣчена идея влѣче слѣдъ себе си цѣла върволица образи, прѣдставлението за тоя или оня човѣкъ, за тази или онази раса. И ето че, благодарение на намѣсата на думитѣ, умътъ се освобождава отъ това прѣдставление на образи. Думата замѣнява донѣгдѣ образитѣ: тя за изострения, за упражнения умъ става еквивалентъ

*) Албертъ Лемоанъ.

на идеята, така-що ние мислимъ съ думитѣ, а не съ идеитѣ. Когато четемъ, когато произнасяме рѣчь, намъ не остава врѣме да мислимъ за значението на всѣка една дума. Както алгебрическитѣ знаци помагатъ на математика въ неговитѣ изчисления, понеже тѣ замѣняватъ най-отвлѣченитѣ знаци, условнитѣ символи на опрѣдѣленитѣ и реалнитѣ числа, — тъкмо така и думитѣ ставатъ замѣстници на мисъльта и ни избавятъ отъ единъ безполезенъ трудъ.

Вѣрно е, че тукъ прѣдимствата на езика се закачатъ (се докоснуватъ) съ неудобства и опасности. Ние, въ сѫщность, твърдѣ много сме наклонни да забравяме самитѣ нѣща и идеи, като ги повѣряваме на думитѣ; и като не размишляваме върху отношенията, що сѫществуватъ между знацитѣ и означаванитѣ съ тѣхъ нѣща, нашата мисъль става по нѣкога чисто словесна. Опасностьта отъ «реализиранитѣ абстракции» е сѫщо вѣрна и по отношение къмъ езика.

Както-и-да-е, езикътъ става по нѣкой начинъ съставна часть на мисъльта: създаденъ отъ нея, той, отъ своя страна, я развива, помага ѝ, опрѣдѣлява я; най-сетнѣ, олекчава тяжестьта (товарътъ) на ума.

РЕЗЮМЕ.

132. — *Езикътъ* на рѣчьта не е само необходимото *орѫдие* за съобщаванье на мисъльта; той е *спомагателното срѣдство* за вѫтрѣшното развитие на индивидуалната мисъль.

133. — Езикътъ е *сборъ* отъ *знаци,* чрѣзъ които ние изказваме навънъ нашитѣ състояния на съзнанието.

134. — Знацитѣ всѣкога сѫ явления материални.

135. — Има двѣ категории знаци: *знаци естествени,* които сѫ всеобщи и непосрѣдно разбиратни; *знаци искуствени,* които показватъ само условно отношение и които, слѣдователно, трѣба да се изучаватъ.

136. — Езикътъ, *естественъ по своя произходъ,* станалъ е *искуственъ въ своето развитие и въ своитѣ видоизмѣнения.*

137. — Дѣтето се научва да говори най-много по *подражание;* но при все това, то показва истинска самодѣятелность въ придобиваньето на езика.

138. — Езикътъ въ началото, когато почналъ да се създава, е взелъ своитѣ първи звукови елементи или отъ *междуме-*

тията, или отъ *крѣсъщитѣ на животнитѣ,* или отъ *гласоветѣ на природата.*

139. — Погрѣшно се твърдѣло, че думата прѣдхожда мисъльта. Наистина, *мисъльта прѣдхожда езика,* но тя не може да мине безъ него.

140. — Езикътъ, наистина, прави голѣми услуги на мисъльта. Той е *орждие на анализа,* понеже той ни спомага да разлагаме различнитѣ елементи на мисъльта, като ги свързва съ различни думи.

141. — Той е *орждие на точностьта,* защото дава една опрѣдѣлена форма на нашитѣ понятия.

142. — Той е *мнемотехническо орждие,* понеже утвърдява, закрѣпя, тъй да се каже, резултатитѣ, добити отъ нашитѣ умствени операции.

143. — Най-послѣ, той е *орждие на скратяваньето,* тъй като упростява работата на мисъльта, прави на ума услуги, аналогични съ тия, които алгебрата указва на науката за числата.

Глава XIV.

Висшето чувство. Личиитѣ влѣчения.

Висшето чувство. — Роль на чувството. — Влѣчения. — Различни форми на влѣчението. — Истински свойства на страстьта. — Различни родове влѣчения. — Дѣление на страститѣ. — Лични влѣчения. — Инстинктъ за самосъхранението. — Самолюбие. — Любовь къмъ власть. — Любовь къмъ собственность. — Егоизмъ. — Лоши послѣдици отъ егоизма.

Висшето чувство. — Ние вече разгледахме (гл. III) физическото чувство и осѣщанията, като отложихме за по-сетнѣ изучваньето на ума и изслѣдваньето на висшитѣ чувства. Въ сѫщность, чувствата прѣдполагатъ всѣкакви идеи и прѣдварителни прѣдставления. Висшето чувство — е чувство, оживотворено отъ ума, който го рѫководи и го упѫтва отъ външнитѣ чувства и органическитѣ функции къмъ прѣдмети отъ висшия поредъкъ. Чувството всѣкога има за изходна точка каква-годѣ идея: егоистическитѣ чувства прѣдполагатъ идеята за азъ; алтруистическитѣ чувства прѣдполагатъ идея за лица, които ние обичаме, и за тѣхнитѣ качества; патриотизмътъ отговаря на идеята за отечеството и т. н.

Роль на чувството. — Имало е философи, които сѫ унижавали чувството. Стоицитѣ искали да изключатъ чувството изъ живота на мѫдреца. Въ тѣхнитѣ очи съвършениятъ човѣкъ е билъ безчувственъ, равнодушенъ къмъ смъртьта на своитѣ родители и приятели, хладнокръвенъ къмъ погибельта на отечеството.

Здравиятъ смисълъ, обаче, е взелъ на присмѣхъ тѣзи химери. Въ сѫщность, човѣкъ е толкова повече съвършенъ, колкото е повече пъленъ съ чувства, но съ туй само условие, щото неговата чувствителность да бѫде управлявана отъ разума, да не се прѣвърне въ сантименталность, да не прѣмине въ страстни излишества.

Удоволствията, които произлизатъ отъ висшето чувство, удоволствията на любовьта, удоволствията, що получваме отъ искуствата и науката, не само не сѫ недостойни за човѣка, но тѣ съставяватъ, може би, това, което е най-благородно въ неговата природа.

Тѣ, освѣнъ гдѣто правятъ животътъ ни да бѫде приятенъ,

но иматъ и свое собствено прѣвъзходство: тѣ свидѣтелствуватъ колкото за разумностьта, толкова и за достоинството на нашата природа.

При туй емоциитѣ на чувството указватъ дълбоко влияние на другитѣ способности.

Наистина, по нѣкога умътъ бива смутенъ отъ чувството, умътъ се излъгва отъ сърцето. Но въ други случаи, напротивъ, умственитѣ способности се въодушевяватъ и се възбуждатъ отъ чувството. И не безъ основание казва Вовенаргъ: *) «Великитѣ мисли излизатъ отъ сърцето».

Волята често пѫти би била безсилна, ако сѫщо не се подържаше отъ чувството. Не е достатъчно да желаемъ доброто, трѣба и да го обичаме, да го любимъ. Великитѣ дѣла, геройскитѣ пожертвования, почти винаги сѫ внушавани отъ чувството. Влѣченията се броятъ да стоятъ на първо мѣсто между принципитѣ на духовния животъ и волевата дѣятелность.

Напразно нѣкои строги моралисти, като Канта, изключватъ удоволствието изъ морала. Шиллеръ, като се присмива на съврѣменнитѣ стоици, шеговито казва: «У мене се явяватъ гризения на съвѣстьта и захващамъ да се считамъ за виновенъ: азъ имахъ удоволствието да направя услуга на моитѣ приятели». Удоволствието, което намираме въ туй — да бѫдемъ добродѣтелни, никога не пакости на добродѣтельта, за която то (удоволствието) се явява като награда.

Самото страданье играе роль въ човѣшкия животъ, и Алфредъ Мюссе**) много право е забѣлѣжилъ: «Човѣкътъ е ученикъ; нещастието е неговия учитель».

Страданьето е възбудително срѣдство, защото то ни кара, възбужда ни, да се боримъ противъ него, кара ни да употрѣбимъ всички усилия, за да се освободимъ отъ неговия натискъ. То е така сѫщо укрѣпително срѣдство, понеже кали нашия характеръ.

Влѣчения. — Висшето чувство съдържа въ себе си голѣмо число стремежи, на които се дава общото име *влѣчения.*

Влѣчението е природенъ стремежъ, който има за изходна точка нѣкоя идея, нѣкое прѣдставление и който, ако се удовлетвори,

---

*) Vauvenargues (1715—1777). Французки моралистъ, чиито „Максими" опровергаватъ (оборватъ) Максимитѣ на Ла-Рошфуко.

**) Alfred de Musset (1810—1857) единъ отъ най-великитѣ поети на Франция, като Ламартина и Виктора Хюго.

произвожда чувството радость; а ако срѣщне прѣчки, произвожда чувството страданье.

Всѣко влѣчение къмъ какъвто-да-е обектъ прѣдполага отвращение къмъ противоположния нему обектъ. Любовьта къмъ прѣкрасното съотвѣтствува на отвращението къмъ безобразното; любовьта къмъ богатството отговаря на отвращението къмъ сиромашията и т. н.

Различни форми на влѣчението. — Като имаме прѣдъ видъ, дали присѫтствува или отсѫтствува обектътъ на влѣчението, дали той ее очаква или е отишълъ въ миналото, дали лесно или трудно се постига, то, споредъ всичко това, влѣчението прѣминава прѣзъ различни периоди, различни моменти, които правятъ да се намира духътъ ни въ особени състояния.

Ако обектътъ на влѣчението се намира на лице, духътъ, както казва Боссюетъ, се наслаждава отъ своето благо (иманье) и си почива у него: влѣчението тогава взема формата на *радость*.

Ако обектътъ, напротивъ, отсѫтствува, ако ние се лишаваме отъ него, ако вмѣсто добро, се е направило съотвѣтственното на него зло, тогава душата страда: това е *скърбь* (печаль).

Ако доброто, прѣслѣдвано отъ нашето влѣчение, е на пѫть да дойде, ние го очакваме съ нетърпѣние, викаме го и се молимъ за него: това е *желание*.

Ако обстоятелствата сѫ такива, щото ние да имаме само вѣроятность, че ще дойде доброто, тогава ние се надѣваме на бѫдѫще удоволствие: това е *надѣжда*.

«Желанието, — казва Боссюетъ, — е страсть, която ни побужда да търсимъ онова, което обичаме, когато то отсѫтствува». И още: «Желанието е любовь, що се простира до доброто, което тя нѣма. Надѣждата е любовь, която се ласкае съ мисъльта, че ще завладѣе любимия прѣдметъ».

Ако ние очакваме не добро, а зло, то, вмѣсто надѣжда, ние изпитваме *страхъ*.

Ако обектътъ на нашето влѣчение се е отдалечилъ, ние усѣщаме особна скърбь, която се казва *съжалѣние*.

Ако всевъзможни затруднения отдалечаватъ отъ насъ любимия прѣдметъ, ние се възмущаваме противъ прѣчкитѣ: това е *гнѣвъ*.

Всички тия видоизмѣнения на влѣчението зависятъ изключително отъ обстоятелствата; послѣднитѣ създаватъ видоветѣ, формитѣ, въ които всѣко влѣчение може послѣдователно да се облича.

Така, напримѣръ, родолюбецътъ се радва, когато неговото отечество успѣва. Той скърби, когато неговото отечество е побѣ-

дено, унижено. Той желае, отечеството му да постигне величие и слава. Той ту се надѣва, ту се страхува за него, когато е въвлѣчено въ военна експедиция или въ дипломатически прѣговори. Понѣкога съжалѣва за миналата негова слава. Честолюбецътъ, скжперникътъ, всѣки човѣкъ, съ една рѣчь, който е обвладанъ отъ какво-да-е влѣчение, минава послѣдователно прѣзъ всички тѣзи различни състояния.

Истинскитѣ свойства на страстьта. — Съ думата «страсть» се означава крайната, висшата степень на всѣко влѣчение. Въ самото начало всѣко влѣчение изобщо е умѣрено, но сетнѣ, като се присъединява въ душата къмъ масса други влѣчения, то се стрѣми да се възбуди, да стане изключително и ревниво, да завладѣе всичкитѣ наши мисли; желае сàмо то да господствува.

Страстьта е жестока и стремителна; тя заробва нашата воля, затъмнѣва нашия умъ. Тя смущава, разбърква, нашата душа; тя много често е зла и порочна. Тя може да се опрѣдѣли, като чувство непорядъчно и развалено.

Всичкитѣ наши влѣчения, даже и най-висшитѣ, могатъ, подъ влиянието на обстоятелствата, да се усилватъ, да се израждатъ. Не само личнитѣ влѣчения извикватъ страсти: неумѣренность, скжперничество, прѣстжпно честолюбие; но и най чиститѣ, най-благороднитѣ чувства ставатъ достойни за съжалѣние, когато, поради излишество, се прѣвърнатъ въ чувства лоши: излишеството на религиозното чувство води къмъ фанатизмъ; когато патриотическото чувство дойде вънъ отъ мѣрката, може да ни внуши да имаме свирѣпа ненависть къмъ чуждостранното; излишъкътъ на бащиното или майчиното чувство поражда пагубна снисходителность и несправедливи прѣдпочитания.

Различни видове влѣчения. — Влѣченията не трѣба да различаваме само по формитѣ имъ, а е нужно да ги разпрѣдѣлимъ на класове, споредъ цѣлитѣ, които тѣ прѣслѣдватъ. Има толкова *видове влѣчения,* колкото що има различни обекти, къмъ които нашето съзнателно чувство отнася своето разположение.

Раздѣление на влѣченията. — И тъй, раздѣлението на видоветѣ влѣчения е основано върху разликата на обектитѣ, къмъ които се отнасятъ.

Или ние обичаме сами себе си: *азъ* е основното начало на нашитѣ емоции, на нашитѣ чувства; оттукъ произлизатъ *личнитѣ влѣчения* или *егоистичнитѣ.*

Или ние обичаме другитѣ хора, нашитѣ ближни, нашитѣ родители, нашитѣ съотечественици, нашитѣ приятели: тѣ сѫ *влѣчения социални,* или такъво чувство любовь, което се изказва въ обичь къмъ ближнитѣ и което поради туй обикновено се казва *влѣчение алтруистическо.* *)

Или, най-сетнѣ, нашето чувство, като излѣзе вънъ отъ границитѣ на личнитѣ интереси, се привързва къмъ идеитѣ, къмъ понятията на нашия умъ: къмъ прѣкрасното, истиното, доброто; това сѫ *влѣчения идеални,* които така сѫщо можатъ да се нарѣчатъ чувства *безлични.*

Лични влѣчения. — Общиятъ принципъ на всичкитѣ лични влѣчения е любовь къмъ самаго-себе, която не е друго нищо, а слѣдствие на едно пò общо влѣчение — *любовь къмъ битието.* Само затова, че сѫществуваме, ние се стремимъ за постоянно да се запази сѫществуваньето, и ние обичаме всичко това, що спомага за подобрѣнието, или поне за спазваньето на нашето сѫщество. Оттукъ, съобразно самото различие на нѣщата, които съдѣйствуватъ на развитието на живота, произлизатъ особни влѣчения, относящи се къмъ различнитѣ форми на сѫществуваньето.

Инстинктъ за самосъхранението. — Първото проявление на любовьта къмъ себе е инстинктътъ за самосъхранението, любовьта къмъ живота. Най-нещастнитѣ хора прѣдпочитатъ живота прѣдъ смъртьта: «Пò-прѣдпочтително е да се страдае, нежели да се мрѣ, — ето девизътъ на хората» [1]) Дѣйствително, на този девизъ по нѣкога противорѣчатъ фактитѣ, самоубийството го опровергава.

Когато става самоубийство, тогава инстинктътъ за самосъхранението бива побѣденъ отъ едно пò-силно влѣчение. Този, който доброволно посѣга на своя животъ, обича така сѫщо живота, както и всичкитѣ хора; но тази любовь къмъ живота бива побѣдена у него отъ една много силна, жестока страсть, която съ по-голѣма тежина натиска възъ кѫпонитѣ (вѣзнитѣ) на неговитѣ рѣшения. Страхътъ отъ физически страдания, мисъльта за моралното страданье, прѣвишаватъ у самоубиецътъ всѣко друго съображение.

Самолюбие. — Една отъ най-характеристичнитѣ форми на любовьта къмъ самаго-себе е *самолюбието,* което произлиза не

---

*) *Алтруизмъ*, съвсѣмъ новъ изразъ, измисленъ отъ позитивиститѣ за означаваньe любовъ къмъ ближния (alter — другъ); както думата егоизмъ показва любовь къмъ самаго-себе (ego — азъ).

[1]) Лафонтенъ „La mort et malheureux“.

само отъ любовьта къмъ битието, но и отъ любовьта къмъ съвършенството. Ние желаемъ не само да сѫществуваме, но и да прѣвъзходимъ другитѣ въ всичко, да се отличаваме отъ нашитѣ ближни, да стоимъ по̀-горѣ отъ тѣхъ. Отъ самолюбието произтичатъ много чувства и добри, и лоши.

Самолюбието, законно по принципъ, се стреми въ сѫщность да прѣмине въ излишество. Справедливо е да уважаваме себе си, да имаме добро мнѣние за себе си, но само при едно условие, а именно — да заслужваме това уважение и това добро мнѣние. Ние отъ самооболщение сме наклонни не само да прѣувеличаваме достоинствата си, но още и да си придаваме качества, каквито нѣмаме, и да скриваме отъ себе си нашитѣ най крупни недостатъци.

Самолюбието ни кара още да отиваме дотамъ, щото да се гордѣемъ съ нищожни и пусти (безполезни) прѣимущества: тогава то става *тщеславие. Гордостьта,* макаръ че еднакво е осѫдителна, произлиза отъ прѣувеличеното съзнание на своитѣ достоинства, които иматъ цѣна. Да се гордѣемъ съ хубавото си лице, съ прѣкраснитѣ си костюми — това е тщеславие; а да даваме на себе си цѣна и да се прѣхласваме затуй, че сме краснорѣчиви, учени — това е гордость.

Самолюбието поражда много чувства: любовь да ни хвалятъ, да ни уважаватъ, да ни удобряватъ; любовь къмъ славата, къмъ съревнованието и т. н., — чувства, които, пакъ повтаряме, сами по себе сѫ законни, но които лесно се израждатъ и ставатъ съ недостатъци; съревнованието, напр, прѣминава въ завистъ.

Властолюбие. — *Любовьта къмъ власть,* или честолюбието, е продуктъ на любовьта къмъ самаго себе. Нѣкои хора искатъ да иматъ властьта, защото властьта имъ позволява свободно да се развива тѣхната дѣятелность, а най-много защото чрѣзъ нея изпъква, излиза наявѣ, тѣхната личность и прави другитѣ хора да ги уважаватъ поне вънкашно, и, най-сетнѣ, защото тя имъ осигурява прѣобладание, господство между подобнитѣ имъ.

«Властолюбивиятъ характеръ се забѣлѣзва още отъ дѣтинството. Погледнѣте дѣцата, когато играятъ: едно отъ тѣхъ става генералъ, ако играта имъ е да образуватъ войска, или пъкъ става кочиашъ, ако правятъ кола. Алкивиадъ много рано е показалъ своята любовь да заповѣдва. Веднажъ, когато билъ още дѣте, играелъ на кости въ една тѣсна улица. Когато му дошълъ реда той да ги хвърля, видѣлъ, че право срѣщу него иде една натоварена талига. Изпървенъ той викалъ на талигарина да спрѣ, но послѣдниятъ не

слушалъ и каралъ напрѣдъ; другитѣ дѣца се отеглили настрана, а Алкивиадъ легналъ на земята прѣдъ коньетѣ и извикалъ на каруцарина: «Карай сега да те видя!» . . . . За дѣтинството на Наполеона нищо друго не се знае, освѣнъ туй, че когато при Бриенъ неговитѣ другари въ игритѣ си правили укрѣпления отъ снѣгъ, той е ржководилъ обсадата». *)

Любовьта къмъ властьта не е толкова любовь къмъ самата власть, колкото къмъ послѣдицитѣ, които излизатъ отъ нея. Честолюбието е единъ видъ себелюбие, което всичко обгърща, което гледа да тури своята воля по̀-високо надъ всичко, да вземе върхъ, или инъкъ казано, — да унищожи другитѣ воли.

Честолюбието е едно законно влѣчение, когато е съразмѣрно съ дѣйствителнитѣ сили на нѣкой индивидуумъ и когато, въ стремежа си да постигне своята цѣль, се ползува съ позволени срѣдства. Има честолюбия благородни, добри; но много пжти любовьта къмъ властьта показва намѣрения, неотговарящи на достоинствата на честолюбеца, и поради това честолюбието, както и всичкитѣ други страсти, може да увлѣче хората въ недостойни и прѣстжпни работи.

Любовь къмъ собственостьта. — Понеже собственостьта е едно отъ условията за личното благо, единъ елементъ на щастието, то по право се пада, да туримъ въ реда на егоистическитѣ влѣчения и *любовьта къмъ собственостьта.* «Моето е близу до мене; нѣщата, които сж наша принадлежность, сж като едно продължение на нашата личность». [1])

Любовьта къмъ собственостьта се появява у човѣка още въ дѣтинскитѣ му години. Дѣтето още въ най-ранната си възрасть защищава своитѣ играчки, своитѣ тетрадки, когато иска нѣкой да му ги грабне; то здраво ги пази. Но тази любовь взема широки размѣри въ дѣятелностьта на възрастния човѣкъ, и тогава тя показва стремежъ да се прѣувеличи, да стане мания, порокъ, скжперничество.

«Има хора, които трупатъ само отъ едното удоволствие да трупатъ; едни събиратъ много ненужни нѣща, които никога и за нищо нѣма да имъ послужатъ; други, безъ да извличатъ нѣкаква облага отъ събираното, виждатъ полза само въ това, че събиратъ: тѣ по никой начинъ се не отказватъ отъ натрупанитѣ плодове въ своитѣ зимници, отъ виното на своята бжчва, отъ стогинката на

---

*) Гарние (Garnier) „Трактатъ за душевнитѣ способности". т. III, стр. 171.

[1]) Гарние. Томъ IV, стр. 171.

своята каса; тѣ получаватъ своитѣ доходи само за да ги правятъ капитали и сетнѣ събиратъ други нови доходи, които притурятъ при първитѣ. А при мисъльта, че единъ день ще сж принудени да оставятъ всичко това и че голи ще влѣзатъ въ гроба, тѣ се отчайватъ.... Често се случва, скжперникътъ да обича повече паритѣ отъ дѣпата си. Арпагонъ на Молиера може да ни служи за доказателство на това. Скжперникътъ, казва Попъ*), е сжщо такъвъ робъ, какъвто е и негърътъ, що работи въ рудницитѣ. Всичката разлика между тѣхъ е тази, че единъ копае златото, а другиятъ го закопава» [1]).

Егоизмъ. Всичкитѣ проявления на себелюбието, когато прѣвишаватъ мѣрката, се свождатъ къмъ *егоизма*, т. е., къмъ такъво нравствено състояние на духа, което всецѣло се отнася къмъ своя личенъ интересъ.

Думата егоизмъ е сравнително нова дума: въ XVII столѣтие употрѣбявали думата самолюбие или себелюбие. Едва въ 1762 година академическиятъ рѣчникъ далъ на тая дума право на гражданственость, едноврѣменно съ думата «благотворителность». Но ако думата е нова, чувството не е ново, — егоисти е имало всѣкога. Да мисли човѣкъ за себе, да прѣдпочита себе си повече отъ всичкитѣ други, — това е първоначаленъ инстинктъ, относящъ се къмъ първия периодъ, когато почва да се пробужда съзнанието. Любовьта къмъ свободата, любовьта къмъ природата, тъй сжщо и другитѣ чувства прѣдполагатъ извѣстенъ прогресъ на мисъльта. Човѣкътъ става патриотъ, филантропъ само чрѣзъ възпитанието; но той е егоистъ само затова, защото е човѣкъ. Наистина, сегашното наше социално положение, поради уголѣмяваньето на независимостьта и подобряваньето на благосъстоянието, е отъ естество да спомага да се развива егоизмътъ; но отъ друга страна, цивилизацията дава резултати, които все повече закрѣпяватъ добродѣтелнитѣ и социалнитѣ чувства, и, слѣдователно, намаляватъ егоистическата часть въ нашето сърце.

«Цивилизацията, казва Огюстъ Контъ*), като развива въ неизмѣрима и постоянно растяща степень влиянието на човѣка върху вънкашния миръ....., цивилизацията, както се вижда на първъ погледъ, би трѣбало да съсрѣдоточава все повече и повече нашето

---

*) *Попе,* английски поетъ (1688—1744), авторъ на „Опитътъ върху човѣка"

[1]) Гарние т. I, стр. 132.

*) Auguste Comte, френски философъ и математикъ (1798 — 1857), основатель на школата, нарѣчена *позитивна.*

внимание само върху грижитѣ за нашето материално сѫществуваньe, чието поддържанье и подобрѣние сѫ, повидимому, главния прѣдметъ на повечето социални задачи. Но едно по-дълбоко изслѣдванье доказва, че, напротивъ, това развитие постоянно се стреми къмъ туй, щото да прѣобладаватъ по-възвишенитѣ способности на човѣшката природа (благороднитѣ чувства), било чрѣзъ осигуряваньето на физическитѣ нужди, значението на които отъ день на день става по-незначително, било чрѣзъ прѣкото и непрѣстанно възбужданье на умственитѣ функции и даже на социалнитѣ чувства».[1])

Пагубнитѣ слѣдствия на егоизма. — Моралиститѣ много често сѫ описвали проявленията на егоизма: «Гнатонъ, — казва Ла-Брюйеръ, — не знае други нещастия освѣнъ своитѣ собствени. Той никога не оплаква смъртьта на другитѣ; той се страхува само отъ своята смърть, която съ радость би откупилъ съ унищожението на цѣлия човѣшки родъ..... Гнатонъ живѣе само за себе, и всичкитѣ хора, събрани вкупъ, споредъ неговата гледна точка, като че съвсѣмъ не сѫществуватъ».

Може би, възможно би било да се оспорява втората часть на слѣдния афоризмъ: егоистътъ знае, че има хора, и се ползува отъ тѣхъ.

Паскалъ все въ тоя смисълъ казва:

«Самото *Азъ* е ненавистно, защото е несправедливо, защото прави себе си центръ на всичко. То не се търпи отъ други, защото иска да ги пороби. Всѣко азъ е неприятель и като че иска да тиранизира всичкитѣ други. Трѣба да се ненавижда то и тогава, когато излиза явно, открито, и тогава, когато се снотайва отъ приличие и за да не навлѣче върху си неудоволствието на другитѣ.»

А особно важно е да се забѣлѣжи, че егоистътъ се заблуждава и излъгва самъ себе си. Той търси само щастие, а за да го намѣри, избира лошавъ пѫть. Несъмнѣно, той не страда отъ нещастията на ближнитѣ, тъй като той не обича никого другиго. Филдингъ[2]) доста остроумно казва: «Егоизмътъ, който кара човѣка всичко да замота въ себе си подобно на кѫлбо, прави го способенъ да се търкаля въ свѣтътъ, безъ да се трогне нѣкога отъ нещастията на другитѣ.» Но именно затуй, загдѣто егоистътъ съсрѣдоточава въ себе си всичката своя любовь, всичкитѣ симпатии, то неговитѣ лични нещастия, излъгванията на неговото тщеславие,

---

[1]) Огюстъ Контъ. *Позитивна философия.*

[2]) *Fielding*, прочутъ английски романистъ (1707 — 1754 год).

поражението на неговата гордость, разстройствата на здравието му, прѣвратноститѣ въ неговото щастие, — ставатъ за него извори на горесть, чиято сила нищо не може да поправи, нито да умѣри, понеже самъ той е затворилъ за себе всѣки другъ изворъ за щастие.

И тъй, егоистътъ е неблагоразуменъ и му недостига толкова умъ,колкото и сърце. Той прави лошава смѣтка, когато страстно търси благоденствие. Тайната на щастието се заключава въ великодушнитѣ чувства и въ самопожертвованието за ближния. Слѣдователно, нека принудимъ себе си, да се откажемъ сами отъ себе си. Нека си припомнимъ, че най-добритѣ наши радости сѫ именно тѣзи, които ние доставяме на другитѣ.

«Вѫглищата само тогава горятъ, когато сѫ събрани вкупъ», — казва една индийска пословица; сѫщо тъй и въ съединението на хората се състои тѣхната сила и тѣхното благоденствие, и, подобно на вѫглищата, хората загиватъ, когато сѫ разединени. Благата на тоя свѣтъ сѫ по-приятни, когато се сподѣлятъ съ други, отколкото когато се наслаждава отъ тѣхъ само единъ, и, както е казалъ единъ баснописецъ:

«Цѣлото не струва половината.»

Светицата Тереза *), като е искала да се разбере, че истинската заслуга на хората се заключава въ милосердието, казвала е: «Когато ще мрѣмъ, ние ще нѣмаме нищо; ще ни остане само това, което сме дали на другитѣ». — Така сѫщо и личното щастие се заключава въ любовьта къмъ другитѣ. Въ сѫщность, *азъ*—то не може да бѫде удовлетворено друго-яче, освѣнъ ако е погълнато отъ други. То е най-щастливо само тогава, когато забравя само себе си. Истински егоизмъ има у човѣка, когато той не е егоистъ.

РЕЗЮМЕ.

144. — *Висшето чувство* е чувство, одушевявано и управявано отъ ума.

145. — Всѣко чувство прѣдполага какъвъ-годѣ обектъ, познатъ чрѣзъ ума, каква-годѣ идея, слѣдователно, идеята за туй, което ние обичаме.

146. — Чувствата играятъ голѣма роль и то роль полезна въ човѣшкия животъ. Освѣнъ гдѣто сѫ приятни и услаждатъ сѫществуванието, висшитѣ чувства иматъ свое прѣвъзходство, свое

*) 1515 — 1582 извѣстна по своя мистицизмъ.

собствено достоинство; нѣщо повече, — тѣ възбуждатъ мисъльта и ни тикатъ къмъ дѣятелность.

147. — Чувствата произлизатъ отъ извѣстно число природни стремежи, наречени *влѣчения.*

148. — Всѣко влѣчение се облича въ различни форми, споредъ туй — дали присѫтствува, или отсѫтствува прѣслѣдвания обектъ; дали той се очаква, или вече е заминалъ въ миналото; дали мѫчно или лесно ще може да се постигне.

149. — Страстьта е крайно, необуздано, изключително състояние на влѣченията.

150. — Влѣченията могатъ се раздѣли на извѣстно число *родове,* съобразно различието на прѣдметитѣ, къмъ които се отнасятъ.

151. — Има три рода влѣчения: влѣчения *лични,* влѣчения *социални* или любовь къмъ ближния, влѣчения *идеални.*

152. — Основното начало на личнитѣ влѣчения е *любовьта къмъ самаго-себе,* която сама по себе произтича отъ любовьта къмъ битието.

153. — Различнитѣ проявления на любовьта къмъ самаго-себе сѫ: *инстинктъ за самосъхранението, самолюбието, любовь къмъ собственость.*

154. — Законни по своя принципъ, тия влѣчения се стрѣмятъ да станатъ прѣувеличени, да станатъ изключителни, и вслѣдствие на това — лоши.

155. — *Егоизмъ* се казва такъво нравственно състояние на духа, при което прѣобладаватъ изключително *личнитѣ влѣчения.*

Глава XV.

Влѣчения социални и влѣчения идеални.

Влѣчения социални. — Неточното употрѣбление на думата „любя". — Дѣление на социалнитѣ влѣчения. — Софизмътъ на Руссо. — Потрѣба отъ общителность. — Симпатия. — Опревержение на Ла-Рошфуко. — Семейна привързаность. — Патриотизмъ. — Дружба (приятелство). — Идеални влѣчения. — Дѣление на идеалнитѣ влѣчения. — Любовь къмъ истината — Морални чувства. — Естетически чувства. — Природно чувство. — Религиозни чувства.

Социални влѣчения. — Общото свойство на личнитѣ влѣчения е туй, че тѣ не сѫ безкористни. Като иматъ за обектъ нашето *азъ,* тѣ се стремятъ, търсятъ, личното благо; тѣ се управяватъ отъ интереса.

Социалнитѣ влѣчения, напротивъ, сѫ безкористни, тѣ се стремятъ къмъ благото на ближния. Тѣ всички се заключаватъ въ забравянье самаго-себе, въ забравянье своето собствено благо, заради благото на другитѣ.

Неточното употрѣбяванье на думата «любя» (обичамъ). — Прѣкрасната дума *любя,* която толкова много се злоупотрѣбява въ обикновения езикъ, би трѣбало да се задържа за употрѣбение само по отношение къмъ социалнитѣ влѣчения. Прието е да се казва, че ние обичаме себе си, че лакомитѣ обичатъ вино и кафе. Но какво отношение сѫществува между тия егоистични и низки осѣщания и благороднитѣ душевни движения, които ни привързватъ къмъ другитѣ, които каратъ сърцето ни да тупа за отечество, за справедливость? Несъмнѣно е, че удоволствието придружава всичкитѣ наши усѣщания, всичкитѣ наши чувства, и по тази причина прието е да се казва, че ние обичаме всичкитѣ нѣща, които ни причиняватъ удоволствие. Обаче, не може да има сравнение между материалнитѣ наслаждения на вънкашнитѣ чувства и благороднитѣ радости на любовьта въ всичкитѣ ѝ форми. Само този люби истински, който, като се отказва отъ себе си, прѣнася (прѣдава) поривитѣ на своето сърце на ближния си.

Дѣление на социалнитѣ влѣчения.—Прѣди всичко, ние обичаме всичкитѣ хора въобще: това е *чувство на обществеността* (общежитие); второ, ние повече, особно, обичаме тѣзи

хора, които сѫ ни пò-близки, които сѫ свързани съ насъ съ връзкитѣ на кръвьта: това е *семейната привързанность*; трето, ние имаме една особна привързанность къмъ нашето отечество и къмъ нашитѣ съграждани: това сѫ *патриотическитѣ чувства*; най-сетнѣ, у насъ има чувства отъ индивидуално разположение къмъ нѣкои лица, които ние прѣдпочитаме отъ всичкитѣ други и които ставатъ прѣдметъ на нашата изключителна, прѣобладаваща привързанность: това е *любовьта* и *дружбата*.

Софизмътъ на Руссо. — Общественостьта е всеобщо влѣчение, на което не е чуждъ ни единъ здравомислящъ човѣкъ. Мизантропитѣ *) сѫ чудовищни изключения. Всѣки човѣкъ, когато духовното му развитие се намира въ нормални условия, обича човѣчеството. Даже дивитѣ народи съставятъ общества, наистина, несъвършени и първобитни, но въ тѣхъ индивидуумитѣ вече намиратъ удоволствие въ взаимното помаганье. Дѣтето, което още не знае, какво нѣщо е семейство, показва радостьта си, когато види човѣшки лица. При всичко туй, оспорвало се, че има инстинктъ за общественость. Руссо, всѣкога наклоненъ къмъ софизми [1]), твърдѣлъ, че обществото не е естествено явление. Хоббезъ, още прѣди Руссо, твърдѣлъ сѫщото нѣщо.

«Природата, — казва Руссо, — малко се е погрижила за сближаваньето на човѣцитѣ; тя недостатъчно е приготвила тѣхната общественость.... Невъзможно е да си прѣдставимъ, защо единъ човѣкъ, въ първобитното си състояние, да има нужда отъ другъ човѣкъ въ пò-голѣма мѣра, отколкото що има маймуната и вълкътъ отъ себе подобнитѣ си. Обществото не е необходимъ резултатъ отъ природата на човѣка, и то се е установило само благодарение на случая или на обстоятелствата, които би могли и да не бѫдатъ».

Та тъй, обществениятъ животъ е билъ просто една случайность! Аристотель много отдавна е отговорилъ на Руссовитѣ парадокси, когато е далъ опрѣдѣление на човѣка, че е «социално животно» и при туй е казалъ:

«Човѣцитѣ сѫ се сдружили затова, защото отдѣлното, единичното имъ живѣянье не е могло да имъ достави нужнитѣ срѣдства за прѣпитание, при всичко че удоволствието да живѣятъ заедно само по себе е било способно за да се основе обществото».

---

*) Мизантропъ се казва този, който ненавижда хора; това название е далъ Молиеръ на една отъ своитѣ комедии — „Мизантропъ“

[1]) Лъжливо разсѫждение, което изглежда нѣкакси да е истино.

Не сж потрѣбни много усилия, за да се обори мнѣнието на Руссо. Всеобщиятъ фактъ, че сжществуватъ общества, служи за явно изобличение на това. Човѣкътъ ако живѣеше единочно, би билъ неспособенъ да се развива физически и духовно. Вънъ отъ обществото не би могла да сжществува и природната способность на езика (говореньето).

Но туй, което особно се стараемъ да докажемъ, не е това, че обществото е явление естествено, необходимо, но това, че последнето е изворъ на удоволствието, че общото чувство на любовьта ни свързва съ всичкитѣ хора.

Потрѣба отъ общественость. — Социалното влѣчение, като е едно отъ тѣзи влѣчения, които най много постоянно се удовлетворяватъ, не ни дава такъви живи удоволствия, каквито ни даватъ онѣзи влѣчения, които редко-редко се удовлетворяватъ. И, наистина, удоволствието не е продължително състояние; ако се продължи, то ослабва.

Но нека се изпрѣчи нѣкое обстоятелство, що би ни лишило отъ обществото на подобнитѣ ни, и тогава ние ще усѣтимъ страданье, което съ собствената си живость ще ни покаже тайната и скритата сила на онова чувство, чиято сладость дългата привичка е скривала отъ насъ.

Робинзонъ Крузо билъ измисленъ отъ английския романистъ, за да се докаже, че индивидуумътъ до извѣстна мѣра, благодарение на своя трудъ, на своята лична похватность, може да мине и безъ съдѣйствието на другитѣ хора. При все туй, самъ Робинзонъ признава, че има поне едно нѣщо, за което той страстно съжалѣва: това е — обществото на себе подобнитѣ; и това именно прави да бждатъ особно трогателни неговитѣ възклицания, когато той, като е разгледалъ напразно остаткитѣ на единъ разбитъ корабъ, е извикалъ: «Ахъ, да бѣше се спасилъ какъвъ-да-е човѣкъ! да бѣше се спасилъ само единъ човѣкъ!»

Силвио Пеллико*), въ своитѣ мемоари за заточението си, разказва, колко той се радвалъ, когато е виждалъ нѣкой човѣкъ, ако ще би той да е и тъмничарътъ.

«Азъ отивахъ кждѣ прозореца, като желаехъ страстно да видя нѣкое ново лице, и се чувствувахъ за щастливъ, ако часовоя, като се разхождаше, не отиваше много близу до стѣната, ако той

*) (1787—1854). Италиански поетъ, прѣслѣдванъ отъ австрийското правителство за своитѣ политически мнѣния.

достатъчно се отдалечаваше за да мога да го виждамъ. Когато войникътъ си издигнеше главата и лицето му изражаваше вѣжливость, и азъ си мислѣхъ да намѣря у него какви-годѣ слѣди отъ състрадание, тогава чувствувахъ себе си завладанъ отъ сладостно вълнение, като че тоя непознатъ мень войникъ да бѣше мой приятель. Когато той се отдалечаваше, азъ чекахъ съ нѣжно безпокойствие да се възвърне, и, ако, като се възвръщаше, гледаше въ мене, то отъ туй азъ се наслаждавахъ, като че да ми се правеше едно голѣмо милосердие».

И не само въ тъмницата, когато човѣкъ е осамотенъ, се поражда тази меланхолия отъ уединение, това болѣстно влѣчение къмъ обществото. Франклинъ [1]) разказва, че въ широкия океанъ, когато плаваньето се продължи по-дълго врѣме, срѣщата на нѣкой какъвъ-да-е корабъ е истински празникъ за цасажеритѣ.

«Ние срѣщнахме, — казва той, — корабътъ «*Снѣгъ*», който идеше отъ Дублинъ за въ Ню-Йоркъ съ петдесеть работници и отъ двата пола. Тѣ всички излѣзоха на кувертата и изглеждаха като да сѫ дошли въ неописвана радость, загдѣто сѫ ни видѣли. Срѣщата на корабъ всрѣдъ морето причинява истинско удоволствие. Приятно е на човѣка да срѣщне сѫщества подобни на себе си, когато дълго врѣме е билъ отдѣленъ отъ хората. Моето сърце тупаше отъ радость и азъ се смѣехъ отъ удоволствие. Двоицата капитани се сговориха да плуватъ заедно. . . . . Слѣдъ нѣколко врѣме «*Снѣгъ*» се изгуби отъ очитѣ ни и нашитѣ сърца още веднажъ се наскърбиха».

Симпатия. — Социалнитѣ влѣчения, въ всичкитѣ имъ форми, по нѣкога се наричатъ *симпатически*, защото иматъ за общо основно начало симпатията*) Любовьта къмъ другитѣ хора изобщо, любовьта къмъ родителитѣ ни, дружбата, съ една дума, — всичкитѣ проявления на любовьта прѣдполагатъ, че ние симпатизираме на хората, що сѫ прѣдметъ на нашата любовь.

Освѣнъ това, симпатията се разбира въ два съвсѣмъ различни смисъла: прѣди всичко тя е стремежъ да се съгласяватъ нашитѣ чувства съ чувствата на нѣкого-другиго. Ние се смѣемъ съ тѣзи, които се смѣятъ, и плачемъ заедно съ тѣзи, които плачатъ. На зрѣлищата ние охотно се присъединяваме къмъ емоциитѣ, които се изпитватъ отъ други хора. Но симпатията е още и друго нѣщо. Тя е стремежъ да обичаме онѣзи, що иматъ чувства еднакви съ

1) (1706 — 1790). Американски моралистъ и политически дѣецъ.

*) Отъ двѣ гръцки думи: да се изпитва страсть заедно съ другитѣ хора.

нашитѣ, онѣзи, що иматъ какво-годѣ сходство съ собствената наша природа. Втората форма симпатия, както това се вижда, е едно слѣдствие на първата. Въ сѫщность, нашето разположение ни кара да прѣдпочитаме тѣзи, които сѫ най-близу до насъ по характеръ, по своитѣ качества и недостатъци. Именно законътъ на сходството ржководи симпатиитѣ, връзкитѣ на сърцата, сѫщо така, както що управлява много отъ нашитѣ умственни асоциации Ние изобщо обичаме всичкитѣ хора, защото тѣ сѫ наши ближни; но още повече обичаме нашитѣ роднини, нашитѣ съграждани, защото тѣ сѫ по прѣдимсто наши ближни; най-сетнѣ, ние пдѣдпочитаме прѣдъ другитѣ хора нашитѣ приятели, понеже между нихъ и насъ има една по-голѣма общность на мнѣния, характери и привички.

Опровержение на Ла-Рошфуко. — Въ свѣта има егоисти, които, като нѣматъ никакви безкористни влѣчения, запазватъ за сами себе си всичкото свое чувство; сѫщо тъй има моралисти и философи, които недопущатъ въ човѣка способностьта да има истинска любовь къмъ другитѣ хора.

Такъвъ е, напримѣръ, възгледътъ на Ла-Рошфуко, авторътъ на «Правилата». Споредъ неговото мнѣние, «любовьта къмъ самаго себе си и къмъ всичкитѣ нѣща за самаго себе си», е общата основа и единствениятъ принципъ на всичкитѣ наши влѣчения, даже и на тѣзи, които нагледъ се виждатъ за най-благородни и най-безкористни. Не нашитѣ ближни обичаме ние; въ сѫщность, въ нашитѣ ближни ние обичаме сами себе си; ние обичаме удоволствията, които нашитѣ ближни ни причиняватъ, или ползитѣ, които очакваме отъ тѣхъ. — «Благодарностьта, — казва авторътъ на «Правилата», — е като добросъвѣстностьта на търговцитѣ: тя поддържа сношаваньето. Състраданието е една хитра прѣдвидливость на нещастията, въ които ние можемъ да попаднемъ; услугитѣ, които правимъ на другитѣ сѫ, право казано, добро, което ние правимъ по-отрано сами на себе си. — Най-безкористната дружба не е друго нищо, освѣнъ спогодба, отъ която нашето самолюбие винаги прѣдполага да извлѣче извѣстна печалба. — Великодушието е едно скрито честолюбие, което прѣзира малкитѣ интереси, за да постигне нѣкой по-голѣмъ. — Добротата произтича отъ лѣностьта или отъ безсилие: съ други думи, ние даваме пари съ лихва и се показваме като че ги подаряваме.»

Ако Ла-Рошфуко бѣше се задоволилъ само съ твърдѣньето си, че висшитѣ чувства у човѣцитѣ сѫ безкористни само нагледъ, че егоизмътъ обича да взема маската на самопожертвованието, то

въ такъвъ случай би могло да се каже, че той прѣувеличава остротитѣ на своята сатира, че той намира удоволствие въ злословието и въ описваньето на злото. Но той отива по-далече; той е искалъ да обобщи, да възведе въ всеобщо правило това, което е само изключение: той е наклеветилъ човѣшката природа.

Ла-Рошфуко опровергава, въ сѫщность, самаго себе си, като казва, че безкористнитѣ чувства не сѫ друго нищо, а само лицемѣрни притворства; той забравя, че за да има въ нѣкои случаи притворство, необходимо е да има въ други случаи искренность. Егоиститѣ нѣматъ интересъ да се показватъ благодарни и тѣ не могатъ, съ своитѣ лъжливи увѣрения, да очарововатъ тѣзи, които искатъ да излъжатъ само за това, че въ сѫщность има хора дѣйствително благодарни.

Истина е, че удоволствието всѣкога придружава нашитѣ емоции, даже и най-безкористнитѣ. Човѣкъ, който забравя себе си и се жертвува за приятеля си, намира въ това самопожертвование особна радость и удоволствие. Но това удоволствие, което е слѣдствие на любовьта, нѣма нито цѣль, нито причина. Като обичаме нашитѣ родители, ние усѣщаме удоволствие; удоволствие усѣщаме, защото обичаме родителитѣ си; но удоволствието не е причината на нашата любовь къмъ родителитѣ си. Туй показва, че удоволствието може да произлѣзе отъ една истинска и искрена любовь. — »Да, казва Жане, да любишъ — това е едно удоволствие, но това е тъй при условието на любовьта, т. е., когато има привързаность къмъ нѣщо друго, освѣнъ къмъ самаго себе. Когато мислимъ за сами себе си, удоволствието изчезва, очарованието се разваля».

Семейни привързаности. — Ла-Рошфуко, чийто язвителенъ анализъ закача почти всичкитѣ чувства, се отнася, между туй, съ уважение къмъ семейнитѣ привързаности. Той не се е осмѣлилъ да каже, че майката, като жертвува себе си зарадъ дѣтето си, има прѣдъ очи нѣкакви користни смѣтки.

Семейнитѣ привързаности се отнасятъ къмъ най-живитѣ и най-трогателнитѣ чувства. Нищо не може да прѣвиши, както по силата на нѣжностьта, така и по степеньта на самопожертвуванието, майчинитѣ и бащинскитѣ чувства. Семейнитѣ привързаности се причисляватъ така сѫщо къмъ най-естественитѣ чувства, при всичко че трѣба да се признае, че цивилизацията спомага на тѣхното усилванье и на по-възвишения имъ характеръ, понеже тя туря семейнитѣ основи на по-справедливи начала. Нѣкога-си, при режима, кой-

то освѣщавалъ правото на старшинството, братската любовь не приличала на тази, каквато е въ настояще врѣме. Така сѫщо и сегашната съпружеска любовь се отличава отъ оная, когато жената не е била равна съ мѫжа, а е била негова робиня.

Любовьта на родителитѣ къмъ дѣцата и любовьта на дѣцата къмъ родителитѣ сѫ се измѣнили съ прогресивното смекчение на семейнитѣ отношения. Но въ всичкитѣ врѣмена тѣзи чувства сѫ сѫществували, като сѫ имали извѣстни характеристични черти, налагани отъ правитѣ на извѣстна епоха. Сократъ, още прѣди 2000 години, е казвалъ на сина си Лампрокла:

«Какъ! майката, що те обича, която, когато ти си боленъ, прави всичко, що може, само и само да ти възвърне здравието; която се грижи, да не би да се лишишъ отъ нѣщо, която въ молитвитѣ си проси за тебе всичкитѣ блага отъ боговетѣ. . . . . ти не си длъженъ да уважавашъ! . . . . . Ако ти си благоразуменъ, сине мой, ти ще молишъ боговетѣ да ти простятъ грѣховетѣ, що си направилъ по отношение къмъ майка ти. Внимавай, да ти не откажатъ твоитѣ милости, като те виждатъ неблагодаренъ. Пази се, да не би хората да узнаятъ, че ти прѣзирашъ онѣзи, които сѫ ти дали животъ: тѣ всички ще те отхвърлятъ, ти ще останешъ безъ приятели и ще бѫдешъ изоставенъ отъ свѣта» *).

Патриотизмъ. — Между любовьта къмъ човѣчеството и любовьта къмъ семейството стои любовьта къмъ отечеството (патриотизмътъ), която е по̀-ясна и по̀-ограничена отъ първата, по̀-обширна и по̀-разпространена отъ втората. Въ тази любовь се съединяватъ различни елементи, а особно идеята за отечеството, т. е., идеалното сѫщество, което се появява въ нашата душа или като знаемъ историята на нашата страна, или като си мислимъ за нашитѣ съграждани, що говорятъ еднакъвъ съ насъ езикъ и що сѫ свързани съ насъ съ еднакви интереси, или като си прѣдставяме земята, мѣстата, гдѣто живѣемъ.

Приятелство (дружба). — Социалнитѣ чувства, за които до сега говорихме, произлизатъ изъ самата природа. Не отъ насъ зависи да принадлежимъ на това или онова отечество; ние ги не избираме. Но ние избираме приятелитѣ си: оттукъ излиза и изражението «сродство на душитѣ», употрѣбявано за означаванье приятелството и любовьта.

Освѣнъ Монтеня, никой другъ не е описалъ по̀-добрѣ отъ Аристотеля удоволствията и приятноститѣ на приятелството.

---

*) Ксенофонтъ. Възпоминания за Сократа. Кн. II, гл. 2.

«Въ врѣме на нещастията само въ присѫтствието на приятели намираме удоволствие. Страданията ставатъ пò-леки, когато прѣданни сърца взематъ участие въ нихъ. Това облекчение, можемъ ли тъй да се попитаме, отгдѣ произлиза: дали оттуй, че приятелитѣ ни взематъ отъ насъ нѣкакси часть отъ товарътъ ни, или пъкъ оттуй, че безъ ни най-малко да намаляватъ тежестьта, що ни дава, само тѣхното присѫтствие ни радва; и още мисъльта, че тѣ сподѣлятъ нашитѣ скърби, намалява нашето страдание». — И пò нататъкъ:

«Приятельтъ ни утѣшава и съ своя видъ, и съ своитѣ думи, стига малко-много да умѣе; защото той знае сърцето на своя другаръ и знае точно, кое за него е приятно и кое може да го огорчи».

«Въ приятелството, за което ще говоря, — казва Монтень, по поводъ неговитѣ отношения къмъ приятеля му, — душитѣ се съединяватъ и се смѣсватъ една съ друга въ такъвъ всеобемлющъ съюзъ, щото тѣ се изтриватъ (заглаждатъ) и не намиратъ вече шевъ, който да може да ги свърже.... Нашитѣ души имаха една къмъ друга такъва буйна любовь и тази любовь ги правеше да бѫдатъ открити една за друга до такъва неизмѣрима дълбочина, щото азъ не само знаехъ неговата душа като собствената моя, но азъ съ пò-голѣма охота и повече се довѣрявахъ нему, отколкото самъ на себе».

Идеалнитѣ влѣчения. — Остава ни да кажемъ нѣколко думи за третата категория отъ нашитѣ влѣчения, които наричаме *идеални*, по нѣманье на пò-подходяща дума. По нѣкога наричатъ ги «висши влѣчения», но ние не допущаме, въ дѣлото на влѣченията да има нѣщо пò-високо отъ родителската любовь, отъ патриотическото чувство. Думата *идеални*, напротивъ, подхожда като наименование на тѣзи отъ съвсѣмъ особенъ родъ емоции, защото въ нихъ прѣобладаваща роль играятъ идеитѣ, умственитѣ елементи. Тѣзи влѣчения не сѫ нито пò хуманни, нито пò-безкористни отъ социалнитѣ влѣчения; главнитѣ имъ отличителни свойства сѫ такива, че тѣ никакъ се не отнасятъ до лица; че тѣ произхождатъ отъ голѣмо развитие на разума и на общитѣ идеи и отговарятъ на извѣстна степень култура.

Дѣление на идеалнитѣ влѣчения. — Тука и дума не може да стане за подробното описванье на тѣзи влѣчения; ще се задоволимъ само съ изброяваньето имъ и съ кратката имъ характеристика.

Едни отъ тѣхъ се отнасятъ къмъ *истината*, къмъ познанието: тѣ сѫ влѣчения на познанието.

Други се отнасятъ къмъ *доброто,* къмъ добродѣтельта; тѣ сж нравственитѣ чувства.

Трети се отнасятъ къмъ *прѣкрасното*, къмъ искуствата: тѣ сж естетическитѣ *) влѣчения.

Най-сетнѣ, къмъ влѣченията отъ тази категория трѣба да отнесемъ чувството, което поражда идеята за Бога, религиозното чувство.

Любовь къмъ истината. — Ако си припомнимъ туй, що говорихме за произхода на удоволствието, което всѣкога отговаря на дѣятелностьта, то ние лесно ще разберемъ, че мисъльта, само затова, загдѣто дѣйствува и загдѣто завладѣва своя прѣдметъ, който е истината, — изпитва въ тоя процесъ истински наслаждения.

Великитѣ учени, които откриватъ нови истини, изпитватъ повече удоволствия отъ размишляваньето, нежели другитѣ обикновени хора.

Монтескье [1]) е казвалъ: «Азъ никога не съмъ изпитвалъ печаль, безъ да я не разпръсна съ единъ часъ четенье».

«Съ науката, — казва Огюстенъ Тьери, [2]) — ние прѣкарваме лошитѣ дни, безъ да чувствуваме тежината имъ; ние сами създаваме сждбата си, ние благородно се ползуваме отъ нашия животъ. Ето какво съмъ направилъ азъ, и ето какво би правилъ и по-нататъкъ, ако ми се случеше отново да почна да живѣя. Слѣпъ и страждущъ безнадѣжно и почти непрѣкжснато, азъ мога да засвидѣтелствувамъ туй, зарадъ истиностьта на което никой не ще ме подозрѣ: има нѣщо, което струва повече отъ материалнитѣ радости, повече отъ богатството, даже повече отъ здравието — това е да се посвети човѣкъ на науката».

Нравствени чувства. — Ние сме чувствителни къмъ истината, такива сме и по отношение къмъ доброто. Добродѣтельта въ другитѣ извиква у насъ възторгъ, а добродѣтельта у самитѣ насъ извиква удовлетворение. Ние съ удоволствие гледаме на добритѣ дѣла, правени отъ другитѣ; а се наслаждаваме, когато сами направимъ нѣкое добро дѣло.

Злото сжщо тъй възбужда у насъ отвращение. Ние съ отвратителность, съ ужасъ, се отнасяме къмъ прѣстжпленията, извършвани отъ нашитѣ ближни. Ние осжждаме злото, направено отъ са-

---

*) Чувствата, що се отнасятъ къмъ идеята за прѣкрасното; естетиченъ — произлиза отъ една гръцка дума и етимологически означава *чувственъ* или *който се отнася къмъ чувството. Естетиката* е наука за прѣкрасното, философия за изящнитѣ искуства.

[1]) 1689 — 1755. Прочутъ французки писатель, авторъ на „Духътъ на законитѣ“.

[2]) Augustin Thierry, прочутъ французки историкъ (1795 — 1850).

митѣ насъ, разкайваме се за това и страдаме отъ гризеньето на съвѣстьта.

Тия чувства, присъединени къмъ идеята за доброто, къмъ идеята за дълга, съставяватъ това, което ние наричаме съ една дума «съвѣсть»,

Естетически чувства. — Естетически чувства се наричатъ твърдѣ разнообразнитѣ влѣчения, които ние изпитваме по отношение къмъ различнитѣ проявления на прѣкрасното, както въ искуствата, така и въ природата.

Прѣкрасното по̀-мѫчно може да се опрѣдѣли, отколкото доброто и истината. Истината, въ сѫщность, е съгласование на мисъльта съ дѣйствителностьта; доброто е съгласование на дѣйствието съ нравствения законъ Но какво нѣщо е прѣкрасното? Ни една отъ формулитѣ, прѣдлагани отъ философитѣ, право казано, не е удовлетворителна, и, може би, ще трѣба да се помиримъ, като опрѣдѣлимъ прѣкрасното чрѣзъ характерната емоция, която то възбужда въ нашитѣ сърца: *съ възторга.*

Като нѣма общо опрѣдѣление за прѣкрасното, може би да е възможно да се намѣрятъ частни опрѣдѣления за различнитѣ видове красота: духовна красота, която е съвършенството на добродѣтельта; физическа красота, която състои въ правилностьта на чертитѣ, съединена съ извѣстно изражение и т. н.

Прѣкрасното, несъмнѣно, е едно понятие на нашия разумъ; но прѣкрасното се измѣнява по природата си съ всѣко едно отъ искуствата — поезията, живописьта, музиката и др. — които се стремятъ да го прѣдставятъ. Всѣки художникъ има какъвъ-годѣ идеалъ, който той прѣслѣдва, и, несъмнѣно, тоя идеалъ произтича изъ разума, доколкото той е прѣслѣдвана цѣль, вроденъ стремежъ на природата; но опитътъ на всѣко отдѣлно лице, условията, свойствени на всѣко искуство, опрѣдѣляватъ и одѣлотворяватъ повече или по̀ малко тоя идеалъ.

Прѣкрасното, освѣнъ това, трѣба да се различава отъ изящното (хубавото) и отъ възвишеното (величественото). Изящното е тъй сѫщо възпроизведение на прѣкрасното, но то като да прѣдполага по̀-малки размѣри. А възвишеното прѣдполага, напротивъ, колосални размѣри и подразбира всѣкога нѣщо необикновено.

Естетическитѣ чувства сѫ изворъ на най-живитѣ наслаждения, но тѣ изискватъ специално образование, истинска умствена изтънченость.

Освѣнъ туй, прѣкрасното се съдържа не само въ искуствата,

въ произведенията на човѣка; ние го намираме сѫщо и го обичаме и въ природата.

Чувство на природата. — Чувството на природата е часть отъ тази категория чувства, които не се развиватъ у всичкитѣ хора и които не могатъ да се отнесатъ къмъ всичкитѣ периоди на човѣшкото сѫществуванье. Милтонъ *) въ своя «Изгубенъ Рай» туря въ устата на Ева слѣднитѣ думи:

«Сладко е дишеньето на утриньта съ пѣеньето на птицитѣ; прѣкрасно е слънцето, когато разпръсва първитѣ си лучи..... Прѣлестно е приближаваньето на мирния и тихия вечеръ; очарователи сѫ мълчаливата нощь и тази луна, толкова прѣкрасна, и тѣзи небесни бисери, които съставятъ звѣздната ѝ свита».

Първитѣ хора нѣмали свободно врѣме да се отдадатъ на тѣзи поетически съзерцания, и природата съ всичкитѣ прѣпятствия, съ които е нарушавала спокойствието на тѣхното сѫществуванье, никакъ не е могла да възбуди у тѣхъ удивление.

Чувството на природата е сложно чувство, което прѣдполага голѣмо число елементи и което се развива въ човѣшкото сърце само тогава, когато човѣчеството дойде до извѣстна степень на умствено развитие. Природата говори въ едно и сѫщо врѣме и на нашитѣ вънкашни чувства, и на нашето научно познание, и на нашитѣ религиозни инстинкти. Любовьта къмъ природата съдържа въ себе, очевидно, чувствени елементи, привлича съ блѣскавитѣ цвѣтове, съ хармоничнитѣ линии; но тя се видоизмѣнява на хиляди манери чрѣзъ религиозниинѣ и научнитѣ идеи, които се смѣсватъ съ нея. «Атеиститѣ — казва Русо — никакъ не обичатъ колибитѣ (полето)». Но въ всѣки случай тѣ го обичатъ иначе, нежели религиознитѣ хора, които въ природата виждатъ творческата дѣятелность на Бога.

Религиозното чувство — Религиозното чувство, както и всичкитѣ други идеални чувства, е свързано тѣсно съ умственитѣ явления. Очевидно, то сѫществува само въ душитѣ, гдѣто се развиватъ религиознитѣ вѣрвания. Всѣкадѣ, гдѣто отсѫтствува идеята за Бога, религиозното чувство изчезва заедно съ нея. То се измѣнява заедно съ толкова много различнитѣ форми, въ които се облича религията. У първобитнитѣ народи сѫществувало чувство на страхъ и ужасъ прѣдъ лицето на грозното божество; сетнѣ човѣ-

*) Английски поетъ (1608 — 1674), авторъ на „Изгубения Рай“, една отъ най-великитѣ епически поеми въ модерната литература.

кътъ малко-по-малко узналъ божествената доброта или най-малко благодѣтелното дѣйствие на природнитѣ сили. Оттогава насетнѣ религиозното чувство, безъ да изгуби елементътъ на страха, е създало най-много любовь и благодарность, довѣрие и спокойствие.

Когато е въпроса за умственитѣ чувства, за идеалнитѣ, трѣба да забѣлѣжимъ, че тѣ се измѣняватъ заедно съ врѣмето, съ прогреса на вѣковетѣ. Ние обичаме други нѣща, а не тия, които сж обичали нашитѣ прадѣди, и тия нѣща ние обичаме иначе.

Каквото и да прави психологътъ, не може да схване въ всичкитѣ имъ отѣнъци всички тѣзи деликатни чувства, които постоянно се видоизмѣняватъ и които взиматъ почти толкова форми, колкото има индивидууми. Има много способи, за да се обича прѣкрасното така сжщо има много способи, за да се обича Богъ.

РЕЗЮМЕ.

156. — Общото свойство на *социалнитѣ влѣчения* е, че тѣ сж *безкористни*; еднички тѣ ни правятъ истински способни да обичаме.

157. — Социалнитѣ влѣчения прѣдполагатъ: 1) любовь къмъ другитѣ хора изобщо, *общественость*; 2) любовь къмъ нашитѣ родители и роднини, *семейни привързаности;* 3) любовь къмъ нашитѣ съграждани, *патриотически чувства*; 4) особени частни чувства, основани на сходството — *приятелство и любовь.*

158. *Обществеността* е явление естествено; привичката по нѣкога ни прави нечувствителни къмъ удоволствията, които произлизатъ отъ нея; но когато сме уединени, ние силно чувствуваме потрѣба отъ общество на себе подобни.

159. — Обществеността и другитѣ влѣчения на любовьта иматъ за свой общъ принципъ *симпатията.*

160. — Симпатията е въ едно и сжщо врѣме стремежъ — да се турятъ нашитѣ чувства въ съгласие съ чувствата на нашитѣ ближни, и да обичаме тѣзи, които иматъ сжщитѣ чувства, сжщата природа, както и ние.

161. — Моралиститѣ, подобни на *Ла-Рошфуко*, които се стремятъ да подчинятъ всичкитѣ чувства на самолюбието, просто клеветятъ човѣшката природа. Удоволствието, което придружава сърдечнитѣ влѣчения, не е тѣхната причина и не то ги извиква; то е само тѣхно слѣдствие и то придружава само искренитѣ и истинскитѣ влѣчения.

162. — Семейнитѣ привързаности, патриотическитѣ чувства сѫ *естествени* и не зависятъ отъ изборъ. Приятелството, любовьта, напротивъ, прѣдполагатъ прѣднамѣрено желание, прѣдпочитанье.

163. Всичкитѣ идеални влѣчения прѣдполагатъ извѣстно умствено развитие; тѣ се отнасятъ къмъ *идеята за истината*, *идеята за доброто*, *идеята за прѣкрасното*, *идеята за Божеството*.

Глава XVI.

Воля и привички.

Волева дѣятелность. — Опрѣдѣление на волята. — Воля у дѣтето. — Сѫществени свойства на волята. — Отношения на волята къмъ другитѣ способности. — Анализъ на волевия актъ. — Прѣдставление на актътъ, що трѣба да стане. — Обсѫжданье. — Мотиви и побуждения. — Всѣко волево дѣйствие е продуктъ на обсѫжданьето. — Рѣшение. — Извършиванье на акта. — Значение на волята. — Характеръ. — Привичка. — Свойства на привичката. — Произходъ на привичката. — Послѣдици на привичката. — Тя улеснява дѣйствието.— Тя замѣнява волята. — Тя се стреми да поднови дѣйствието. — Тя оживява ума. — Тя ослабва съзнанието. — Дѣйствия на привичката върху чувството.— Закони на привичката. — Важното значение на привичката.

Волева дѣятелность. — Дѣятелностьта, разгледвана като принципъ на дѣйствията, които се проявяватъ или могатъ да се проявятъ чрѣзъ вънкашни движения, прѣдставява, както е извѣстно, три форми: инстинктъ, воля, привичка.

Инстинктивната дѣятелность ние вече разгледахме (гл II); сега ще разгледаме волевата дѣятелность и дѣятелностьта на привичката.

Опрѣдѣление на волята. — Собствено областьта на волята, както и другитѣ двѣ форми на дѣятелностьта, се състои, както вече казахме, отъ дѣйствия, т. е., вѫтрѣшни актове, съпровождани отъ слѣдствия, отъ външни движения.

Волята може да бѫде опрѣдѣлена като: *способность на ума да направи съзнателно и обмислено, произволно и свободно, какво-да-е дѣйствие по собственъ изборъ*.

Волята у дѣтето. Волята, така разбирана, е свойство, подобно на съзнателния разумъ, само на възрастния човѣкъ. Дѣтето, несъмнѣно, дѣйствува, рѣшава; но основнитѣ начала на неговитѣ дѣйствия и рѣшения сѫ инстинктътъ, чувствителностьта, а не волята. Дѣтето, право казано, нѣма воля.

Сѫществени свойства на волята. Сѫщественитѣ свойства на волята сѫ размишлението, а слѣдователно, и свободата (глед. гл. XVII). Волевитѣ дѣйствия сѫ обмислени и затова сѫ свободни, т. е., зависятъ само отъ насъ.

Отношение на волята къмъ другитѣ способности. — Волята рѣзко се отличава отъ ума и отъ чувството. Не зависи отъ насъ да изпитваме това или онова чувство, да имаме или да нѣмаме тази или онази мисъль; но ние сме господари на нашата воля, споредъ както я разбираме.

На философитѣ, които смѣсватъ волята съ желанието, т. е., съ чувството, трѣба да се отговори, че въ сѫщность, когато желанието и волята се съгласяватъ и съсѫществуватъ, ние не смѣсваме влѣчението, произведено отъ желаната вещь, и силата, която ни кара да отстѫпимъ на това влѣчение; второ, че често ни се случва да желаемъ мимо волята; и че, най-сетнѣ, желанието и волята въ нѣкои случаи си противорѣчатъ едно на друго: тогава се пораждa борба, стълкновение, и побѣждава ту волята, ту желанието.

А на тѣзи, които смѣсватъ волята съ ума, трѣба да се отговори, че ако даже всѣка воля да се съединява съ една каквада-е идея, то пакъ волята не е това сѫщото, което е идеята. Колко много идеи се прѣдставятъ на нашия умъ, безъ да сѫ придружени отъ волята! Сократъ, навѣрно, се е мамилъ, като е смѣсвалъ «науката» и «добродѣтельта». Друго нѣщо е да се мисли доброто, друго — да се желае.

При все това, обаче, не по-малко е вѣрно, че волята, макаръ и да прѣдставява нѣщо отлично и къмъ нищо неотносимо, пакъ се намира въ тѣсни отношения съ чувството и ума. Тия отношения ясно могатъ да се видятъ, ако направимъ анализъ на кое-да-е волево дѣйствие.

Анализъ на волевия актъ. — Всѣко волево дѣйствие прѣдполага, когато е пълно, нѣколко елемента:

1) **Прѣдставление,** или идеята на акта, що трѣба да се извърши.

2) **Обсѫждане,** т. е. разгледване на мотивитѣ, или побужденията, които ни каратъ да работимъ въ тоя или другъ смисълъ.

3) **Рѣшение,** което и е собствено актътъ на волята, твърдото рѣшение, което вземаме, за да извършимъ това или онова дѣйствие.

4) **Извършваньето на акта,** което слѣдва подиръ рѣшението.

Прѣдставление на акта, който трѣба да се извърши. — Безполезно е да се спираме на това първо условие на волевия актъ. Очевидно е, че ние само тогава извършваме волевото дѣйствие, когато имаме идеята за него, сѫщо и идеята

за противоположното дѣйствие. А идеята за дѣйствието, което трѣба да се извърши, ние я добиваме, благодарение на туй, че познанието прѣдхожда волята.

Прѣди да кажа: «искамъ да излѣза,» азъ си прѣдставямъ мисленно както разходката, така и фактътъ да остана у дома.

Обсѫжданье. — Умътъ ни прѣдставя не само идеята на дѣйствието, което мислимъ да извършимъ, но сѫщо ни показва основанията, мотивитѣ, поради които ние прѣдпочитаме именно това дѣйствие прѣдъ всѣко друго. Врѣмето е прѣкрасно, не сме заняти, имаме нужда отъ движение и пр.; на всички тия причини, които ни подбуждатъ да отидемъ на разходка, могатъ да се противопоставятъ противоположни основания: ние чаками гости, не знаемъ гдѣ да отидемъ и пр.

Мотиви и побуждения. — Въ обсѫжданьето не влиза само умътъ: чувството съ своитѣ желания, съ своитѣ влѣчения излиза тъй сѫщо на сцената и туря на кѫпонитѣ тежестьта на своето собствено влияние. Като излизаме на разходка, ние сме увѣрени, че ще срѣщнемъ приятеля си, когото желаемъ да видимъ, или пъкъ ще отидемъ въ музея, гдѣто ще изпитаме художествени удоволствия, къмъ които сме много чувствителни, и т. н.

Съ други думи, обсѫжданьето се намира въ зависимость въ едно и сѫщо врѣме и отъ причини отъ умствено естество, които се казватъ *мотиви,* и отъ причини отъ чувствено естество, които се казватъ *побуждения* къмъ нашитѣ дѣйствия.

Всѣко волево дѣйствие е продуктъ на обсѫжданьето. — По нѣкога обсѫжданьето бива много дълго или затова, че за да се вземе едно рѣшение е отъ голѣма важность, или затова, че индивидуумътъ, що обсѫжда, има нерѣшителенъ характеръ. Викторъ Хюго въ една глава на своитѣ «Miserables,» нарѣчена «Буря подъ черепа,» чудесно хубаво е описалъ, колко дългъ и послѣдователенъ редъ мисли и чувства идатъ въ главата на човѣка, прѣди да се рѣши да дѣйствува. По нѣкой пѫть пъкъ обсѫжданьето бива много кратко: принудени сме да дѣйствуваме бързо, нужно е скоро-скоро да вземемъ рѣшение. Исканьето въ тоя случай бива почти внезапно, но винѫги то прѣдполага, че ние въ единъ мигъ сме сравнили и сме прѣтеглили всичко за и противъ.

Рѣшение. — Волята се заключава главно въ рѣшението. До извѣстно врѣме ние се колебаемъ, тъй да се каже, между двѣ противни страни. Ние туряме послѣдователно тежина и на двѣтѣ страни на кѫпонитѣ, които ту се дигатъ, ту се спущатъ. Но най-

сетнѣ, дохожда единъ моментъ, който е, тъй да се каже, кризиса на волята, когато прѣставаме вече да се двоумимъ, когато рѣшително прѣминаваме къмъ една отъ странитѣ, когато се рѣшаваме. Каквато привлѣкателность и да иматъ за насъ нашитѣ желания, каквото влияние и да приписваме на нашитѣ мисли, то пакъ не сѫ нашитѣ желания, не сѫ нашитѣ мисли, които извикватъ нашитѣ рѣшения: ние сами се рѣшаваме, нѣкога съ помощьта на нашитѣ желания, нѣкога противъ нашитѣ желания по извѣстни мотиви, на които даваме прѣдимство прѣдъ противоположнитѣ мотиви.

Извършванье на дѣйствието. — Токо-що казахме, че волевиятъ актъ състои, главно, въ рѣшението — дали се придружава или не съ какво-да-е дѣйствие. Въобще, обаче, извършваньето на дѣйствието, придружава исканьето, и за да бѫде волевиятъ актъ дѣйствително пъленъ, необходимо е, не само той да бѫде рѣшенъ, но и да се направи усилие за неговото извършванье.

Извършваньето на дѣйствието зависи само по себе отъ външкашни обстоятелства, независящи отъ моята воля: парализираната ми рѫка не може да ми се покорява, когато ѝ заповѣдвамъ да пише; мускулитѣ ми, много ослабнали, могатъ да се не подчиняватъ на взетото отъ мене рѣшение — да дигна нѣщо много тежко. Но даже и въ тия случаи, когато заповѣдитѣ на моята воля не се изпълняватъ, все пакъ е имало заповѣди, имало усилие и начало за извършванье дѣйствието. Волята, несъпроводена отъ дѣйствие, остава непълна, и тя не е друго нищо. а само *намѣрение.*

Значение на волята. — Волята е това нѣщо, което създава човѣшката личность, което истински създава *азъ*-то; на нея сме длъжни, загдѣто прѣдставяваме отъ себе си именно това, което сме.

«Нашата власть надъ сами себе си, казва Жуффруа, се подържа само чрѣзъ продължително упражнение . . . . Мѣрката на тази власть е тъй сѫщо мѣрка на човѣшкото достоинство, тъй като тази власть е самъ човѣкътъ.»

Характеръ. — Най-дъбъръ човѣкъ е този, който има умъ, сърце и характеръ. Туй трето качество на съвършенния човѣкъ най-много зависи отъ волята. Наистина, характерътъ прѣдполага твърда воля, която умѣе да противостои на капризитѣ, на колебанията на чувствата, която може да управлява сама себе си и прѣслѣдва своята цѣль съ непоклатимо упорство, що не допуща уклонения, нито поради внушенията на други хора, нито поради побужденията на страститѣ.

Привичка. — Волевата дѣятелность не е най-обикновената форма на човѣшката дѣятелность. Като изхожда отъ инстинкта, дѣятелностьта се възвишава до волевата форма само заради туй, за да падне отново и да се прѣвърне въ привичка. По̀-голѣмата часть отъ нашитѣ дѣйствия произлизатъ и ставатъ по привичка. Ние пишемъ, говоримъ, ходимъ, извършваме и много други работи, безъ да размишляваме и не чрѣзъ подновявано безъ спиранье усилие, но подъ мекото и приятното влияние на привичката.

Свойства на привичката. — И тъй, привичката е единъ видъ дѣятелность несъзнателна, машинална, автоматична. Тя има всичкитѣ свойства на инстинкта: точность, непогрѣшимость; но тя се отличава отъ него по своя произходъ. Инстинктътъ е, въ сѫщность, тъй да се каже, наслѣдствена привичка, която ни се прѣдава отъ нашитѣ прадѣди и която прѣко се показва въ живото сѫщество. Привичката, напротивъ, се придобива: тя произходи отъ нашитѣ по̀-нрѣдишни дѣйствия; тя прѣдполага прѣдварителна воля; тя е втора природа.

Произходъ на привичката. — Привичката произходи отъ повтаряньето на едно и сѫщо дѣйствие или отъ продължаваньето на едно и сѫщо впечатлѣние.

Привичката, въ сѫщность, господствува не само върху нашитѣ волеви акти, които, повтаряйки се, губятъ малко по̀-малко своето свойство на обмислени дѣйствия, извършвани съ усилие, — но тъй сѫщо и върху нашитѣ осѣщания, върху нашитѣ умствени операции, върху нашитѣ чувства, съ една рѣчь, върху нашитѣ състояния на съзнанието. Слѣдователно, привичката е резултатъ или на нѣкое волево дѣйствие, извършвано отъ индивидуума, или на нѣкое дѣйствие, произвождано върху тоя индивидуумъ отъ външни дѣятели, като, напр., отъ температурата, отъ топлината и студа, отъ свѣтлината и т. н.

Колкото повече пѫти се повтаря дѣйствието, колкото повече се продължава впечатлѣнието, толкова повече и привичката се стреми да се развие и толкова повече тя придобива сила. Но право сѫ забѣлѣжили, че повтаряньето на дѣйствието или продължаваньето на впечатлѣнието не сѫ необходими, за да се обясни началото на една привичка. Въ сѫщность, достатъчно е едно дѣйствие, едно впечатлѣние, за да се появи стремежъ къмъ привичка.

Дѣйствия на привичката. — Привичката указва различни дѣйствия върху човѣшкитѣ способности: отъ една страна тя улеснява дѣйствието, замѣнява волята, оживява ума, поддържа влѣченията; а отъ друга — затѫпява осѣщанията.

Тя улеснява дѣйствието. — Подъ влиянието на привичката ние безъ усилие повтаряме дѣйствията, които въ началото сѫ ни били неприятни и мѫчни.

«Благодарение на привичката, ние всѣки день правимъ чудеса. . . . . Влѣзте въ една типография. Всичкитѣ работници съвсѣмъ не сѫ еднакви по своитѣ достоинства; но и най-малоумнитѣ, най-малко способнитѣ, взематъ изъ кутийкитѣ нужнитѣ имъ букви и ги нареждатъ по мѣстата съ такъва бързина, съ такъва увѣренность въ движенията, като че се вършатъ по инстинктъ; и наистина, всичко туй става инстинктивно, понеже произлиза отъ привичката». (Жюль Симонъ).

Тя замѣнява волята. — Нашиятъ животъ би билъ особено бавенъ, нашитѣ дѣйствия на нищо не би заприличали, ако бихме били принудени да размишляваме и да изваждаме наявѣ волята всѣки пѫть, когато дѣйствуваме.

«Дѣйствието на ходеньето, което ни се вижда толкова просто, продължавало би да бѫде за човѣка прѣдметъ на грижа и изучванье прѣзъ цѣлия му животъ. Ние би говорили на нашия езикъ съ сѫщитѣ усилия, съ които би говорили на нѣкой чуждъ езикъ, новъ и несъвсѣмъ изученъ. Да търсимъ постоянно думи и да се грижимъ за правилното имъ съгласуванье, съ туй ще прѣчимъ на нашия умъ; послѣдниятъ не ще може всецѣло да се прѣдаде да прѣслѣдва мисъльта. Когато пишемъ, ние би заприличали на ученикъ, който съ мѫка прѣписва урока си; ние би трѣбало да употрѣбяваме усилия за написваньето на всѣка буква. Най-даровитиятъ човѣкъ не би могълъ да изсвири петь такта на пиянето, безъ да си не отдѫхне». (Ж. Симонъ).

Тя се стреми да поднови дѣйствието. — Подъ влиянието на привичката ние не само придобиваме голѣма леснина за да извършваме дѣйствията, които тя направлява, но ние ставаме разположени да ги възпроизвеждаме по-често. Силата на привичката поражда стремежъ, влѣчение, да се повтори туй, което веднажъ сме го извършили.

Тя оживява ума. — Благодарение на привичката ние ставаме по-способни, по-искусни да разпознаваме елементитѣ на възприятията, да анализираме принципитѣ на нашитѣ идеи. Подъ нейното влияние нашитѣ умствени сили нарасватъ.

«Музикантитѣ достигатъ дотамъ, щото могатъ да разложатъ единъ оркестръ и да различатъ въ ансамбла (цѣлото) партията на всѣки инструментъ. Управительтъ на оркестра слуша всичкитѣ му-

зиканти наведнажъ и всѣкиго отъ нихъ отдѣлно. . . . . Свирачътъ на цигулка длъжи само на дѣятелната привичка, т. е., на често повтаряното упражнение, загдѣто много лесно може въ едно и сѫщо врѣме и да чете ноти, да нагласява своя инструментъ, да тегли пръчката, и въ сѫщото врѣме толкова да владѣе себе си, що-то да може да оцѣни, какво впечатлѣние е произвелъ на своитѣ слушатели, и да се наслаждава както нихъ, даже повече отъ нихъ, отъ прѣлестьта на музиката. . . .»

«Кой разсѫждава по-добрѣ? Дали този, който знае на паметь всичкитѣ правила на Аристотеля, или този, който чрѣзъ всѣкидневно упражнение се е изострилъ въ аргументацията?» (Ж. Симонъ)

Тя ослабва съзнанието. — Но въ природата на привичката е да произвожда тъй сѫщо и противоположни дѣйствия; ако тя, отъ една страна, закрѣпя дѣятелнитѣ способности на възприятието, сѫждението, разсѫждението, въобще умственитѣ способности, — то отъ друга страна, тя ослабва, даже нѣщо повече, малко-по-малко унищожава съзнанието.

Едно явление, което често се повтаря, което ни е станало привичка, бива вече нечувствително. Ние не чувствуваме тежината на въздуха, който ни натиска отвсѣкждѣ. Химикътъ живѣе посрѣдъ най-лоши изпарения, безъ да ги осѣща.

Дѣйствие, което често се възобновява, става несъзнателно. Когато пишемъ, почти несъзнателно правимъ очертанието на буквитѣ. Когато свиримъ нѣщо на фортепиянoто, ние не внимаваме на движенията, що правимъ съ пръститѣ.

Дѣйствия на привичката върху чувствата.— Влиянието на привичката върху чувството е сѫщо тъй двойно и противорѣчиво:

1) Тя ослабва осѣщанията на удоволствието и страданието;

2) Тя увеличава силата на влѣченията.

Едно отъ най-много извѣстнитѣ дѣйствия на привичката е туй, че тя затѫпява нашитѣ радости и страдания. Ние полека-лека привикваме на неприятноститѣ, които въ началото ни сѫ били най-нетърпими; ставаме нечувствителни къмъ удоволствията, които изпървенъ ни сѫ се показали най-живи, най-приятни.

Но затуй пъкъ чувствата на любовьта, влѣченията, страститѣ, поне въ началото и до извѣстна граница, задъ която става вече прѣсищанье, се усилватъ подъ влиянието на привичката. «Нима ние бихме обичали хората, — казва Жане, — ако да не бѣхме постоянно посрѣдъ тѣхъ? сѫщо тъй и пѫтешествията, ако никога не бѣхме пѫтували? и четеньето, ако да не бихме чели?»

Закони на привичката. И тъй, привичката по нѣкога ослабва, по нѣкога уякчава, и ту намалява, ту увеличава нашитѣ различни способности.

Опитали сж се да подведатъ тѣзи толкова противорѣчиви дѣйствия подъ единъ общъ законъ и сж установили тази формула: «привичката ослабва всичкитѣ пасивни впечатлѣния и развива всичкитѣ активни операции».

Промѣната, която е дошла въ живото сжщество отвънъ, става за него все повече и повече чужда; промѣната, която му е дошла отъ самаго-него, все повече и повече се усвоява отъ него. *Възприемчивостьта* се умалява, *самопроизволностьта* се увеличава. Продължителностьта или повтаряньето ослабва *бездѣятелностьта*, а възбужда *дѣятелностьта*». *)

По тоя начинъ се примиряватъ нагледъ противорѣчивитѣ слѣдствия на привичката, която, въ сжщность, увеличава и уякчава дѣятелнитѣ сили на душата само затуй, загдѣто тя въ сжщото врѣме намалява живостьта на нашитѣ впечатлѣния и на всичко това, което е чисто пасивно въ нашитѣ дѣйствия.

Значение на привичката. — Не е прѣувеличено, гдѣто на привичката се дава прѣобладаваща роль въ човѣшкия животъ. Тя именно затвърдява резултатитѣ на нашитѣ усилия; тя ни избавя отъ потрѣбата, постояно да викаме скжпото и мжчното усилие на нашата воля. Безъ нея трѣбало би всичко нужно всѣкога да се захваща пакъ отначало; благодарение ней, можемъ да се ползуваме отъ всичко, което сме направили. Привичката, несъмнѣно, ни кара да станемъ автомати, но автомати съзнателни, които безъ мжка извършватъ наново само това, което вече веднажъ сж направили. «Привичката именно, — право казва Албертъ Лемуанъ *), — дава устойчивость на вѣчното измѣнение на нашето сжществуванье; тя спира врѣмето, което нищо но може да спрѣ.... Благодарение ней, въ живото сжщество не се унищожава миналото..... Чрѣзъ нея миналото се награмадява и се повтаря въ настоящето.... Настоящето съдържа въ себе си това минало; то го задържа и продължава да го владѣе въ тази стегната форма; то е уголѣмило сжщностьта на миналото, то го е уподобило на своя собствена природа».

Но привичката, естествено, както що има добри страни, така

---

*) Равессонъ. *За привичката* стр, 9.

*) Французки философъ отъ спиритуалистичната школа, роденъ въ 1842 год., умрѣлъ прѣди нѣколко години, дълбокъ и проницателенъ психологъ.

сѫщо има и лоши; тя именно дава единство на нашия животъ, тя подчинява настоящата минута на всички изминали минути. Споредъ каквато е била нашата дѣятелность въ миналото, и ние въ настоящето или въ бѫдѫщето ще бѫдемъ наклонени къмъ добри или къмъ лоши работи. Привичката е робство, понеже тя ни прави роби на нашето минало; но отъ насъ зависи, щото това минало да ни влѣче къмъ добродѣтельта, къмъ науката, къмъ истината.

РЕЗЮМЕ.

164. — Човѣшката дѣятелность се проявява въ три форми: *инстинктъ*, *воля*, *привичка*.

165. — *Волевата дѣятелность* или *волята* е способность, която имаме *за да вземаме извѣстни рѣшения обмислено*, по *свободенъ* изборъ.

166. — Волята не бива да се смѣсва ни съ *желанието*, ни съ *идеята*.

167. — Пълното волево дѣйствие съдържа четире елемента: *прѣдставление* за актътъ, който трѣба да се извърши; *обсѫждане*, *рѣшение*, *извършване на дѣйствието*.

168. — *Обсѫждането* изкарва наявѣ мотивитѣ и побужденията, т. е., съзнателнитѣ причини и побужденията на чувството.

169. — *Рѣшението* собствено е актътъ на волята.

170. — Извършването на дѣйствието, или поне началото на извършването, усилието, що се употрѣбява за да се изпълни дѣйствието, за което сме взели рѣшение, е необходимото допълнение на волевото дѣйствие.

171. — Волята дѣйствително създава *човѣшката личность*. Нашето достоинство се измѣрва съ властьта, която имаме надъ сами себе си.

172. — *Привичката* е *несъзнателна дѣятелность*, автоматична, която слѣдва подиръ волевата дѣятелность.

173. — Привичката има всичкитѣ свойства на *инстинкта*, но се отличава отъ него по своя произходъ; тя е придобитъ инстинктъ, втора природа.

174. — Силата на привичката зависи отъ честото повтарянье на едно и сѫщо дѣйствие или отъ продължителностьта на едно и сѫщо впечатлѣние.

175. — Слѣдствието на привичката е, гдѣто *улеснява дѣйствието* и гдѣто ни разполага да подновяваме дѣйствието.

176. — Тя закрѣпва дѣятелнитѣ способности на ума, но *ослабва съзнанието*.

177. — Тя ослабва осѣщанията на удоволствието и страданието, но оживява влѣченията.

178. — Накратко може да се каже, че привичката *ослабва* всичкитѣ *пасивни впечатлѣния* и развива всичкитѣ *дѣятелни операции*.

Глава XVII.

Свобода и детерминизмъ.

Различни значения на думата свобода. — Свободна воля. — Свобода на безразличието. — Възражение, що произтича отъ мотивитѣ. — Опровержение на това възражение. — Доказателства за свободата. — Съзнание за свободата. — Възражения на Бейля и Спиноза. — Морални доказателства. — Всеобща вѣра въ свободата. — Различни форми на фатализма. — Теологиченъ фатализмъ. — Физиологиченъ фатализмъ. — Психологиченъ фатализмъ или детерминизмъ. — Свобода и разумъ.

Различни значения на думата свобода. — Право казва Лейбницъ, че «терминътъ *свобода* е много двусмисленъ». Нѣма друга дума повече употрѣбителна и въ сѫщото врѣме по-лошо опрѣдѣлена.

Прѣди всичко, свободата се отнася къмъ физическитѣ дѣйствия, материалнитѣ движения, които не срѣщатъ прѣпятствие и се извършватъ безъ затруднения, безъ прѣчки. Водата тече свободно, животното се движи свободно; това е *физическата свобода*, която просто може да се опрѣдѣли съ думитѣ — отсѫтствие на прѣчки.

Гражданската свобода и политическата свобода иматъ съвсѣмъ особно значение. Гражданската свобода е осветяванье чрѣзъ закони естественитѣ права на човѣка: собственостьта, неприкосновенность на личностьта и на жилището и т. н. Политическата свобода е съвъкупность отъ права, чрѣзъ които гражданинътъ спомага на правителството въ своята страна (свобода на печата, свобода на събранията, всеобщо гласоподаванье и т. н.)

Най-сетнѣ, *нравствена свобода* или *свободна воля* се казва силата, способностьта на човѣка да взема по своя воля извѣстно рѣшение, по свой изборъ да се рѣши да извърши това или онова дѣйствие, съ една рѣчь, както казва Кондилякъ, «да прави туй, което не е правилъ, и да не прави туй, което е правилъ».

Свободна воля. — Само съ тази послѣдня форма на свободата ние мислимъ да се позанимаемъ. Въпросътъ се състои въ това, дали наистина човѣкътъ, когато дѣйствува по своя воля, е властенъ да се противи на чувственнитѣ влѣчения и да прави из-

боръ между различнитѣ мотиви, които му внушава неговиятъ умъ, или, напротивъ, неговитѣ рѣшения сѫ принудени слѣдствия било отъ вънкашна необходимость, било отъ случайнитѣ особности на темперамента, било, най-послѣ, отъ психологически детерминизмъ.

Свобода на безразличието (равнодушието). За да се опрѣдѣли пò-точно прѣдметътъ на спора, трѣба, прѣди всичко, да се изхвърлятъ нѣкои лъжливи тълкования на свободата. Споредъ мнѣнието на нѣкои философи отъ срѣднитѣ вѣкове, човѣкъ има способность да взема извѣстно рѣшение безъ мотивъ: това се казва *свобода на безразличието*. За класически примѣръ на тоя родъ свобода служи магарето на Буридана *), което този фолософъ прѣдставява, че стои между двѣ връзки сѣно, на равно растояние отъ него, еднакво голѣми и еднакво привлѣкателни. Животното като се намира между тия двѣ еднакви изкушения, може, въ силата на свободата на безразличието, да отиде по свой изборъ при едното или при другото. Босюетъ и Ридъ поддържали сѫщото; споредъ тѣхъ, свободата рѣшава произволно, безъ мотивъ. «Защо, казва Ридъ, като ви дадатъ нѣколко монети отъ еднаква стойность, вие вземате коя-да-е отъ нихъ? И въ туй именно, т. е., въ актътъ абсолютно неопрѣдѣленъ, състои свободата».

Лесно е да се отговори, че свободата на безразличието е чиста химера, че винаги въ нашитѣ пò-важни дѣйствия има мотиви, въ съгласие съ които ние вземаме такива или онакива рѣшения; най-сетнѣ, че незначителнитѣ дѣйствия, въ които мотивъ не се съглежда, съвсѣмъ не сѫ свободни дѣйствия; тѣ сѫ дѣйствия на своеволието и на случая, съ тѣхъ свободната воля нѣма нищо общо.

Въ сѫщность, волевитѣ дѣйствия всѣкога прѣдполагатъ мотивъ, и ние видѣхме (глава XVI), че рѣшенията на волята всѣкога сѫ обмислени, че тѣ се опиратъ на съзнателни основания.

Ако има свобода, то тя не е безгранична, а се намира въ граници, създадени отъ присѫтствието на единъ или нѣколко мотиви. Свободата на безразличието би била просто чудо, което не може да се разбере. Наистина, невъзможно е да си въобразимъ свобода, която да взема рѣшения, безъ да се основе на нѣщо, да взема рѣшения само по нѣкакъвъ капризъ на своята воля. Или свободата не сѫществува, или тя не е и не може да бѫде нищо

*) Срѣдневѣковенъ философъ, роденъ въ 1327 год., много се занимавалъ съ въпроса за свободната воля, за която измислилъ хипотезата за магарето, мѫчено отъ двѣ нужди, отъ глада и жаждата, та не знае на що да се рѣши. „Магарето на Буридана“ станало като пословица.

друго, освѣнъ изборъ между мотивитѣ, които влияятъ върху насъ въ противоположни направления.

Възражение, което изтича изъ мотивитѣ. — И тъй, въ всѣко свободно рѣшение безъ друго има мотиви. Туй необходимо присжтствие на мотивитѣ, философитѣ, що отричатъ свободата на волята, прѣдставятъ го за най-страшенъ аргументъ противъ свободата.

Тѣ казватъ, че отъ многото мотиви всѣкога най-силниятъ надѣлява. Душата е като терезии, блюдата на които сж напълнени: кобилицата всѣкога се навежда къмъ блюдцето съ по-тежкия товаръ. И тъй, дума не може да става за свободата; умътъ взема рѣшение споредъ най-силния мотивъ.

Опровержение на това възражение. — Горното възражение би било неопровержимо, ако би било възможно да се знае по-рано, кой мотивъ е най-силния. Грамоветѣ на терезитѣ иматъ опрѣдѣлена величина — 50, 100 гр., кило; споредъ туй, какъ сж размѣстени, тѣ указватъ на блюдцето въздѣйствие, равно на тѣхното тегло.

Напротивъ, мотивитѣ, които се прѣдставятъ на нашия умъ и се обсжждатъ отъ нашата воля, нѣматъ абсолютна величина. А кой не е изпиталъ това, че много пжти ни се случва, когато вземаме рѣшения, да прѣдпочитаме по-слабъ мотивъ прѣдъ по-важния? Силата на мотива произлиза поне донѣгдѣ отъ това, че нашата воля отъ себе си притуря нѣщо къмъ своята природна сила.

Основанията за да се дѣйствува не сж рѣшаващи сами по себе си; тѣ ставатъ такива слѣдъ като се съгласи съ тѣхъ волята. За доказателство на това служи ето кое — ние не можемъ да знаемъ по-рано и да прѣдскажемъ, какъвъ мотивъ въ нашата воля и въ волята на другъ човѣкъ ще е по-силенъ. По-силенъ мотивъ е оня, споредъ който ние вземаме рѣшение; но ние узнаваме, че именно той е най-силния, само слѣдъ като нашата воля вече се е проявила. Възражението, което изтича изъ мотивитѣ, остава въпроса въ сжщото положение; никакъ не е доказано това, че мотивътъ е рѣшаващето основание на нашето дѣйствие.

Доказателства за сжществуваньето на свободата. — Доказателствата за свободата на волята способни ли сж, могатъ ли да подтвърдяватъ общото убѣждение, че тя сжществува? Това именно ние сме длъжни да разгледаме сега.

Доказателствата сж тѣзи: 1). Ние съзнаваме, че имаме свобода; това доказателство е прѣко и психологическо; 2). Ние има-

ме нравствено понятие, съзнание за дългътъ и за отговорностьта на дѣлата ни; тѣ прѣдполагатъ свободна воля. Послѣднитѣ сѫ доказателства морални, косвени; тѣ се основаватъ възъ разсѫждения-та и послѣдицитѣ, които произтичатъ отъ отричаньето на свободата.

Съзнаванье на свободата. — Всички философи, които вѣрватъ въ свободата, основаватъ се на съзнанието. «Свободата — казва Боссюетъ — се доказва отъ очевидностьта на чувството и на опита. Нека всѣки отъ насъ се вслуша въ себе си, нека вникне въ самаго себе си: всѣки ще почувствува, че е свободенъ-така, както ще почувствува, че е разуменъ».

Наистина, ако ние се обърнемъ къмъ себе си, то, поне нагледъ сѫществуваньето на свободата не ще ни се покаже съмнително. Когато ние имаме намѣрение да вземемъ извѣстно рѣшение, съзнаваме, че можемъ да дѣйствуваме така или иначе: способностьта ни да разсѫждаваме би била измамвзнье сами себе си, читава лъжа, ако ние неможемъ да управляваме, както ни е угодно, нашитѣ рѣшения. Сѫщо тъй, въ самото рѣшение чувството на свободата е присѫще на нашето съзнание: ние сме убѣдени въ това, че отъ насъ зависи да се откажемъ отъ нашето рѣшение или да настояваме на него. И слѣдъ като се извърши актътъ, съзнанието-си остава неизмѣнено: каемъ се, загдѣто сме постѫпили така, а не иначе; или пъкъ удобряваме постѫпката си; а това доказва, че ние съзнаваме възможностьта да постѫпимъ другояче. Съ една-рѣчь, ние имаме възможность да постѫпимъ така, както сме постѫпили, или да не направимъ това, което сми направили; тая възможность е елементъ, свойственъ на съзнанието въ всички наши волеви дѣйствия.

Възраженията на Бейля [1]) и на Спиноза [2]). — Това съзнание на свободата отъ мнозина философи се е разгледвало като илюзия, а особно отъ философитѣ Бейля и Спиноза.

«Магнетната стрѣлчица, — казва Бейль — която отъ магнетната сила се обръща къмъ сѣверъ, или вѣтропоказателя, раздвиженъ отъ вѣтъра, ако имаха съзнание за своитѣ движения, безъ

---

[1]) *Bayle* знаменитъ френски писатель (1647 — 1706), авторъ на „Историческия и критическия рѣчникъ“, който особено е спомогналъ на неговата извѣстность и който и сега съ полза се употрѣбява за справки. Неговитѣ философски идеи се стремятъ къмъ скептицизмъ и на него гледатъ, като на прѣдшественикъ на Волтера.

[2]) (1632 — 1677). Знаменитъ философъ, авторъ на етиката, гдѣто той изложилъ въ геометрическа форма своята фаталистическа и пантеистическа философия.

да знаятъ причинитѣ имъ, щѣха да припишатъ на себе си тѣзи движения и щѣха да ги считатъ за нарочити».

Хоббесъ въ сѫщия смисълъ е казалъ. «Ако въртѣлешката, подгонена отъ дѣцата, имаше съзнание за своето движение, то щѣше да си помисли, че това движение става по нейната воля, но ако само не знаеше, кой я гони. Сѫщо тъй постѫпва човѣкътъ въ своитѣ дѣйствия, защото той съвсѣмъ не знае, какви сѫ камшицитѣ, що опрѣдѣлятъ неговата воля».

И Спиноза, отъ своя страна, утвърдява, че мнимото съзнание за свободата не е нищо друго, освѣнъ незнание причинитѣ, които ни каратъ да дѣйствуваме.

Сравненията на Хоббеса и Бейля сѫ съвсѣмъ неточни, а обяснението на Спиноза противорѣчи на опита.

Въ сѫщность, желанията, които тѣзи философи приписватъ на вѣтропоказателя и на въртѣлешката, не би трѣбало да се смѣсватъ съ волята, нито пъкъ извършваньето на дѣйствието да се смѣсва съ рѣшението, що прѣдхожда дѣйствието. При това, въ приведенитѣ примѣри има хипотеза за желанието, което осѣща вѣтропоказательтъ, има хипотеза за движението, що прави въртѣлешката: тука нѣма онова, което е именно свойство на изпитваното *отъ насъ* волево дѣйствие — нѣма съзнателно и обмислено рѣшение.

Освѣнъ това, съвсѣмъ малко е вѣроятно, че съзнанието на свободата е незнание на мотивитѣ, които ни каратъ да дѣйствуваме, защото, наопаки, това съзнание е толкозъ по-живо, колкото по-добрѣ ние знаемъ мотивитѣ, поради които взимаме извѣстно рѣшение. Само при тѣзи обстоятелства, когато дѣйствуваме обмислено, когато напълно съзнаваме причината, ние можемъ да сме убѣдени, че дѣйствуваме свободно. Напротивъ, всѣкога, когато вършимъ дѣйствия, за които не си даваме смѣтка, и когато зимаме извѣстни рѣшения по скрити, незнайни, причини, по слѣпи побуждения, ние съвсѣмъ не можемъ да припишемъ тѣзи дѣйствия на нашата свобода. И тъй, по-правилно е да се каже, че съзнанието на свободата съвпада съ познаваньето на мотивитѣ, поради които се рѣшаваме на нѣщо. Чувството на свободата, може-би, е илюзия, но, разбира се, тази илюзия не зависи отъ незнанието на мотивитѣ, що управляватъ нашето рѣшение.

Морални доказателства — Моралнитѣ доказателства за свободата на волята сѫ непрѣки. Тѣ могатъ да се формулиратъ

така: «ако нѣма свобода на волята, то нравственитѣ понятия за обязаноститѣ, дългътъ, отговорностьта трѣба да изчезнатъ, да изгубатъ смисъла си, да се лишатъ отъ всѣко право за сѫществуванье.»

И, наистина; дългътъ прѣдполага сила, способность. Нравственият законъ ми заповѣдва да правя добро, но смѣшни би били неговитѣ заповѣди, ако не зависеше отъ мене да имъ се покорявамъ.

Отговорностьта безъ свобода би била химера. Азъ се признавамъ отговоренъ за всичко, що върша свободно, отговоренъ съмъ за моитѣ погрѣшки, за моитѣ пороци; но азъ не съмъ отговоренъ за моитѣ природни немощи, ако азъ съмъ осакатенъ; за моитѣ болести, ако ми ги е дала природата, а не сѫ послѣдици отъ мои постѫпки.

Очевидно е, че нравственостьта и сѫществуваньето на свободата сѫ тѣсно свързани по-между си. Ако вие отричате свободата, излиза, че има само сѫщества прѣкрасни или сакати, полезни или врѣдни, но нѣма вече хора добри или зли, добродѣтелни или порочни.

«Никого не укоряватъ, — казалъ е Аристотель, — загдѣто е природно осакатенъ, но се осѫждатъ онѣзи, които ставатъ сакати или поради нехайство, или поради недостатъчно упражняванье и гриженье. Кой ще укори слѣпо-родения? Всѣки, напротивъ, само съжалява такъвъ нещастникъ; но всѣки заслужено ще осѫди онозгози, който е станалъ такъвъ отъ пиянство или поради другъ нѣкой порокъ».

Обща вѣра въ свободата. — Всички факти на човѣшкия животъ свидѣтелствуватъ за всеобщата вѣра въ свободата. Безъ свободата не би било възможно да си обяснимъ обѣщанията, договоритѣ, наказанията и одобряванията, съвѣтванията и заплашванията, разкаянието и т. н.

Ако азъ не съмъ свободенъ, то обѣщанието ми е цѣла безсмислица. Наистина, ако отъ сѫдбата (фатума) ми е опрѣдѣлено да извърша това, що съмъ обѣщалъ, то защо тогава да свързвамъ себе си съ безполезно обѣщание? Или, ако ми е опрѣдѣлено, по единъ фаталенъ начинъ, да извърша противното, то и тогава обвързванието ми е читава безсмислица.

Сѫщо тъй наказанията и наградитѣ сѫ законни само въ тоя случай, ако тѣ се отнасятъ къмъ свободно-дѣйствуващи сѫщества, истински отговорни зарадъ своитѣ дѣйствия. «Нима, — казва Аристотель, — човѣкъ не е баща на своитѣ дѣйствия, както що е баща на своитѣ дѣца? А това се подтвърдява отъ поведението на

всички хора и отъ свидѣтелството на законодателитѣ. Послѣднитѣ осѫждатъ и наказватъ онѣзи, които извършватъ прѣстѫпни дѣла не по незнаенье или поради принудяванье, а които правятъ прѣстѫпления съзнателно, по своя воля. Законодателитѣ, напротивъ, възвеличаватъ и наградяватъ онѣзи, що извършватъ добродѣтелни постѫпъци; но никой не би помислилъ, че може да накара другитѣ да вършатъ дѣйствия, които отъ тѣхъ не зависятъ. Разбира се, че безполезно би било да ни убѣждава нѣкой, напримѣръ, въ това, да не осѣщаме горѣщина, да не страдаме отъ студъ или отъ гладъ, да не изпитваме тѣзи или онѣзи осѣщания, защото увѣщанията въ тая смисъль нѣма да направятъ по-малко да страдаемъ отъ всички тѣзи осѣщания». . . . .

Наистина, безполезно би било да съвѣтваме или да заплашваме нѣкого, ако послѣдниятъ не е свободенъ да измѣнява въ такъвъ смисълъ, въ какъвто ние му посочваме, своитѣ рѣшения и постѫпъци.

Човѣшкиятъ животъ всецѣло въ своитѣ учреждения, въ своитѣ закони е основанъ на вѣрата въ свободата.

«Азъ не върша ни една работа, не произнасямъ ни една дума, безъ да не съмъ убѣденъ, че азъ и другитѣ хора сме свободни. Какво ли нѣщо е законътъ, който се оспорява и тържествено се издава отъ хората? Що нѣщо е сѫдилището, гдѣто хората призоваватъ Бога за свидѣтель? Що нѣщо е ешафота, гдѣто тѣ лишаватъ отъ честьта и отъ живота своятъ братъ, за да изплати каквото да е прѣстѫпление? Прѣмахнѣте вѣрата въ свободата и обществото ще се сгромоляса!» [1])

Но ще кажатъ, че всичко това доказва само едно — че хората вѣрватъ въ свободата; но не доказва, че тѣ иматъ основание да вѣрватъ въ нея. Ние ще отговоримъ, че тоя толковъ всеобщъ фактъ има доста шансове, за да се признае истински. Като сѫдимъ по всичко, зарадъ насъ е достатъчно естествено да вѣрваме въ свободата и да сме убѣдени безпорно въ нея даже и тогазъ, когато би се удало на философитѣ да ни внушатъ съ своитѣ аргументи нѣкакво съмнѣние въ основателностьта на нашето вѣрванье.

Различни форми на фатализма. — Въ всичкитѣ врѣмена свободата на волята се е оспорвала, се е отричала; а фатализмътъ, или отричаньето на свободата, както въ религиознитѣ

1). Жюлъ Симонъ „За дългътъ“

вѣрвания, тъй и въ философскитѣ системи, е приемалъ многобройни форми.

Теологически фатализмъ. — У старитѣ народи, у мусулуманитѣ, въ пантеистическата философия се допуща, че сѫществува надъ човѣчеството нѣкаква сила или върховно божество, волята на което управлява всички събития и лишава човѣка отъ всѣкаква свобода. Тая таинствена сила гърцитѣ и римлянитѣ сѫ наричали *сѫдба*, *фатумъ*. Човѣкъ, каквито усилия и да употрѣбява въ борбата си съ сѫдбата, върви пакъ тамъ, кѫдѣто тя го влѣче. Мусулманитѣ казватъ: «тъй било писано»; «що е рѣчено — ще бѫде».

Даже въ християнската религия сѫ останали нѣкои слѣди отъ това понятие за сѫдбата, прѣдставявана, наистина, въ лицето на единъ Богъ, абсолютенъ владика на всички събития отъ тоя свѣтъ. «Човѣкъ прѣдполага, Господь разполага». Идеята за «*благодатьта*» е първото условие на добродѣтелта, т. е. то е таинствено внушение Божие, което прѣдразполага къмъ доброто избранитѣ сѫщества. Идеята за благодатьта е въ право отношение съ фатализма. Въ нѣкои християнски секти вѣрваньето въ прѣдопрѣдѣлението е станало догма.

Тѣзи сѫ остарѣли форми на фатализма; съврѣмената наука нѣма основание да се спира на тѣхъ и да ги разгледва.

Физиологически фатализмъ. — Други фаталисти казватъ, че дѣйствията на човѣка зависятъ отъ съвсѣмъ други причини, а именно: отъ климата, расата, темперамента, отъ физиологическитѣ условия на духовнитѣ способности на човѣка.

«Безъ материално измѣнение въ нервната система, или пò-добрѣ въ мозъка, — казва Молешотъ — не би ставали никакви волеви движения».

«Но това измѣнение дохожда отвънъ (т. е. става по вънкашна причина). Измѣнението се отнася къмъ възбужданьето, както слѣдствието къмъ своята причина, която го произвожда»

«Тоя доводъ ни кара да видимъ по най-убѣдителенъ начинъ, че движението не произлиза поради мнимо свободната воля».

«Пò-добрѣ би било да се каже, че волята е необходимъ изразъ на нѣкакво състояние на мозъка, произведено отъ вънкашни влияния» . . . . .

«Човѣкътъ е произведение на своитѣ прадѣди, на своята кърмачка, на мѣстото, на момента, на въздуха и врѣмето, на зву-

къ̂тъ, на свѣтлината, на своятъ начинъ за живѣенье и на своето облѣкло. Неговата воля е слѣдствие на всички тѣзи причини; тя се управлява отъ законътъ на природата, която ние узнаваме по нейното проявление, както планетата що узнаваме по нейния вървежъ и растението — по оная почва, на която то расте. [1])»

Горното е прѣувеличение съ нищо неоправдано. Разбира се, темпераментътъ, физиологическитѣ условия, вънкашнитѣ влияния ограничаватъ човѣшката природа и смаляватъ кръга, въ който тя се върти. Но всички тѣзи причини, каквато-и-да-е тѣхната мощь, не задушаватъ свободата. Човѣкътъ зависи отъ природата, но той въ самаго себе си намира опорната точка, за да противостои на вънкашнитѣ влияния и за да подържа своята лична независимость.

Психологически фатализмъ или детерминизмъ. — Съврѣмената и истински научната форма на фатализма е психологическиятъ детерминизмъ. Ние вече казахме туй, което можеше да се каже въ опровержение на неговата аргументация. Послѣдната се основава само възъ необходимото отношение на причината къмъ слѣдствието и възъ абсолютно рѣшаващето влияние, чийто мотиви сж причини и затова тѣ показватъ, като какви дѣйствия трѣба да се извършатъ, които дѣйствия винаги сж послѣдици на причинитѣ.

Несъмнѣно, трѣба да се отстжпи въ нѣщо на детерминиститѣ; трѣба да признаемъ заедно съ тѣхъ, че нашата свобода, разгледвана въ кой да е моментъ отъ нашето сжществуванье, е непълна и неабсолютна. Ние нѣмаме възможностьта ненадѣйно да прѣкъснемъ връзкитѣ съ своето минало, да прѣмахнемъ всѣка връзка съ това, що сме вършили по̀-напрѣдъ. Не, ние трѣба да си разчистваме смѣткитѣ съ влиянието на нашитѣ привички, нашитѣ застарѣли наклоности; съ други думи, привичкитѣ и старитѣ наклоности все влияятъ върху нашитѣ дѣйствия. Но даже при тѣзи условия, пакъ има малко мѣсто за дѣйствие на нашата воля. Детерминиститѣ казватъ, че свободата е прѣкъсванье въ необходимата верига отъ причини и слѣдствия. Тѣ би били прави, ако ставаше дума за свобода абсолютно независима, неопрѣдѣлена, неподчинена на никакви условия. Но волята именно е причина, която дѣйствува въ нашитѣ свободни рѣшения; и тази дѣйствуваща причина се опрѣдѣля отъ сама себе си, като има прѣдъ видъ друга причина, а именно цѣльта на

---

[1]) Молешотъ „Кржговъртѣньето на живота“, т. II, стр. 189. рус. прѣводъ.

нашитѣ стремежи, обмислено прѣслѣдвана. А цѣльта, съ една рѣчь, е послѣднята (крайната) причина на нашето дѣйствие.

Свободата и разумътъ. — И тъй, свободата не е нищо друго, освѣнъ способность да се дѣйствува споредъ извѣстни идеи; съ други думи, тя е способность да се покорява на разума. Колкото сме по-разумни, толкова сме по-свободни. И така, ние сме свободни въ тая смисъль, че можемъ да ставаме по свободни, можемъ да разширяваме нашата свобода. Отъ нашитѣ усилия зависи, да се отърваваме все повече и повече отъ подбужденията на инстинкта, отъ чувственитѣ влѣчения, отъ необмисленитѣ стремежи; отъ нашитѣ усилия зависи, да ставаме способни да владѣемъ себе си, да управяваме сами себе си, като увеличаваме областьта на размишлението и на разума въ нашето поведение.

РЕЗЮМЕ.

179. — *Нравствената свобода* не може да се смѣсва нито съ физическата свобода, нито съ гражданската свобода, нито съ политическата.

180. — Нравствената свобода или *свободната воля* е способность да се рѣшаваме да извършимъ извѣстно дѣйствие, избрано отъ самитѣ насъ.

181. — Не е вѣрно, че ужъ свободата взема извѣстни рѣшения безъ мотиви, както що твърдятъ привърженицитѣ на *безразличната свобода.*

182. — Свободата взема извѣстни рѣшения, като се съобразява съ *какъвъ да е мотивъ;* тоя мотивъ става по-силенъ затова, защото волята го прѣдпочита, го избира.

183. — Доказателствата за свободата сѫ: *прѣкото съзнание,* което ние имаме зарадъ нея и онѣзи слѣдствия, които би излѣзли особно *зарадъ нравственостьта,* ако се отрѣчеше или отхвърлеше свободата.

184. — Ние съзнаваме, че сме свободни въ оня моментъ, когато имаме намѣрение, когата се рѣшаваме, когато извършваме волево дѣйствие. Това чувство за нашата свобода се продължава още и слѣдъ извършваньето на дѣйствието.

185. — Да съзнавашъ, че има свобода, не значи, че незнаешъ мотивитѣ, които те каратъ да дѣйствувашъ. Напротивъ, ние толкозъ по-силно, по-живо съзнаваме, че сме свободни, колкото по-добрѣ

знаемъ причинитѣ, възъ основа на които ние вземаме извѣстно рѣшение.

186. — Нравственитѣ понятия *за обязаностьта*, за *дългътъ, за отговорностьта, за заслугата и за виновностьта* сѫ необходимо свързани съ хипотезата за свободата. Допуснѣте, че не сѫществува свободата и цѣлата нравственость ще падне.

187. — Повечето отъ явленията на човѣшкия животъ — обѣщанията, съвѣтванията, заплашванията, наказанията, одобряванията и т. н. свидѣтелствуватъ за *всеобщата вѣра* въ свободата.

188. — Фатализмътъ, или отричаньето на свободата, е приемалъ различни форми: ту теологическа, ту физиологическа, ту психологическа. Психологическиятъ фатализмъ се казва *детерминизмъ*.

189. — Каквото влияние и да се приписва на мотивитѣ и побужденията, между които се прави изборъ и въ които се проявява нашата воля, все пакъ остая мѣсто, ако и малко, за дѣйствие на свободата.

190. — Чрѣзъ усилия, чрѣзъ развиванье на *размишлението* и на *разума* ние можемъ да разширочимъ нашата свобода.

Глава XVIII.

Заключение на психологията. — *Душа и тѣло.*

Рационална психология. — Спиритуализмъ и материализмъ. — Двойность на човѣшката природа. — Свидѣтелство на съзнанието. — Различаванье психологическитѣ явления отъ физиологическитѣ. — Противорѣчиви атрибути на материята и на мисъльта. — Единство на духа. — Еднаквость (идентичность) на духа. — Душата е сила. — Възражения на материалиститѣ. — Общи възражения. — Отношения между мозъка и мъсъльта. — Критика на това възражение. — Замѣна на една часть отъ мозъка съ друга. — Що нѣщо е материята?

Рационална психология. Въпросътъ за съществуванье-то на душата, т. е., за нематериалното начало, отлично и независимо отъ тѣлото, не спада въ областьта на опитната психология; той се отнася къмъ рационалната психология, къмъ метафизиката. Опитната психология, обхваща само послѣдователнитѣ явления; тя, като е орждие на наблюдението, може само да описва, да изброява и да класифицира явленията; но тя не може направо да рѣши, дали съществува туй, което Кантъ е нарѣкълъ *ноуменъ* *), т. е., най-високия и недостижпенъ за опита принципъ, душа, като същность и причина на мисленьето.

Въ края на тоя курсъ по психологията, безъ да желаемъ да излизаме вънъ отъ неговитѣ граници, необходимо е, да разгледаме въпроса за спиритуализма и материализма, т. е., въпроса за тѣзи двѣ велики учения, които даватъ на задачата, относително природата на мислящето начало, двѣ противоположни рѣшения: едното учение отдѣля мислящето начало отъ тѣлото, а другото го смѣсва съ тѣлото.

Спиритуализмъ и материализмъ. Въ всичкитѣ врѣмена въ школитѣ на философитѣ се прѣдставяли двѣ противоположни хипотези. Първата се опира на великитѣ имена на Платона, Аристотеля, Декарта, Лейбница, Канта и др.; опира се още на религията, и тя е най-общеприетото мнѣние, убѣждение на здравия

*) Терминъ, измисленъ отъ Канта, за означаванье нѣща, що могатъ да се постигатъ чрѣзъ мисленьето. Тоя терминъ е противоположенъ на *феноменъ*.

смисълъ. Втората се поддържа съ авторитета на нѣкои философи, като: Епикура [1]), Холбаха. Хелвеция [2]), въобще отъ философитѣ, на XVIII вѣкъ; а най-много се поддържа отъ съврѣменитѣ физиолози, които, като се занимаватъ само съ изучваньето на мозъка, често дохождатъ до заключение да откажатъ сѫществуваньето на душата.

Двойность на човѣшката природа. — Безпорно е, че природниятъ инстинктъ ни кара да допуснемъ, че нашето сѫщество е двойно. Въ всичкитѣ врѣмена хората сѫ били наклонни да вѣрватъ, че има разлика между физическата и духовната природа. Отъ една страна тѣ се осѣщатъ заробени отъ материята, отъ друга пъкъ се стремятъ къмъ безконечното, къмъ идеала, къмъ нематериалния свѣтъ.

Ето това е изразилъ Расинъ въ долнитѣ стихове, написани по подражение на Св. Писание.

Mon Dieu, quelle guerre cruelle!
Je trouve deux hommes en moi.

. . . . . .

L'un, tout esprit et tout céleste,
Veut qu'au ciel sans cesse attaché
Et des biens éternels touché,
Je compte pour rien tout le reste;
Ft l'autre par son poids funeste
Me tient vers la terre penché [3])

(Боже мой! каква жестока борба! Азъ осѣщамъ въ себе два човѣка..... Единиятъ, всецѣло духъ и всецѣло небесенъ, иска, щото азъ, като съмъ постояно втрѣнченъ къмъ небето и близъкъ къмъ вѣчнитѣ блага, да не смѣтамъ за нищо всичкото останало; а другиятъ съ своята пагубна тежина ме държи наклоненъ къмъ земята.)

«Що нѣщо е душа? пита едно дѣте майка си, и, като отговаря само на себе си, пригуря: «азъ узнахъ, съ душата азъ те обичамъ».

Тази двойность на нашето сѫщество, тѣзи противоположни и въ сѫщото врѣме противорѣчиви стремежи сѫ накарали човѣка да заключи, че у него сѫществуватъ два принципа, душа и тѣло.

---

[1]) Гръцки философъ (341 — 270 прѣди Христа), пригърналъ е теорията на Демокрита за атомитѣ; основатель на моралната секта, която е считала удоволствието за цѣль на живота и която се противопоставила на стоицизма.

[2]) Френски философъ (1715 — 1771), принадлежащъ къмъ школата на материалиститѣ: авторъ на книгата „За духътъ".

[3]) Расинъ, „Духовни пѣсни", пѣсень III.

Свидѣтелство на съзнанието. Съзнателната мисъль дѣли човѣка на двѣ начала, като се опира наздраво на съзнанието. Съзнанието, споредъ Декарта и философитѣ отъ неговата школа, открива прѣко сѫществуваньето на душата.

«Само оттуй, гдѣто достовѣрно зная, че азъ сѫществувамъ и че така сѫщо гдѣто съвсѣмъ не забѣлѣзвамъ на моята природа или на моето сѫщество да принадлежи нѣщо друго освѣнъ мисленьето, азъ заключавамъ, че и моето сѫщество е нѣщо такъво, което мисли, или че е сѫщество, чиято цѣла сѫщность или природа е само мисленье.

«И макаръ, както вече казахъ, може би, да имамъ тѣло, съ което съмъ тѣсно свързанъ, при все това, за да имамъ отъ една страна ясна и точна идея за самаго себе, до колко съмъ само мисляща и непротяжна вещь, и за да имамъ отъ друга страна ясна идея за тѣлото, до колко е то само протяжна и съвсѣмъ немисляща вещь, при все това, казвамъ, е извѣстно, че азъ, т. е., моята душа, поради която азъ съмъ това, което съмъ, изцѣло и наистина се отличава отъ моето тѣло и че тя може да бѫде и да сѫществува безъ него» *).

И тъй, споредъ Декарта, душата по-лесно може да се разбере, да се познае, отколкото тѣлото.

Но твърдѣ лесно може да му се отговори, че тѣлото, чието несѫществуванье той допуща, непрѣстава да сѫществува само затуй, защото е възможно да се прѣдположи, че то (тѣлото) не сѫществува.

Въ съзнанието различаваме двѣ идеи — идеята за тѣлото и идеята за душата; но оттуй още не излиза, че нашето сѫщество дѣйствително е раздѣлено на двѣ сѫществувания. Каквото и да казва Декартъ зарадъ това, че сѫщностьта на неговото сѫщество е само мисленье, все пакъ туй отъ негова страна е чисто прѣдположение, което не прѣмахва истинския фактъ, познанието, че тѣлото всѣкога съпровожда нашата мисъль и сѫществува съ нея.

Различаванье психологическитѣ явления отъ физиологическитѣ. — И така, трѣба да отстранимъ картезианския аргументъ, като аргументъ безъ значение, и, освѣнъ това, да намѣримъ, ако е възможно, законната основа на спиритуалистическитѣ убѣждения.

Разликата между психологическитѣ явления и физиологически-

---

*) Декартъ, *шесто размишление.*

тѣ явления, на която ние вече не настояваме (гледай гл. I), достатъчна ли е за постиганьето на тая цѣль? Наистина, тия два рода явления дълбоко се различаватъ помежду си: еднитѣ явления прѣко се освѣтляватъ отъ съзнанието, а другитѣ сѫ потънали въ мракътъ на безсъзнателното. Но отъ различието на тѣзи два рода явления може ли да заключимъ, че сѫ различни и отдѣлни причинитѣ, що ги произвождатъ? Какво да се отговори на материалиститѣ, които ни казватъ: «Несъмнѣно, съзнанието е нѣщо друго, а не несъзнателно движение на частицитѣ на материята, нито физическо колебание на мозъчнитѣ молекули; но то е тѣхно *слѣдствие*, то зависи отъ тѣхъ: не виждаме ли постоянно, че въ видоизмѣненията на материята произлиза вървежъ на твърдѣ различни явления, но при това изъ единъ и сѫщъ принципъ? Нима движението не се прѣвърща въ свѣтлина, въ топлина? Защо пъкъ движението да се не прѣвърне въ мисъль?»

Противорѣчиви атрибути на материята и мисъльта. — Единственитъ доводъ, който може да се противопостави на материалиститѣ, е този, че явленията психологически и явленията физиологически, не само се различаватъ едни отъ други, но още и си противорѣчатъ едни на други. Има абсолютно противорѣчие между атрибутитѣ на материята и атрибутитѣ на мисъльта.

Материята, както ние я разбираме, е сборъ (съвъкупность) отъ дѣлими и безброй молекули; затова не може да се прѣдполага, че може тя да бѫде принципъ на мисъльта. Съзнанието ни показва, че атрибутитѣ на мисъльта сѫ: простота или единство, а така сѫщо и тождество (идентичность).

Единство на духътъ. — Всичкитѣ философи, като се начене отъ Платона и Аристотеля, и се свърши съ Канта и Кондиляка, сѫ признавали *единството* на мисъльта. Умственитѣ операции се заключаватъ въ привежданье множественостьта къмъ единственость.

Да сѫдимъ — това значи да съединяваме нѣколко идеи. Да разсѫждаме или да заключаваме — това значи да съединяваме нѣколко сѫждения. Фактътъ е неоспоримъ: но какви ли заключения могатъ се извади изъ него? Материята, бидейки по сѫществото си дѣлима, съставена отъ частици, не може да бѫде, както увѣряватъ, принципъ на мисленьето, понеже прѣдметътъ на мисленьето необходимо бива единъ и простъ.

Кондилякъ силно и ясно дава да се разбере значението на тоя аргументъ:

«Тѣлото, — казва той, — като съвкупность, не може да е субектъ, що произвожда мисъльта. И наистина, раздѣляме ли ние мисъльта между всичкитѣ вещества, изъ които е съставено тѣлото? Прѣди всичко, това е невъзможно, ако мисъльта е само едно и недѣлимо възприятие; второ, трѣбало би да отстранимъ това прѣдположение и тогава даже, ако мисъльта би се образувала отъ нѣколко възприятия. Нека А, В, С, сѫ три вещества, що влизатъ въ състава на тѣлото и всѣко отъ тѣхъ да е получило по едно възприятие; азъ питамъ, гдѣ ще стане сравнението? Въ А, сравнението не може да стане, защото А — веществото — не може да сравнява своето си възприятие съ друго, което то нѣма. Възъ сѫщата основа, сравнениетон е може да стане ни въ В, ни въ С. И тъй, трѣбало би да се допусне точка на съединението, т. е., сѫщность, която въ едно и сѫщо врѣме би била простъ и недѣлимъ прѣдметъ на тѣзи три възприятия, прѣдметъ, съвсѣмъ отличенъ отъ тѣлото; а такъвъ прѣдметъ, съ една рѣчь, е душата».

Еднаквость (идентичность) **на духътъ.** — Аргументъ за това нѣщо се извлича отъ *личната идентичность*. Наистина, ние забѣлѣзваме, че нашитѣ състояния на съзнанието постоянно се мѣняватъ; но безъ да гледаме на това, вървежътъ на чувствата и мислитѣ ние отнасяме къмъ *азъ*. Еднаквостьта на *азъ* се потвърдява отъ паметьта, която го открива и която не би могла да се обясни безъ него: паметьта, очевидно, прѣдполага продължителность на едно и сѫщо сѫществуванье. Отъ друга страна, у човѣка не би сѫществувала отговорностьта, ако ние не допущаме тождеството на духовния субектъ. Азъ съмъ отговоренъ днесь зарадъ онова, което съмъ направилъ вчера, зарадъ онова, което съмъ направилъ прѣди една, двѣ години, и съмъ отговоренъ само заради това, защото азъ съмъ сѫщото лице.

При туй, материята се измѣнява непрѣстано и се възобновява въ всичкитѣ си частици. Постоянно смѣняванье на молекули става между нашето тѣло и вънкашнитѣ тѣла. Това е туй, което физиолозитѣ наричатъ *жизнено кржговъртѣнье*.

«Въ живитѣ тѣла, — казва Кювье, — ни една молекула не остава на мѣстото си: всичкитѣ дохождатъ и си отиватъ послѣдователно; животътъ е непрѣкъснато кржговъртѣнье, чието направление, при всичката негова сложность, си остава постоянно сѫщо така, както и родътъ на молекулитѣ, завлѣчени въ него, но не индивидуалнитѣ молекули. Наопаки, истинската материя на живото тѣло скоро прѣстава да сѫществува тамъ, и при все това, тя е

хранителница на силата, що принуждава бѫдѫщата материя да се движи сѫщо така, както и сама тя».

Душата е сила. — Спиритуалиститѣ прѣдставятъ и другъ аргументъ за нематериалностьта на душата. Тѣ казватъ, че материята е инертна, неспособна да даде сама на себе движение, и че мисъльта е самопроизволна, която опрѣдѣля сама себе си.

«Всѣка материална молекула, — казва Жане, — получава дѣйствие и го прѣдава на друга молекула, но тя сама не го произвожда. Съвсѣмъ ново нѣщо е вървежа и видоизмѣнението на вѫтрѣшнитѣ движения. Материята е *инертна*, т. е., тя е неспособна да измѣнява своето състояние: когато е въ покой, си остава неподвижна; а когато е въ движение, тя си остава все въ движение».

Слѣдователно, по какъвъ начинъ може да се смѣсва принципътъ на волята и човѣшката свобода съ инертната материя?

Възражения на материалиститѣ. — Колкото и да е голѣма силата на споменатитѣ отъ насъ аргументи, пакъ трѣба да се признае, че тѣ не сѫ достатъчни нито за да убѣдятъ материалиститѣ, нито за да турятъ възъ яки основи убѣжденията на спиритуалиститѣ, основи, противъ които да не може нищо да се възрази. По тоя въпросъ нито доводитѣ за, нито доводитѣ противъ, не могатъ да претендиратъ, че сѫ абсолюлно достовѣрни — Материализмътъ, може би, най-добрѣ самси да се опровергае, чрѣзъ слабостьта на собственитѣ си аргументи, отколкото чрѣзъ силата на аргументитѣ на своитѣ противници.

Общи възражения. — Материалиститѣ, особно въ старитѣ школи, прѣувеличаватъ влиянието, което възрастьта, старостьта, болѣститѣ указватъ върху развитието на мисъльта. Духовнитѣ способности растятъ заедно съ физическитѣ сили, намаляватъ се и изчезватъ пакъ заедно съ тѣхъ. Болѣстьта ги ослабва, нашиятъ духъ се намира въ зависимость отъ каква-да-е трѣска. Какъ да не вѣрваме, казватъ тѣ, въ еднаквостьта на двѣтѣ сили, когато тѣ паралелно се развиватъ, когато растятъ, ослабватъ и изчезватъ заедно.

Всички тѣзи възражения сѫ свързани съ важния принципъ за влиянието на физическата природа върху духовната. И наистина, никой не би захваналъ да оспорва това, че нашитѣ умствени функции се намиратъ повечето пѫти въ зависимость отъ нашето физическо състояние. Истинскиятъ спиритуализмъ по никакъвъ начинъ не отрича взаимната връзка на физическата и духовната природа. Босюетъ е казалъ: «Човѣкътъ е едно органическо цѣло». Спириту-

алиститѣ не отричатъ, че физическата природа влияе на духовната; но тѣ въ сѫщото врѣме указватъ основно на цѣлъ редъ факти, които изобщо доказватъ, че и духовната природа влияе на физическата. Въображението, страститѣ, волята, енергията на характера указватъ влияние върху здравието и физиологическитѣ функции и по такъвъ начинъ свидѣтелствуватъ, че има духовна сила, отдѣлна отъ физическитѣ сили, защото тя може до извѣстна степень да ги подчини подъ своята власть.

Отъ всичко това, трѣба несъмнѣно да заключимъ, че тѣлото и духътъ сѫ тѣсно свързани, че между тѣхъ има дълбоки отношения и взаимна зависимость; но ние би сме прѣувеличили законнитѣ слѣдствия на тѣзи явления, ако би сме поискали да заключимъ, че духовнитѣ способности произлизатъ отъ физическитѣ способности.

«Всичко би си вървѣло точно тъй, — справедливо казва Марионъ, — ако тѣлото би било само спѫтникъ и орѫдие на духовния животъ въ този свѣтъ».

Отношение между мозъка и мисъльта. — Аргументацията на сегашнитѣ материалисти почти вече не настоява върху туй, да се признаятъ общитѣ отношения на физическия животъ къмъ духовния; тази аргументация сега се опира само на тѣснитѣ отношения на мозъка къмъ мисъльта.

Ето ви доста ясно изложение на новото материалистическо учение:

«Всѣки ученъ, азъ мисля, — казва Карлъ Фохтъ, *) — по логически пѫть дохожда до мисъльта, че всичкитѣ способности, които ние разбираме подъ името свойства на душата, сѫ само функции на мозъчното вещество; и ако би съмъ се възползувалъ отъ обикновеното сравнение, то би трѣбало да кажа, че мислитѣ се намиратъ въ такъво отношение къмъ мозъка, въ каквото се намира жлъчьта къмъ черния дробъ и пикочьта къмъ бъбрецитѣ».

И така, мисъльта е функция, или споредъ грубото сравнение на Фохта, «отдѣляванье на мозъка».

Материалиститѣ като се мѫчатъ да оправдаятъ това твърдѣнье, посочватъ на устройството на мозъка. Тѣ обръщатъ внимание и на това, че мисъльта сѫществува, защото сѫществува мозъкътъ и че развитието, силата на мисъльта, отговаря на извѣстни състояния на мозъка. Но въ тоя случай материалиститѣ изказватъ различни мнѣ-

*) Нѣмски натуралистъ, род. въ 1717, умрѣлъ въ 1895 год.

ния; тѣ не се съгласяватъ помежду си относително онѣзи свойства на мозъка, които би могли да бждатъ принципъ на мисъльта.

Споредъ едни, за принципъ на мисъльта трѣба да се счита *теглото* на мозъка; споредъ други — *обемътъ;* а споредъ трети — *химическиятъ му съставъ,* «Безъ фосфоръ нѣма мисъль», или пъкъ малката или голѣмата сложность на *мозъчнитѣ кривулини.* Други за принципъ на мисъльта считатъ *формата, температурата* на мозъчното вещество и т. н.

Критика на това възражение. — Никой, разбира се, не би се завзелъ да твърди, че мозъкътъ не е органъ, орждие на мисъльта. Както ние не можемъ да гледаме безъ очи, така сжщо не можемъ да мислимъ безъ мозъкъ. Съ болни очи лошо гледаме, а можемъ да мислимъ добрѣ само съ здравъ мозъкъ, съ мозъкъ, състоянието на който е нормално.

Но ние обръщаме внимание прѣди всичко на туй, че тѣзи многобройни условия и мозъчни свойства, на които се опиратъ материалиститѣ, сж принудили самитѣ тѣхъ да признаятъ истината, че не сж сполучили да опрѣдѣлятъ точно мозъчния принципъ на мисъльта. Материалиститѣ се опиратъ ту на химическия съставъ, ту на теглото, обемътъ, сложностьта на вдълбатинитѣ и т. н., защото, види се, опитътъ па дѣло опровергава на всѣка крачка тѣхната абсолютна теория. Казватъ, напримѣръ, че нѣкой, за да е съ великъ умъ, трѣба да има мозъкъ на тегло повече отъ 1500 грама, когато фактитѣ твърдѣ често противорѣчатъ на това твърдѣнье. Истината се заключава въ това, че анализътъ на мозъка още не е пъленъ, че много работи още не е обяснилъ и че науката още не е намѣрила обяснение за таинственитѣ функции на тоя толкозъ нѣженъ и сложенъ органъ.

Освѣнъ това, ако ние бихме могли да разберемъ и точно да опрѣдѣлимъ сжществуващитѣ отношения между мозъка и мисъльта, то ние щѣхме да можемъ да покажемъ и съотношението между физиологическитѣ и духовнитѣ явления, щѣхме да можемъ да утвърдимъ, че мозъкътъ е едно отъ условията на мисъльта; но отъ всичко това не би се доказало, че той е единственото условие на мисъльта. Ние би могли да признаемъ, че безъ мозъкъ не сж възможни ни умътъ, ни чувството, както що не сж възможни музикантътъ и артистътъ безъ инструментъ; но не можемъ да докажемъ, че мозъкътъ е самата причина, принципътъ на мисъльта. Да допуснемъ, ако е желателно, че спиритуалиститѣ не могатъ да прѣдставятъ ни едно категорическо, положително и истинно-научно до-

казателство за сѫществуваньето на душата; но сѫщо тъй трѣба да признаемъ, че и материалиститѣ съвсѣмъ нѣматъ рѣшителни и неопровергаеми доказателства, за да оправдаятъ своята теория.

Замѣна на една часть отъ мозъка съ друга. — Нека забѣлѣжимъ при това, че анализътъ на мозъка не всѣкога, както що увѣряватъ привърженицитѣ на материализма, потвърдява тѣхното учение. Фактитѣ, на които тѣ се опиратъ, често противорѣчатъ на тѣхната теория.

«Когато мозъкътъ е разрушенъ или твърдѣ много поврѣденъ, — казва Равесонъ, [1]) — то различнитѣ умствени операции се прѣкъсватъ; но щомъ животътъ се продължава, като измине малко или много продължително врѣме, тѣ пакъ се възстановяватъ. Това е единъ отъ най-важнитѣ резултати, що сѫ дали опититѣ на Флуранса[2]). Споредъ тѣзи опити, мозъчнитѣ полушария, които прѣдставятъ най-голѣмо развитие на нервната система, се замѣняватъ, слѣдъ като измине малко или много врѣме, съ тѣлца като ивици, които сѫ прѣко разклонение отъ гръбначния мозъкъ и чиято нормална функция се заключава въ инстинктивни дѣйствия.

«И така, той не е доказалъ, че каква-да-е незначителна часть отъ мозъка може буквално да извършва всичкитѣ функции, а е доказалъ, че цѣлиятъ мозъкъ въ неговитѣ висши функции, що му принадлежатъ по сѫщество, може да се замѣни отъ такива части на нервната система, които въ нормално, обикновено състояние извършватъ прѣко само низши функции. Отъ казаното излиза, че не органътъ е причината на функцията, както твърдятъ материалиститѣ, но че функцията, дѣйствието, при извѣстни физически условия, подчинява и проспособява на себе си органа».

Що нѣщо е материя? — Като се оцѣнятъ аргументитѣ на материализма, излиза, че неговитѣ привърженици никакъ не могатъ да докажатъ истинностьта на своята теория. И тъй, въпроса за сѫществуваньето на душата остава неразрѣшенъ и науката никакъ не ни запрѣщава да го рѣшаваме, споредъ както ни казватъ нашитѣ естествени вдъхновения, нашето чувство и общеприетото убѣждение. Несъмнѣно е, че ние, споредъ както се види, сме осѫдени да не знаемъ принципитѣ на мисъльта и още никога

---

[1]) Съврѣмененъ френски философъ, авторъ на: „Философията на Аристотеля“, „За привичката“, „За философията въ Франция прѣзъ XIX вѣкъ“ и пр.

[2]) Френски физиологъ (1794 – 1867). Главнитѣ му съчинения сѫ: „Функциитѣ на нервната система“ „За инстинкта и ума на животнитѣ“.

да не можемъ да разберемъ научно тѣзи принципи. Но ние, като вземемъ отъ своя страна настжпателна позиция противъ материалиститѣ, не можемъ ли да имъ докажемъ, че тѣ сами нѣматъ никаква ясна идея за материята? Мозъкътъ, казвате вие, е не само условие на мисъльта, но той е нейна причина и сжщность! Но какво нѣщо е самъ по себе мозъкътъ? По какъвъ начинъ ние добиваме познание за мозъка? Не чрѣзъ мисъльта ли? Фибритѣ и нервнитѣ клѣтки най-сетнѣ какво ли нѣщо сж? Не сж ли тѣ прѣдставления на мисъльта, понятия на нашия умъ? На онѣзи, които казватъ: «всичко е материя» — ние имаме пълно право да отговоримъ съ голѣма логичность и увѣреность: «всичко е мисъль». На онѣзи, които задаватъ въпросъ: «що нѣщо е духъ?» ние ще имъ възразимъ, като ги попитаме: «Ами що нѣщо е материя?»

РЕЗЮМЕ.

191. — Въпросътъ за *сжществуванието на душата* не влиза въ областьта на опитната психология: той се отнася къмъ рационалната психология, къмъ метафизиката.

192. — Относително въпроса за природата на мислящето начало, въ всичкитѣ врѣмена е имало двѣ противорѣчиви доктрини: *спиритуализмъ* и *материализмъ*.

193. — Природниятъ инстинктъ ни кара да допуснемъ *двойность въ човѣшката природа*, че сжществуватъ въ едно и сжщо врѣме *духъ* и *тѣло*.

194. — Не всичкитѣ доказателства на спиритуалиститѣ сж убѣдителни: разсждението на Декарта, основано върху разликата на идеята за мъсъльта и на идеята за тѣлото, никакъ не доказва, че наистина душата сжществува отдѣлно отъ тѣлото.

195. — *Явленията психологически и явленията физиологически* сж доста различни; но е невъзможно отъ разликата на слѣдствията да заключаваме за раздѣлението на причинитѣ, т. е., че първитѣ явления ставатъ отъ едни причини, а вторитѣ отъ съвсѣмъ други причини.

196. — Много по-силенъ е аргументътъ, който показва, че атрибутитѣ на материята и атрибутитѣ на мисъльта сж *противорѣчиви*.

197. — Материята е *дѣлима*, *протяжна*: мисъльта прѣдполага *простъ и единъ само* принципъ.

198. — Материята се *измѣнява и възобновява* непрѣ-

стано въ видъ на жизнено кржговъртѣнье; духътъ си остава *тождественъ* (идентиченъ).

199. — Материята е *инертна*; духътъ работи *произволно* и *свободно*.

200. — Аргументитѣ на материалиститѣ съвсѣмъ не сж достатъчни, за да се докаже, че не сжществува душата.

201. — Съотношението между физическитѣ състояния и развитието на духътъ доказва само *необходимото* съсжществуванье на мисъльта и на материята.

202. — Мозъкътъ, безъ съмнѣние, е орждие на мисъльта; но нищо не доказва, че той е неинъ принципъ.

203. — Собствената сила на мислящия принципъ излиза наявѣ въ фактътъ, че извѣстни части отъ мозъка, като органи на мисъльта, могатъ да се замѣнятъ отъ други, когато първитѣ се разрушатъ.

204. — Материалиститѣ, които казватъ, че не могатъ да разбератъ, като какво нѣщо е духътъ, не сж способни да *опрѣдѣлятъ материята* и да докажатъ нейното сжществуванье.

Прѣгледъ на психологическата литература на руски езикъ *).

Да се състави списъкъ на книги за *систематическо* четенье е доста трудна работа, защото оригиналната литература на руски езикъ е много небогата. При това съставителитѣ на книги по психологията сѫ гонили често научни цѣли и малко сѫ се старали, щото съчиненията имъ да сѫ достѫпни и за по-обикновенитѣ четци. Повечето книги по психологията на руски езикъ сѫ прѣведени отъ чуждата литература, а често прѣводитѣ сѫ неудовлетворителни. Ето защо ние сме принудени да внесемъ въ нашия списъкъ много отъ онѣзи съчинения, които вече сѫ остарѣли и които никакъ не отговарятъ на съврѣменното състояние на науката. Като прѣдлагаме тукъ списъкъ на книги по психологията, бързаме да забѣлѣжимъ, че той само до извѣстна степень може да удовлетвори четеца, който желае да се занимава сериозно и систематически по психологията. Ние прѣдназначаваме нашия списъкъ най-вече зарадъ четци, които желаятъ да се ориентиратъ въ психологическата литература, които желаятъ да знаятъ, какви по-важни съчинения има на руски езикъ, какво нѣщо може приблизително да се намѣри въ тѣхъ и, главно, какви книги трѣба да прочете оня, който се интересува отъ този или онзи специаленъ въпросъ.

Книгата на *Компейре* ние прѣдлагаме като първоначално въвежданье.

Оня четецъ, който иска по-подробно да изучи психологията, трѣба безъ друго да се запознае съ елементарната *физиология*; зарадъ тази цѣль ние прѣпоръчваме слѣднитѣ съчинения:

---

*) Прѣгледътъ на г-на Челпанова намираме за доста полезенъ за ония четци, които желаятъ да се занимаватъ *систематически* съ психологията и за които, вѣрваме, че можатъ да се ползуватъ отъ руски езикъ. Прибавихме го и ние въ края на книгата, като сме убѣдени, че никой не ще го намѣри за излишенъ. Названията на съчиненията намѣрихме за добрѣ да оставимъ на руски езикъ.

Прѣводачитѣ.

Гексли. Уроки елементарной физіологій. Спб. 1877. Това съчинение прѣкрасно излага физиологията. Желателно е да се прѣведе наново и точно по най-послѣднето английско издание.

Дювалъ и Константенъ. Елементарный учебникъ анатоміи и физіологіи человѣка. Спб. 1893.

Когато се изучава физиологията, трѣба да се обръща особено внимание върху *физиологията на органитѣ на чувствата и на централната нервна система.* По послѣдния въпросъ прѣпоржчваме:

Гьйеръ. Мозгъ и мысль. Спб. 1895 (изложение елементарно).

Едингеръ. Лекціи о строеніи центральной нервной системы. Спб. 1894. Въ това съчинение прѣкрасно е изложена анатомията на мозъка. (Който желае да изучи туй съчинение, трѣба да има извѣстни специални знания).

Сетнѣ, когато се изучва психологията, при четеньето прѣпоржчваме слѣдния редъ:

Страховъ. Объ основныхъ понятіяхъ психологіи и физіологіи. Спб. 1895. (2-е изд.) Твърдѣ добро въвежданье въ психологията; внимателно е разяснена разликата между физическитѣ и психическитѣ явления. (Часть 1-ва)

Селли. Основныя начала психологіи въ примѣненіи къ воспитанію. Спб. 1889.

Тенъ. Объ умѣ и познаніи. Спб. 1894. (2-е изд.) Ние особно рекомандуваме на нашитѣ четци това блестяще и достжпно изложение на психологията на познанието. По прѣвода не трѣба четецътъ да сжди за оригинала.

Цигенъ. Физіологическая психологія. Спб. 1895. Достжпно сж изложени основнитѣ въпроси по психологията, до колкото тѣхното разрѣшение зависи отъ рѣшението на физиологическитѣ въпроси. Четецътъ трѣба да е запознатъ съ елементарната физиология. Прѣводътъ е удовлетворителенъ. (На нѣмски езикъ е излѣзло 2-ро издание прѣзъ 1894 год.)

Лотце. Основанія психологіи. Спб. 1884 год. Съчинението е сгодно за запознаванье главно съ рационалната психология, съ природата на душата. Прѣводътъ е пъленъ съ погрѣшки.

Гефдингъ. Очерки психологіи, основанной на опытѣ. М. 1895. Едничко пълно ржководство, което отговаря на съврѣменитѣ искания на науката. Прѣведено е доста удовлетворително. Изложението на това съчинение не е елементарно; затуй трѣба да се изучва съ голѣмо старание и внимание. (Това съчинение е прѣведено

и на български отъ Ст. Бѣлевъ. 1896 год.)

Бенъ. Психологія. Спб. 1887. 2-ро изд. Прѣдставява конспектъ по психологията, сгоденъ като ржководство при слушанье лекции, ако нѣкой университетски прѣподаватель чете лекции по тази книга. Съ мжка се чете и изучва, защото прѣвода е много лошъ.

Вундтъ. Лекціи о душѣ человѣка и животныхъ. Спб. 1894. Прѣведена отъ второто нѣмско издание. Прѣводътъ отъ първото издание, напечатанъ на руски въ 1865 год. въ сегашно врѣме трѣба да се счита за съвсѣмъ несгоденъ.

Снегиревъ. Психологія. Харьк. 1893. Ние прѣпоржчваме на вниманието на четцитѣ този «Систематическій курсъ чтеній по психологіи» отъ покойния професоръ на Казанската духовна академия. Тази книга съвсѣмъ незаслужено не е привлѣкла върху си вниманието на публиката. Тя прѣдставя обстоятелно, а най-много всестранно изложение на основнитѣ проблеми на психологията.

Каптеревъ. Педагогическая психологія. Часть I. Спб. 1883 (2 изд.). Въ тази книга се съдържа само психологията на познанието. Тя донегдѣ е остарѣла; но главитѣ за вродениитѣ идеи, за теорията на асоциациитѣ на идеитѣ и за паметьта сж интересни и сега още.

Ушинскій. Человѣкъ какъ предметъ воспитанія. 2 т. Спб. 1894. Книгата е остарѣла, но изложението е блестяще и става много интересно за тѣзи, които сж запознати съ психологията. Отъ сжщото съчинение има и скратено издание.

Владиславлевъ. Психологія. 2 тома. Спб. 1881. Остарѣла. Сгодна е само за запознатитѣ съ психологията.

Карпентеръ. Основанія физіологіи ума. Спб. 1877—1887. Сбирка отъ твърдѣ интересенъ психологически материалъ.

Спенсеръ. Основанія психологіи. 4 т. Спб. 1876. Тази книга не е нѣкакво ржководство по психологията, а е специаленъ философски трактатъ, достжпенъ за неподготвени четци въ твърдѣ малко мѣста. Който иска да изучва тоя сериозенъ трудъ, той трѣба прѣдварително да се запознае съ естественитѣ и философскитѣ науки. Прѣводътъ на книгата е удовлетворителенъ.

Троицкій. Наука о духѣ. 2 т. М. 1882. Изложено е въ духа на английската психология. Доста сериозно съчинение, достжпно само зарадъ онѣзи, които основно сж запознати съ психологията.

Вундтъ. Основанія физіологической психологіи. М. 1881

(Перев. съ 1-го и 2-го нѣмец. издан.) Достжпно само за онѣзи, които иматъ специални свѣдѣния по психологията и физиологията. Въ сегашно врѣме въ нѣкои мѣста е остарѣло. Въ 1893 год. е излѣзло на нѣмски 4-о издание.

Зарадъ онѣзи четци, които би пожелали да се запознаятъ съ нѣкой *частенъ*, отдѣленъ, въпросъ по психологията, ние имъ прѣдлагаме слѣдуѫщитѣ поважни съчинения:

I. Психологията, като наука.

За метода на психологията.

Льюисъ. Изученіе психологіи, ея предметъ, область и методъ. М. 1880.

Ланге. Исторія матеріализма. Спб. 1883. Т. II, отд. 3, II.

Съченовъ. Психологическіе етюды. Спб. 1873.

Кавелинъ. Задачи психологіи. Спб. 1872. (Много остарѣла).

Маудсли. Физіологія и патологія души. Спб. 1871.

Милль. Система логики. Спб. 1878. Кн. VI. Гл. IV.

Рибо. Современная германская психологія. Спб. 1895 года. (Введеніе).

Вундтъ. Физ. псих. (Введеніе).

Ланге. Н. Н. Психологическія изслѣдованія. Одесса. 1892 (въ предисловіи)

Остроумовъ. О физіологическомъ методѣ въ психологіи. Харьковъ. 1888.

Архим. Борисъ. О невозможности чисто физіологическаго объясненія душевной жизни человѣка. Харьковъ. 1890.

Психология на дѣтето.

Пере. Первые три года жизни ребенка. Спб. 1878.

Прейеръ. Душа ребенка. Пер. подъ ред. проф. Сикорскаго. Спб. 1891. (Много скратенъ прѣводъ).

Дарвинъ. Наблюденія надъ жизнью ребенка. Спб. 1881.

Сикорскій. Воспитаніе въ возрастѣ перваго дѣтства. Спб. 1885.

Ланге. Н. Н. Душа ребенка. Спб. 1892.

Психология на животнитѣ.

Роменсъ. Умъ животныхъ. Спб. 1889.

Еспинасъ. Соціальная жизнь животныхъ. Спб. 1882.

Леббокъ. Муравьи, пчелы и осы. Спб. 1884.

Дарвинъ. Происхожденіе человѣка. Спб. 1872. Готви се ново издание.

Вундтъ. Лекціи о душѣ человѣка и животныхъ. Спб. 1894. Лекц. 23 и 24.

История на психологията.

Рибо. Современная англійская психологія. М. 1881.

Рибо. Современная германская психологія. Спб. 1894.
Чижъ. Научная психологія въ Германіи. М. 1886.
Троицкій. Нѣмецкая психология въ текущемъ столѣтіи. 2. т. М. 1883.
Гротъ. Психологія чувствованій въ ея исторіи и главныхъ основахъ. Спб. 1879—1880.

II. Осѣщание и възприятие.

Осѣщания въобще.

Цигенъ. Физ. псих. (лекц. 2, 3).
Бернштейнъ. Физіологія органовъ чувствъ. Спб. 1876. (Введеніе).
Вундтъ. Физ. псих. Гл. IX.
Вундтъ. Лекціи о душѣ человѣка. (Лекц. 2).

Зрителни осѣщания.

Цигенъ. Указан. соч. Лекц. 6.
Бернштейнъ. Указ. соч. отд. II.
Вундтъ. Псих. гл. IX
Вундтъ. Лекц. (лекц. 6.)

Слухови осѣщания.

Цигенъ. Ук. соч. лекц. 5.
Бернштейнъ. Ук. соч. отд. III.
Гензенъ. Физіологія слуха. Въ Рук. физ. Германа. Спб. 1888. т. III, ч. 2. (Специаленъ трактатъ).
Гельмгольцъ. Ученіе о слуховыхъ ощущеніяхъ. Спб. (Специаленъ трактатъ).
Блацерна. Теорія звука въ приложеніе къ музыкѣ. Спб. 1878.

Двигателни (мускулни) усѣщания.

Цигенъ. Указ. соч. Лекція 4.
Бенъ. Психологія. Кн. I, гл. 1.
Вундтъ. Психологія. Гл. XII. (Остарѣла).
Функе. Руководство къ физ Германна, т. II, ч. 2.

Осезателни и др. осѣщания.

Цигенъ. Лекція 4-я
Бернштейнъ. Ук. соч. отд. I.
Вундтъ. Гл. Псих. XII.
Вундтъ. Лекціи. (5 лекц.)
Фукне. Физ. Герман. ук. м. стр. (205—649)

Психофизически законъ.

Цигенъ. Ук. соч. Лекція 3-я.
Вундтъ. Лекціи (2, 3 и 4).
Вундтъ. Психологія гл. VIII.
Рибо. Германск. псих. гл. V.

Възприятие на пространството и врѣмето.

Вундтъ. Психологія гл. XIV.
Вундтъ. Лекціи (IX—XIII).
Бенъ. Психологія Кн. I, гл. 1 и 2.
Спенсеръ. Осн. псих. т. III. гл. XIV.
Милль. Изслѣдованіе философіи Гамильтона. Спб. 1869. гл. XIII.
Тенъ. Объ умѣ и познаніе. Кн. II, гл. 2-я.
Герингъ. Пространственное чувство и движенія глаза. Физ.

Германна. т. III. ч. 1-я. 2-я пол. (тракт. спеціальный).
Съченовъ. Физіологія орган. чувствъ. (Зрѣніе) Спб. 1867. (Изложеніе теоріи Гельмгольца о воспріятіе пространства).
Челпановъ. Проблема воспріятія пространства. Кіевъ. 1895. (Трактатъ специаленъ)
Рибо. Германская психологія Гл. III и IV.
Гюйо. Происхожденіе идеи времени. Смоленскъ. 1891.

III. Класификация на душевнитѣ явления.

Гротъ. Психологія чувствованіи. (Подробна история на въпроса).
Гефдингъ. Психологія. гл. IV.
Льюисъ. Вопросы о жизни и духѣ. Кн. I. стр. 148.
Снегиревъ. Психологія (Введеніе. VI).

IV. Внимание.

Рибо. Психологія вниманія. Спб. 1890.
Вундтъ. Лекціи (лекц. 16 и 17).
Вундтъ. Психологія гл. XVI и XVII.
Снегиревъ. Психологія ч. 1, II. 1, и 3.
Ланге, Н. Н. Психологическія изслѣдованія. Од. 1893. (Специаленъ трак.)

V. Паметъ.

Герингъ. О памяти, какъ всеобщей функціи организованной матеріи. М. 1873.
Рибо. Память въ ея нормальномъ и болѣзненномъ състояніяхъ. Спб. 1894.
Корсаковъ. Болѣзненныя разстройства памяти. М. 1890.
Карпентеръ. Основанія физіологіи ума. ч. II. гл. X.
Вундтъ. Психологія. Глава XVIII.
Рише. Опытъ общей психологіи. М. 1889. Гл. VII.
Каптеревъ. Педагогическая психологія. Гл. X-XI.
Тенъ. Объ умѣ и познаніи. Кн. I.
Гартенбахъ. Искусство пріобрѣсти превосходную память Спб. 1880.
Слоущъ. Мнемотехника или искусство укрѣплять память. Од. 1883.
Файнштейнъ. Что такое мнемоника? Од. 1895. (Тѣзи три послѣдни книжки нѣматъ нищо общо съ науката; тѣ сж плодъ на книжната спекулация).

VI. Асоциация на идеитѣ.

Гефдингъ. Психологія. V. B.
Бенъ. Психологія. Кн. II. Гл. I-IV.
Троицкій. Нѣмецкая психологія. Т. 1, гл. VI.
Владиславлевъ. Психологія, т. I, стр. 248—256.
Каптеревъ. Пед. псих., гл. VI—VII.
Вундтъ. Психологія. гл. XVIII.
Вундтъ. Лекціи XIX—XX.
Снегиревъ. Психологія, ч. 1, II, 2.

VII. За въображението.

Тенъ. Объ умѣ и познаніи. Кн. I.
Бине. Психологія умозаключенія. М. 1880. гл. II.
Селли.. Психологія въ примѣненіи къ воспитанію.
Вундтъ. Физіологическая психологія, стр. 867.
Каптеревъ. Ук. соч. гл. XII.
Ушинскіи. Человѣкъ, какъ предметъ воспитанія. Спб. 1890.
Пере. Первые три года жизни ребенка, гл. XI.
Снегиревъ. Псих. ч. 1, II, 2.

VIII. Прѣдставления и понятия.

Селли. Указ. соч,
Тенъ. Объ умѣ и познаніи. Кн. IV.
Владиславлевъ. Логика. Спб. 1881. (о реализмѣ и номинализмѣ. Отд. II, стр. 64
Милль. Изслѣдованіе философіи Гамильтона, гл XVII.
Бенъ. Психологія. Кн. II, гл. V.

За вроденностьта.

Каптеревъ. Пед. пс. гл. I.
Риль. Теорія науки и метафизики. М. 1887. Объ отношеніе врожденности къ априорностя).
Спенсеръ. Основанія психологіи, т. III, гл. XIV.
Льюисъ, Вопросы о жизни и духѣ. Кн. 1-я, 207 и д.

IX. Сѫждение и разсѫждение.

Спенсеръ. Психологія, т. III.
Бине. Психологія умозаключенія. М. 1889. (Цѣлата книга се занимава съ въпроса за механизма на сѫждението и разсѫждението).
Вундтъ. Лекціи (21)
Снегиревъ. Психологія, ч. 2, I. 4.

X. Езикъ и мисленье.

Мюллеръ. Максъ. Наука о мысли Спб. 1892. гл. II.
Милль. Философія Гамильтона, гл. XVII.
Тенъ. Объ умѣ и познаніи.
Каптеревъ. Изъ исторіи души. Очерки по исторіи ума. Спб. 1890.
Тейлоръ. Первобытная культура, т. I, гл. VII.
Леббокъ. Начала цивилизаціи, гл. IX.

XI. За чувствата.

За чувствата изобщо.

Гефдингъ. Псих., отд. VI.
Вундтъ. Псих., гл. X и XIX.
Вундтъ. Лекціи XIV и XXV.
Бенъ. Психологія. кн. III.
Спенсеръ. Психологія. т. IV, ч. 8.
Ланге. Объ аффектахъ. Спб. 1890.
Фулье. Страданіе и удовольствіе. Спб. 1895.
Рибо. Изслѣдованіе аффективной памяти. Спб. 1895. (Има много интересни бѣлѣжки за възпроизводностьта на чувствата). Сѫщата книга въ другъ прѣ-

водъ носи името: «О чувственной памяти», подъ редакц. Бехтерева. Казань. 1895.

Селли. Пессимизмъ. Исторія и критика. Спб. 1895. (Има много бѣлѣжки за природата на удоволствията и страданията и въобще за чувствата).

Гротъ. Психологія чувствованій. (Единственятъ най-обширенъ трактатъ въ руската литература. Пълна история на въпроса до 1880 год.)

Моссо. О страхѣ. Полтава. 1887.

За чувството симпатия.

Михайловскій. Герои и толпа. Собр. сочененій, т. VI (За симпатията и подражанието).

Бенъ. Психологія. Кн. III. гл. XI.

Спенсеръ. Психологія, т. IV, ч. 8. гл. V.

Ушинскій. Человѣкъ, какъ предметъ воспитанія.

Нравствено чувство.

Бенъ. Психологія. Кн. III. гл. XIV.

Шопенгауеръ. Свобода воли и основы морали. Спб. 1896.

Спенсеръ. Основанія науки о нравственности. Спб. 1880.

Гефдингъ Психологія. VI. С.

Снегиревъ. Психологія, ч. 2-я II. 5 в.

Естетическо чувство.

Вельямовичъ. Психо-физиологическія основанія Естетики Спб. 1879.

Бенъ. Психологія. Кн. III, гл. XIII.

Спенсеръ. Психологія, т. IV, ч. 8, гл. IX.

Вундтъ. Психологія, гл. XV и XIX.

Снегиревъ. Психологія, ч. 2-я II. 5, d, a.

Смирновъ. Физіологическія и психологическія основанія естетики. Каз. 1893.

Бецольдъ. Ученіе о цвѣтахъ по отношенію къ искусству. Спб. 1878.

Оболенскій. Физіологическое объясненіе нѣкоторыхъ елементовъ чувства красоты. Спб. 1878.

Неустроевъ. Музыка и чувство. Спб. 1890.

Срезневскій. Открытія Гельмгольца въ области теоріи музыки. Юрьевъ. 1895.

Догель. Вліяніе музыки на человѣка и животныхъ. Каз. 1888.

Гюйо. Искусство съ точки зрѣнія соціологіи. Спб. 1891.

Религиозно чувство.

Снегиревъ. Психологія, ч. 2-я II. 5. d. c.

XII. Движения и инстинкти.

Гефдингъ. Психол. отд. VII.

Вундтъ. Психологія, гл. XXII — XXIII.

Спенсеръ. Психологія, ч. II.

Дарвинъ. О выраженіи ощущеній у человѣка и животныхъ. Спб. 1872.

Грантъ Алленъ. Чарльзъ Дарвинъ. Спб. 1887. (Въ приложението на статията за инстинкта).
Вундтъ. Лекціи. (26, 27 и 28).

XIII. За волята.

Бенъ. Психологія. Кн. IV.
Вундтъ. Психологія Отд. V.
Вундтъ. Лекціи (XV—XXIX).
Рибо. О волѣ. Спб. 1894.
Гефдингъ. Психологія, отд. VII.
Снегиревъ. Псих., ч. 2-я, III.

XIV. За свободата на волята.

Бенъ. Психол. стр. 435 и д.
Милль. Изслѣдованіе философіи Гамильтона. Гл. XXVI.
Милль. Система логики. Кн. III., гл. 5-я.
Гефдингъ. Психологія, отд. VII. В. 5. в.
Шопенгауеръ. О свободѣ воли. Спб. 1888.
Вундтъ. Психологія, гл. XIII.
Вундтъ. Лекціи (XXIX).
Ланге. Исторія матеріализма, т. II, отд. III (о моральной статистикѣ).
Риль. Основы науки и метафизика, М. 1887. Стр. 256.
Полетаевъ. Объ основаніяхъ вмѣненія по началамъ положительной философіи. Спб. 1890.
О свободѣ воли. (Труды московскаго психологическаго общества. Вып. III. Съдържа статии на проф. Грота, Лопатина, Бугаева, Корсакова, Токарски и др. Книгата може да се разбира само отъ тѣзи, които иматъ достатъчно философско развитие). М. 1889.

XV. Характеръ.

Гефдингъ. Псих, VII. С.
Селли. Основныя начала психологіи.
Рибо. О различныхъ формахъ характера. Харьковъ. 1893.
Поланъ. О характерахъ. Спб. 1896.
Вундтъ. Психологія, гл. XIX.
Мниховскій. Типы душевнаго развитія. Кіевъ. 1890.
Лесгафтъ. Школьные типы, ч. I.
Прейеръ. Душа ребенка.
Бине. Измѣненія личности. Спб. 1893.
Рибо Болѣзни личности. Спб. 1886.

XVI. Душа и тѣло.

Страховъ. Основныя начала психологіи и физіологіи. Ч. 1-я. (Разлика между психическитѣ и физическитѣ явления).
Бенъ. Душа и тѣло. Кіевъ. 1884. 2-е изданіе.
Гефдингъ. Психьлогія, отд. II.
Вундтъ. Псих, отд. VI.
Вундтъ. Лекціи (XXX).
Ланге. Исторія матер. II. отд. III, 2.
Риль. Основы науки и метафизика. Стр. 208 и д.

*PB-03270-SB
5-31
CC

Хекъ-Тюкъ. Духъ и тѣло. М. 1886. (Дѣйствието на духътъ и въображението върху физическата природа на човѣка).

Герценъ. Общая физіологія души. Спб. 1890.

Паульсенъ. Введеніе въ философію. М. 1894. Кн. I, гл. 1-я. (Пълно и достжпно учение за природата на душата).

XVII. За наслѣдствеността.

Рибо. О наслѣдственности душевныхъ свойствъ. Спб. 1884.

Роменсъ. О наслѣдственности. Спб. 1895.

Гальтонъ. Наслѣдственность таланта. Спб. 1875. (Въ 1893 год. е излѣзло ново издание на английски езикъ).

Лесгафтъ. Школьные типы, ч. 2-я. Спб. 1890. (Въ изданието отъ 1894 год. въпросътъ за наслѣдствеността е испуснатъ).

Сънъ и съновидѣния.

Гротъ. Сновидѣнія, какъ прѣдметъ научнаго анализа. Кіевъ. 1878.

Снегиревъ. Ученіе о снѣ и сновидѣніяхъ. Каз. 1886.

Маудсли. О снѣ и сновидѣніяхъ. Спб. 1895.

Вундтъ. Псих. Гл. XX.

Гениалность и умопобъркванье.

Ломброзо. Геніалность и помѣшателство. Спб. 1895.

Гиршъ. Геніальность и вырожденіе. Од. 1895.

Рише. Геніальность и помѣшательство. Од. 1894.

Селли. Геніальность и помѣшательство. Спб. 1895. (Найдобрата отъ всичкитѣ казани).

Хипнотизмъ.

Гиляровъ. Гипнотизмъ по ученію Шарко и психологической школы. Кіевъ. 1894.

Вундтъ. Гипнотизмъ и внушеніе. М. 1893.

Бони. Гипнотизмъ. Спб. 2-е изд. 1889. Переводъ съ добавл. Мокіевскаго.

Мейнертъ. Объ искусственныхъ нарушеніяхъ психическаго равновѣсія. М. 1893.

LB
1051
C615
v.1

Stanford University Libraries
Stanford, California

Return this book on or before date due.